

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

ХРЕСТОМАТИЯ

Жалпы білім беретін мектептің
жаратылыстану-математика бағытындағы
10-сыныбына арналған оқу құралы

Өңделген екінші басылымы

*Қазақстан Республикасының Білім және ғылым
министрлігі бекіткен*

Алматы “Мектеп” 2010

УДК 373.167.1 (075.3)

ББК 63.3 (5Қаз) я72

Қ18

Құрастырған: С. Жолдасбаев

Қазақстан тарихы: Хрестоматия: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқу құралы / Құраст.: С.Жолдасбаев. — Өңд. 2-бас — Алматы: Мектеп, 2010. — 152 б.

ISBN 978—601—293—195—2

Қ $\frac{4306020600-117}{404(05)-10}$ 95(4)—10

УДК 373.167.1. (075.3)
ББК 63.3 (5Қаз) я72

© Жолдасбаев С. (құраст.), 2006

© “Мектеп” баспасы
көркем безендірілуі, 2010

Барлық құқықтары қорғалған

ISBN 978—601—293—195—2

Басшылығының мүліктік құқықтары
“Мектеп” баспасына тиесілі

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқушылар!

Қолдарыңа алып отырған оқу құралы “Қазақстан тарихы” оқулығының тақырыптарына сай VIII тарауға бөлінген. Хрестоматияда оқулықтағы әрбір тараудың мазмұнын байыту, кемелдендіру мақсатында үйлесімді жаңа ғылыми деректер мен пікірлер, археологиялық материалдар кеңінен қолданылып, тақырыптарды ғылыми тұрғыда қамтуға көп көңіл бөлінген.

“*Тас дәуіріндегі Қазақстан*” деп аталатын бірінші тарауда ежелгі қазақ жерін мекендеген адамдардың тұрмыс тіршілігі, шаруашылығы мен наным-сенімдері туралы деректерді археологиялық ескерткіштерге жүргізілген зерттеулер негізінде оқып білесіңдер.

Екінші тарау “*Қола дәуіріндегі Қазақстан*” деп аталады. Қазан төңкерісіне дейін қола дәуірінің ескерткіштері тарихи-археологиялық тұрғыда аз зерттеліп, “мәдени орталықтар болмады” деген теріс ұғым қалыптасқан. Осы тараудан сендер соңғы кездегі қола дәуіріне төн мәдени ескерткіштердің зерттелгендігін, Орталық Қазақстанның далалы аймақтарында ежелгі мәдениет ошақтарының болғандығын дәлелдейтін ғылыми дәйектерді оқисыңдар.

“*Темір дәуіріндегі Қазақстан*” деп аталатын үшінші тарауда қазақтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, әскери істері, сондай-ақ шаруашылығы туралы қызықты да, мағыналы деректерді, тарихшылардың еңбектерінен келтірілген “Қир мен Тұмар”, “Алтын адам”, “Мұртты қорғандар” сияқты үзінділерден хабардар боласыңдар.

Төртінші — “*Қазақ халқының қалыптасуы*” деген тарауда қазақ халқының дербес халық санатында тарих сахнасына шығуы туралы соңғы кезде жарық көрген ғылыми еңбектерден, әсіресе түркі мемлекеттерінің пайда болуы туралы қытай тарихшыларының еңбектерінен үзінділер берілді.

Басты көңіл бөлетін мәселе — қазақ халқының халық болып қалыптасуының аяқталуы мен “қазақ” атауының шығуы және жүздердің пайда болуы. Бұл мәселелер әлі де болса нақты шешімін таба қойған жоқ. Дегенмен соңғы кезде жарық көрген ғылыми еңбектерде тың тұжырымдар бар. Сондықтан осы еңбектерден үзінділерді көбірек алуды жөн көрдік және кейбір мақалалар түсінікті болу үшін толығымен берілді.

10-сынып оқулығындағы бір жаңалық — “Көшпелілер өркениеті” және “Қазақстанда мемлекеттің пайда болуы және оның дамуы” деген екі тараудың берілуі. Соған орай байырғы түркілердің ел басқару жүйесі, әскері, қалалар, тағы да басқа көшпелілер өркениетін көрсететін ғылыми деректер “Қазақ тарихы” журналынан алынды.

Ал мемлекет мәселесіне келсек, соңғы кезге дейін “қазақ жерінде мемлекет болған жоқ” деген пікір орын алып келген. Бұл мәселені де оқулықта жаңаша көтеріп, оқу құралында оны дәлелдейтіндей ғылыми мақалалар мен монографиялардан үзінділер беруге тырыстық. Жерімізде мемлекеттік ұйымның алғашқы кезі ежелгі дәуірден пайда болғанын археологиялық дәлелдермен көрсететін материалдар да баршылық.

Ал орта ғасырларда түркілердің империялық дәрежеге дейін көтерілгендігін айғақтайтын деректер де жеткілікті.

Соңғы орта ғасырларда жерімізде бірнеше мемлекет өмір сүріп, олардың бірін-бірі жоюы, ақыр аяғында жергілікті этносаяси қауымдастықтың көркеюі біртұтас қазақ мемлекетін тудырып, ол біржола хандық мемлекет болып орнығады. Сөйтіп, бүгінгі Қазақ мемлекеті жеріміздегі ежелден пайда болған мемлекеттердің орнына жаңа тұрғыда құрылған мемлекет болып орнықты. Бұл мәселе туралы соңғы кезде “Қазақ тарихы” журналында көптеген материалдар жарық көрді. Солардың ішінен “Қазақ хандығы қай жылы құрылды?” деген мәселеге жауап беретін ғылыми мақалалар алынды.

Сонымен қатар жерімізде орта ғасырларда өмір сүрген халықтардың рухани мәдениеті туралы жарық көрген еңбектерден үзінділер берілді. Бұл тараудың өзіне тән тағы бір ерекшелігі — қазақ даласының даналары туралы мәліметтер мен олардың еңбектерінен үзінділер келтірілді.

Ал соңғы тарау — “Қазақстан Ресей империясының құрамында” деп аталады. Соңғы кездегі ғылыми зерттеулер бұл мәселені жан-жақты талдауға арналғандықтан, олардың ең қажеттілерінен үзінділер алынды.

I тарау. ТАС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН

ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАН

Ежелгі тас дәуіріндегі адамдардың тіршілігі. Оңтүстік Қазақстанның Қаратау жотасында орналасқан ежелгі тас дәуірі ескерткіштері адамның дамыған приматтар қауымдас-тығынан бөлініп шыққаннан кейінгі адамзат қоғамының дамуының ежелгі кезеңін түсіндіруде үлкен маңызға ие.

Қазақстан аумағындағы алғашқы қауымдық құрылыс басқа елдердегідей бірнеше тарихи даму кезеңдерінен өтті. Оған біздің заманымызға дейін жеке табыну орындары мен тұрақтары түрінде жеткен тас құралдар кешендері дәлел бола алады. Мұндай жаңалықтар Қазақстан тарихының Еуропаның оңтүстік ауданының тарихы сияқты адамзат-тың көне тарихымен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Біздің республикамыздың аумағында алғашқы адамдардың өмір сүрген уақыты ежелгі тас дәуірінің шелль-ашель кезеңіне сәйкес келеді. Қолдағы бар деректер “Алғашқы адамдардың Қазақстан аумағын мекендей бастаған уақыты шелль-ашель кезеңінің соңында болды” деп қорытын-дылауға мүмкіндік береді. Бірақ бұл кезеңнің Қазақстан-дағы абсолюттік хронологиялық шеңберін анықтау тас дәуірі ескерткіштерінің орналасу ерекшелігіне байланысты мүмкін емес.

Бұл кезең ескерткіштеріне Бөріқазған, Ақкөл, Кемер I, Төңірқазған және Шабакты жатады. Сонымен қатар ашель-мустье кезеңдерінің ескерткіштерін зерттеуде Тоқалы, Қызылрысбек, Дегерез және т.б. маңызды.

Оңтүстік Қазақстандағы ежелгі тас дәуірі құралдарын зерттегендер — Х.Алпысбаев пен Г.Мортилье. Олар “алғаш-қы әмбебап құрал — қолшапқы емес, тастан жасалған қара-пайым шапқы құралдар жасауды үйренген” деген пікірді дәлелдеп, алғашқыда бұл бір жақты (унифас), кейіннен екі

жақты (бифас) шапқы құрал болғандығын анықтаған. Одан кейін екі жақты шапқы құралдардан дәрекі түрдегі қол шапқылар жасалған.

Мұндай тас құралды өңдеу тәсілі тек Оңтүстік Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар Үндістан, Бирма, Шығыс Африкада да кездеседі. Бұл тәсіл ерте палеолиттің Олдувай кезеңінен бастау алады. Ол кезде жоғарыда көрсетілген құралдар екі жақты шапқы құралдар мен екі жақты өңделген протошапқылар қатар болған. Қытайдан табылған жаңа тұрақ — Кэхэда осындай.

Ақкөл. Бұл 1961 жылы табылған тұрақ Жамбыл облысындағы Ақкөл ауылынан батысқа қарай 13 шақырым жерде оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай 5—10 шақырымға созылып жатқан шоқының үстінде орналасқан. Шоқы теңіз деңгейінен 413—500 м биіктікте. Оның батыс шеті тіктеу болып келген және біртіндеп биіктеп, 80—100 м-ге дейін жетеді, ал шығыс шеті біртіндеп төмендеп келіп жан-жағымен бірігіп кетеді.

Тас құралдардың топтасқан жері биік тұрған жеке алаңнан табылған. 20x10 м алаңнан ежелгі адамдар жасаған 117 құрал жиналған. Оның ішінде ірі жаңқалар (кейбірінің ұзындығы 20 см-ден асады) көп кездеседі. Барлық құралдардың бетінде желмен желінген және түрлі түсті боялған белгілер бар. Мұндағы құралдардың арасында өндіріс қалдықтары өте аз. Бұл ежелгі адамдардың құрал жасайтын материалды таңдағанын көрсетеді. Жұмыр тастан жасалған құралдар және қисық жаңқалар көбірек.

Қаратаудағы көне қоныстар. “Қазақстан жерінде ежелгі заманға жататын адамның сүйек қалдығы табылған жоқ. Дегенмен Қазақстанның оңтүстігіндегі палеографиялық жағдай ежелгі адамға өте қолайлы болды. Оған Оңтүстік Қазақстаннан табылған өте көне тас қарулар (Оңтүстік-Шығыс Азия мен Африкадан табылған ескерткіштерге ұқсас) және Қытай жеріндегі Чжоу Коу Дянь үңгірінен ежелгі адам қаңқасы мен аң сүйектерінің қатар табылуы дәлел бола алады.

Адам баласына қолайлы болған өлкенің бірі — Қаратау. Себебі төрттік дәуірдегі мұз басу Қаратауға жеткен жоқ және бұл аймақта түрлі аңдар, өсімдіктер мол болған. Кіші Қаратаудың солтүстік-шығыс беткейінде адам баласының қоныстары жиі кездеседі, әсіресе шақпақ тас (кремний) кені

көп. Шақпақ тас — көне замандағы құрал-саймандарды жасауға пайдаланатын бірден-бір шикізат екені анық. Осы жердің радиусы 5—10 шақырым аумақта палеолит дәуіріне жататын 12 тұрақ табылды, одан 5 мыңнан аса шақпақ тас құрал шықты. Тас дәуірінің ең көне кезеңдерінің ескерткіштері Шабақты, Төңірқазған, Бөріқазған, Ақкөл, Қазанғап деген жерлерде кездеседі.

Шамамен 700 мың жыл бұрын адам қоныстары Орталық Қазақстан жерінде де жиі орналасқан. Есіл өзенінің басына қарай Қарағандыдан солтүстік бағыттағы Батпақ деген жерде осы дәуірдің мыңнан артық тас қарулары табылды”.

Аллысбаев Х.Ф. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. Алматы., 1979. С. 155—158.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАРТАС БЕТІНЕ САЛЫНҒАН СУРЕТТЕР ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Жаңа тас дәуірі қоныстарының көптігі және тас құрал-саймандардың молдығы — тайпалардың көшіп жүріп күнелткендігін білдіреді. Аңшы, терімшілердің үнемі күш үстінде жүруіне басқа да құбылыстардың ықпалы болуы ғажап емес. Жаңа тас дәуірінің иероглифтерінде аңшы қауымдар дәстүрі бойынша хайуанаттарды бейнелеумен қатар адам қатыстырылған иерогамиялық көріністер салынатын болған. Бұл — нақ осы дәуір өнерінің өзекті өрістерінің бірі еді. Жыртқыш аңдар мен иттердің арқар, бұғыларды қуған көріністеріне де ерекше мән берілген, сөйтіп хайуанаттар кейпіне келтіре отырып, ғарыш драмасы хақындағы ежелгі еуразиялық аңызды еске түсіреді.

Ер адамдардың басын шалқасынан тастап, екі қолын көкке жайып тұрған (адаорация) бейнелері мен күнге байланысты басқа да нышандар Күнгетабынұшылықтың кең жайылғандығын дәлелдейді...

Медоев Г. Гравюры на скалах. А., 1979. С.169.

II тарау. ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН

ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ АДАМДАР ӨМІРІНДЕ МЕТАЛЛ ДӘУІРІНІҢ БАСТАЛУЫ. ҚОЛА МӘДЕНИЕТІ

Шу мен Сырдариядан солтүстікке қарай жатқан Сарыарқа туралы көне дәуірдің жазба ескерткіштерінде аз айтылған. Ғасырлар бойы бұл өлке үлкен ғылыми жұмбақ болып келді. Тіпті аздаған жазба еңбектердің өзіндегі деректер де дұрыс жинақталған жоқ. Өкінішке орай, Орталық Қазақстанның тарихи-археологиялық тұрғыдан зерттелмеуі Қазақстанның солтүстік далалы аймақтарында көне өркениет ошақтары пайда болуы мүмкін емес деген теріс тұжырым туғызады. Тіпті Орталық Азияның көне тарихының тамаша білгірі В.В. Бартольдтың өзі: “Мәдени орта Сырдария жағасы мен Қаратау аралығындағы кеңістікпен шектелді” деген пікір білдірді, оның ойынша, солтүстікке қарай адамы жоқ қу медиен дала болған.

Жаңа зерттеушілер көрсеткендей, бұл айтылған пікірлер революцияға дейінгі ғылымның деңгейіне ғана дәлел. Біздің археологиялық экспедициялардың зерттеуі бойынша, Орталық Қазақстан өлкесінде мыңдаған жылдар бойы өзара туыс дала тайпаларының күрделі дамуы мен мәдени жалғастық үдерісі үздіксіз жүріп жатқан. Ескерткіштердің шоғырын зерттеу сол дәуірде Орталық Қазақстанды мекендеген тайпалардың тарихи өткен жолын анықтап, өлке тарихының көптеген беттерін ашуға мүмкіндік берді. Қола мәдениеті өзінің айрықша белгілерімен: қоныстары мен суару құрылыстарынан, қыш жасау мен тас өңдеу өнерінен, тас жасау әдістерінен анық көрінеді. Осының бәрі түптеп келгенде, Орталық және Солтүстік-Шығыс Қазақстанда мыс, қалайы және қорғасын, т.б. металдарды игеру кезеңінде орасан даму үдерісі болғандығын білдіреді.

*Маргулан А. Х. Бегазы-Дандыбаевская культура
Центрального Казахстана. А., 1979. С.6-7.*

ДӘНДІБАЙ

Дәндібай — қола дәуірінің ескерткіші. Ол Қарағанды қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 60 шақырым жерде Шерубай-Нұра өзенінің оң жағасындағы кең жайылымда созылып жатқан көлемді жерлеу алаңы.

Бұрынғы Дәндібай ауылының жерінде орналасқан бұл обада (қорымда), саз балшықтан жасалған құрылыстардың үйінділері сақталған.

Нұра өзені жазығы — Орталық Қазақстандағы ежелгі адамдар қоныстанған жерлердің бірі. Мұнда әртүрлі кезеңдердің ескерткіштері сақталған. Дәндібай обасы Қарағанды төңірегінде орналасқан басқа да ірі кешендермен бірге Орталық Қазақстандағы қола дәуірі кезеңі ескерткіштерінің ішіндегі маңызды бір бөлімін құрайды.

Кешенде Андронов мәдениетінің ескерткіштері басым болып келеді. Дегенмен де обаның оңтүстік жағында андрондық ескерткіштерден өзгеше шаршы түріндегі және үлкен көлемді тас қоршаулардың оқшау тұрған тобы бар. Бұл обалар тобын 1933 жылы М.П.Грязнов және басқалар зерттеген. Дәндібай кешеніндегі қазба жұмыстары барысында 11 қоршаудың құрылысы Орталық Қазақстандағы, яғни Беғазыдағы, кейінгі қола дәуірі жерлеу құрылыстарының құрылымына толықтай сәйкес келетіні анықталды.

...Дәндібай обасында ыдыстардың екі түрі кездеседі. Олардың бір тобы — қыш құмыралар мен түбі жайпақ ыдыстар. Ыдыстарды жасауда, негізінен, ленталық тәсіл болып келетін андрондық өндірістік тәсіл сақталған. Екінші тобы пішінінің және өрнектерінің әралуандығымен, ыдыстардың қабырғасын саз балшықтан сығып шығарудың жаңа тәсілімен ерекшеленеді. Жаңа тәсілді қолдануда көздеген мақсаты — саз балшықтан жасалған ыдыстарды шар тәрізді (немесе домалақ) түрге келтіру болды.

Маргулан А. Х. Беғазы-Дандыбаевская культура
Центрального Казахстана. А., 1979. С. 147, 150.

БАЛАҚҰЛБОЛДЫ

Бұл кешен Қарқаралы аймағында Қарқаралының бас жотасынан солтүстік батысқа қарай 60 шақырым жерде Балақұлболды тауының етегінде табиғаты тамаша “Восток”

кеншарының жерінде орналасқан. Ол туралы алғаш болып археолог В.П.Никитин хабар берді. Кешенде қола дәуірінің түрлі кезеңдеріне жататын 200-дей ескерткіш бар деп саналады. Айтылғандардың ішінде қабырғасы жоғары қарай алға шыққан дөңгелек, тіктөртбұрыш және квадрат қоршаулар түріндегі ерте және кейінгі қола дәуірінің ескерткіштері басым болып келеді. Балақұлболды кешенінде ерекше II, III, IV типтегі ескерткіштердің шағын тобы орналасқан.

Балақұлболды II шағын тобы, I мен III шағын топтарының аралығында орналасқан. Онда ерте андрондық белгілер де сақталған.

Орталық шеңбер (концентрлік) тәрізді үйіндісіз қоршау солтүстік шағын топтың орталығында орналасқан. Шеңбердің сыртқы қабырғасы қырынан қазылып орнатылған тас тақталардан тұрады, ал ішкісіне тіктөртбұрышты тақталар төселіп, көлденеңінен қаланған. Үлкен шеңбердің диаметрі — 8 м, кішісінікі — 3,8 м. Шеңбердің оңтүстік жағын тонаушылар бұзған. Кіші шеңбердің ортасында оңтүстік-шығыс жағына таяу екі жұпталған көлемдері бірдей жәшіктер орналастырылған. Екі жәшіктің шығыс қабырғаларының жанындағы үйіндіден адам сүйектері шыққан, олардың жерлеу ғұрпы туралы бірдене айту қиын, сүйектердің жәшіктердің шығыс жағынан табылуына қарап, екінші қоршаудағы сияқты мұнда да адамды отырғызып жерлеген деп жорамалдауға болады. Сүйектерді алып қараған кезде қызық фактіге кезіктік. Адамның мықын сүйегінен тығын пішініндегі ұшы шығып тұрған үшкір қола жебе табылды. Жебенің қатты соғылуынан мықын мен жамбас біріккен жеріндегі шеміршекте үңірейген жарықшақ пайда болып, адамның өліміне себеп болған. Дәл осындай жебенің қола ұшы қадалған сүйек Павлодар мұражайында сақтаулы.

Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. А., 1979. С. 147, 150.

Ш тарау. ТЕМІР ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАСТАУЫ. САҚ-САРМАТ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ. ЭТНИКАЛЫҚ АТРИБУЦИЯ

Археологиялық материалдар бойынша б.з.д. V ғасырда Орта Азия мен Қазақстан тұрғындарының негізгі бөлігі еуропеоидтік кейіпте болғандығы анықталды. Жекелеген тайпалардың ерекшеліктерін біріктіретін іргелес жатқан тұрақты қоныстар, Орталық Азияда моңғолоидтік нәсіл үстем болып келетін негізгі аралдарға жақын орналасқан. Солтүстік Қырғызстан мен Оңтүстік Қазақстан осындай аудандарға жатады. Дәл осы жерде нәсілдік араласудың нәтижесінде ертедегі моңғолоидтік халық пайда болған. Персофольда тасқа қашалған суреттер осы аймақтың тұрғындарының болуы ықтимал. Баскиімнің тұрпатына, шығу тегіне қарай оларды тиграхауда сақтарына жатады деуге болады. Біздер Персофольдегі Ксеркс сарайында кескінделген тиграхауда сақтары Оңтүстік Қазақстан, Солтүстік Қырғызстан мен Алтайдың ежелгі тұрғындары екендігін білеміз.

О.С.Смағұловтың анықтауы бойынша, Есік қорғанында жерленген жетісулық сақ еуропеоидтік кескін мен моңғолоидтік кескінің араласуынан пайда болған. Оның жасы 16—18 жас шамасында екені анықталған.

Баскиімнің тұрпаты (формасы) мен әшекей бұйымдарының түрлері оның тиграхауда сақтарына жататындығы туралы пайдалы, қосымша дәйекті айғақтар беріп отыр.

Акишев К. А. Курган Иссык. А., 1978. С. 67.

КИР МЕН ТҰМАР

Азияны бағындырып және өз билігіне бүкіл Шығысты қаратып болған соң, Кир сақ еліне соғысқа аттанды. Ол заманда сақтардың патшайымы Тұмар еді.

Тұмардың жауды Үкістен өткізбеуге мүмкіндігі болды, бірақ қалай да жауды сақтың кең даласында тығырыққа тіреп, соғуды жөн деп тапты, оның үстіне, жау жағы жеңілген жағдайда, алдынан бөгелген өзен олардың қашып құтылуына тосқауыл болар еді. Қир өзеннен өтіп, Сақ өлкесіне бірталай еніп барып, жорық шатырын тікті. Екінші күні қорыққандай сынай танытып, шатырын тастай асығыс шегіне қашты. Ал сақ “жұртына” мол етіп шарап пен өзге заттарды қалдырып кетті. Осы хабарды патшайымға жеткізгенде, өз әскерінің үштен біріне бас етіп, жас ұлын жауды қууға аттандырды. Алайда әскери істе тәжірибесі аз бозбала Қир шатырына жетісімен, соғыста жүргенін, жаудың жақын екенін ұмытып, тойға келгендей еркінсіген жасақтарын шараптан қаға алмады. Осылай жаудан жеңілмеген сақтар шараптан жеңілді. Осыны білісімен-ақ, Қир түн ішінде қайта оралып, бейқам жатқан сақтардың бәрін патшайымның ұлымен қоса жайратып тынды. Сарбаздары мен жалғыз ұлынан айырылып қалған Тұмар патшайым көз жасына ерік бермей, жеңісін тойлап жатқан жаудың өз зұлымдығын өзіне қолданып, кек алмаққа бекінді. Оның амалы табылды да. Ол осы қырғыннан соң, жау күшінен сескенгендей рай танытып, соғысудан қашпақтап, соңынан қуған Қирді тау шатқалына қамап, алдынан тосқауыл қойып, жан-жағынан қамап алды. Сол жерде патшамен бірге 200 мың парсыны сақтар қырып жіберді.

Бұл жеңілістің таңқаларлығы сол, алапат, қырғын соғыстан парсы еліне хабар жеткізетін бір адам тірі қалған жоқ. Патшайым Қирдің басын адам қанымен толтырылған меске салып: “Сен адам қанына құмар едің, енді ішіп той”, — деп, оның қаталдығын айыптайды.

...Қир — Ахеменид әулетінен. Ол б.з.д. 530 жылы Әмударияны Каспий теңізіне құятын Узбой саласында қайтыс болған. Ерте заманда Узбойдың арнасымен Әмудария суы, негізінен, Каспий теңізіне құйған.

...Тұмар — сақ патшайымы. Деректер бойынша, парсымен соғысқан “массагет” сақтары еді. Қир алдымен Тұмар патшайымға құда түскен, бірақ мәселе массагет билігі болғандықтан, патшайым бас тартқан. Қир қолынан қаза тапқан ханзаданың аты — Спаргапис. Геродот ол жөнінде: “Спаргапис қолға түскеннен кейін өзін өлтірді”, — деп

жазады. Оның баяндауынша, бұл соғыс көшпелілер қатысқан ең қатыгез, қантөгіс соғыстардың бірі. Шайқас ұзаққа созылған, ақыр соңында парсының қатары сөгіліп, қаша бастаған.

... Үкіс — Әмудария өзені. Ол заманда Сырды — Яксарт деп атаған, бертінірек Әмуді — Жейхун, Сырды — Сейхун атаған уақыттар да болды.

Юстин. Эпитома сочинении Помпея Трога.
Вопросы древней истории. 1954. С. 2—4.

ГЕРОДОТТАН ҮЗІНДІ

... Қир массагеттерді бағындыруды ойлады. Массагеттер, айтуға қарағанда, аса күшті әрі саны жағынан көп тайпа. Олар күннің шығыс жағында Аракс (Сырдария) өзенінің арғы жағында исседондарға қарама-қарсы тұрды. Ал кейбіреулер оларды *скиф тайпалары* деп те атайды.

Массагеттердің патшасы қайтыс болып, орнына әйелі Тұмар патшайым таққа келеді. Қир оған елшілерін жіберіп, өзіне әйелі болуға ұсыныс жасайды. Тұмар Қирдің ойын бірден түсініп, оның өзіне емес, еліне құштар болып отырғандығын біліп, ұсынысынан бас тартады. Қир өз ойы іске аспаған соң, массагеттерге ашық соғысқа аттанады. Әскерін Аракс (Сырдария) өзенінен өткізу үшін қалқымалы көпір жасап жатқанда, Тұмар өзінің хабарлаушыларын парсы патшасына жіберіп, былай деген: “Парсы патшасы! Өз ойыңнан қайт. Сенің бұл жасап жатқан көпіріңнің пайдасының саған тиер-тимесін білмейсің ғой. Бұл жұмысқа өуре болма, өз еліңді басқар, біздің өз елімізді басқарып отырғанымызға көреалмаушылық жасама. Әрине, сен менің бұл кеңесімді тындамассың, ол арадағы бейбіт өмірді сақтамас. Егер сен массагеттерге сонша шапқыншылық жасауға құштар болсаң, онда сен көпір жасамай-ақ жайлап өте бер, біз өзеннен үш күндік жерге барып тұрамыз. Ал егер бізді өз жеріне жіберетін болсаң, онда сен біз сияқты үш күндік жерге шегініс жаса”.

Қир өзінің кеңесшілерін жинап алып: “Не істеуіміз керек?” — деп кеңес сұрады. Кеңес берушілердің көпшілігі: “Тұмарды өз жерімізде қарсы алайық”, — деп кеңес береді. Алайда осы кеңесте отырған қолбасшы мидиялық Крез бұлардың беріп отырған кеңесіне қарсы болып былай деді:

“Менің ойымша, сенің күшің оларға қарағанда артық, сен оларды жеңесің. Егер сенің ұлың Комбис шегініп, әйел патша біздің жерге енсе, оған жол беріп қою деген масқара емес пе? Менің ойымша, біз өзеннен өтіп, олардың жеріне тереңдете кіріп, жеңіске жетуге әрекет жасауымыз керек. Олардың өздері де шегінеміз деп отыр ғой. Менің білуімше, массагеттерде біздің өміріміздегі алуан түрлі дәмді тамақ, тағамдар, шарап, сусындардың молдығы жайлы хабар жоқ. Біз барып тоқтаған жайымызға көптеп қой сойғызып, дәмді тамақ жасап, көзелерді толтырып шарап қалдырамыз. Нашар соғысатын әскер бөліктерін қалдырып, өзіміз бір күндік жерге шегінеміз”, — деп кеңес береді...

Мұндай құрылған торға Тұмардың баласы Спаргапис өз әскерлерімен түсіп қалады. Ол шараптың буы тарқап оянғанда, өзінің қандай жағдайда жатқанын түсініп, Қирден қол-аяғын босатуды сұрайды. Қол аяғы босаған ол өзін-өзі өлтірсе керек.

...Тұмар өзінің бар әскер күшімен парсыларға шабуылға шығады. Бұл шайқас, менің естуімше, тарихта бұрын-соңды болып көрмеген шайқас. Қарсыластар алғашқы кезде бір-біріне қарама-қарсы тұрып алып, садақпен атысқан. Садақ оқтары таусылғаннан кейін, қанжар, семсер, найзалармен соғысқан. Бір-біріне берілмей ұзақ уақыт шайқасып, ақыр соңында Тұмардың әскері жеңіске жеткен. Парсылардың әскері түгелдей қырғынға ұшырап, Қирдің өзі де қаза болған. Тұмар Қирдің өлігін табуды бұйырған. Қирдің өлігі табылғаннан кейін патшайым адам қаны толтырылған меске Қирдің басын салғызып: “Сен адам қанына құмар едің, енді ішіп той”, — деп, месті Сыр суына тастатыпты...

...Массагеттер скифтер сияқты киім киіп, солар тәрізді тіршілік етеді. Соғыста ат үстінде де, жаяу да соғыса алады. Бұлардың қарулары — садақ, найза, айбалта. Бұйымдары алтыннан, қоладан, ал қару-жарақтары қоладан жасалған. Баскиімдерін, кісен-белбауларын алтынмен безендендірген. Соғыста киетін сауыттарын мыстан жасаған. Жүгендеріндегі сағалықтарын, кекілдіктерін алтынмен әшекейлеген. Бұлардың жерінде темір, күміс деген кездеспейді, ал алтын, мыс өте көп...

...Массагеттер астық екпейді, бірақ мал өсірумен, балық аулаумен айналысады. Аракста (Сырдария) балық өте көп. Олар көп жағдайда айран, сүт ішеді. Бұлардың табынатын Құдайы — аспандағы жалғыз *Күн*. Олар Күнге жылқыны құрбандыққа шалады. Ондағы ойлары — өте шапшаң

Құдайға (Жүнге) лайықты дүниедегі ең жүйрік мал — жылқыны құрбан ету.

Геродот. История в девяти книгах.
(Перевод и примечания Г.И. Стратановского
Л. 1972. кн., I. С. 201—206, 207, 211, 215, 215.)

АЛТЫН АДАМ

Есік обасынан табылған кешеннің ғылыми, тарихи-мәдени бағасын анықтау қиын. Қазба жұмыстарының нәтижесінде, гуманитарлық ғылымдардың ірі саласына — көне тарих, мәдениет тарихы, өнер мен жазу, тіл сияқты Қазақстанның ежелгі тарихының құрамдас бөліктеріне әсер етері сөзсіз. Бұл хабарды қорыту, жинақтау ежелгі қоғамға (көшпелілер қоғамына) қатысты қалыптасып қалған көптеген дәстүрлі көзқарастарды жоққа шығарады.

Есік обасы жақсы сақталғандықтан, жерлеу ғұрпын қалпына келтіруге, салтанатты баскиімді, киім мен аяқ-киімді, әртүрлі әшекейлердің орналасу ретін анықтауға мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан және өнер туындыларының орындалу шеберлігі мен табылған алтын заттардың саны жөнінен Есік обасы салыстыруға келмейтін айрықша табыс.

Табылған заттардың ішінде Қазақстан жерінде пайда болған көне жазудың бірден-бір айғағы — жазуы бар күміс тостаған ерекше орын алады. Қазіргі күні осыдан 2400 жыл бұрын сақ тайпалары жазу мәдениетін игерген деген ғылыми мәселені көтере аламыз.

...Есік обасынан табылған өнер туындылары өнер тарихының жарқын бетін ашады. Бұл туындыларды Жетісу сақтарының өкілдері, суретші-шеберлер жасап шығарған.

...Дегенмен Есік обасында табылған өнер туындыларынан Таяу Шығыс, соның ішінде, Иранның (ахеменидтердің) өте зор әсері болғаны жоққа шығарылмайды.

Сақ өнеріндегі “аң стилі” — синкретті өнер, ол екі түрлі компоненттің қоспасы: төл және сырттан енген дәстүр. Бірақ екі арадағы шекараны ажырату өте қиын. Есік — біртұтас ертеде қалыптасқан мәдениет нышаны.

...Еуразия тайпаларының “аң стиліндегі” өнерді дамытуға сіңірген еңбегі өлшеусіз мол. Шындығына келгенде, б.з.д. VII—V ғасырларда түзілген скиф-сібірлік өнер салтының отаны — Еуразия”.

Акишев. К. А. Курган Иссык (искусство сақов Қазақстана).
М., 1978. С. 85—89.

КҮМІС ТОСТАҒАНДАҒЫ ЖАЗУ

...Күміс тостағаншаның сыртқы жағына руна тәрізді 226 таңба екі жолға ойылып жазылған. Күміс тостағандағы осы таңбалар, біріншіден, көне түркі руникалық таңбаларына ұқсас, екіншіден, Жерорта теңізі төңірегіндегі көне алфавиттік таңбаларға (әсіресе көне грек пен арамей әріптеріне) үйлеспейді.

Сөйтіп, бұл жазуды көне түркі тілінде оңнан солға қарай былай оқыдық: “Аға, саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат ел адамы), тізеңді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай)!”

Сақ дәуіріндегі бұл көне түркі жазуы бірнеше мағынаны білдіреді. Біріншіден, адам бұл дүниеден кейін о дүниеге барғанда да өмір сүреді, азық-түлік керек болады деген сенімді білдіреді. Екіншіден, халықтың сыртқы жауды жеңуге бел байлағанын көрсетеді. Ал, үшіншіден, халықтың қағанағы қарқ, сағанағы сарқ болуға ұмтылған тілегін білдіреді. Бұл жазудың аса бір құндылығы — Ежелгі Қазақстан жерін мекендеген сақ тайпаларының тілі көне түркі тілі болғандығын тағы да нақты дәлелдей түседі. Сондай-ақ Қазақстан жеріндегі алғашқы көшпелілерде жазу-сызу болмады-мыс деген дәстүрлі пікірдің негізсіз екенін айқындап, бұдан 2500 жыл бұрын түркі тілдес тайпалардың жазуды білгендігін және оны кең түрде пайдаланғандығын куәландырады.

...Қорыта келгенде, көне түркі руникалық жазуы арғы ата-бабаларымыздың 1500 жыл бойы қолданған төл жазуы екендігі ешқандай күмән туғызбайды. Бұл алфавиттің осынша уақыт өмір сүргендігін (б.з.д. 1-мыңжылдықтың ортасынан б. з. 1-мыңжылдығының соңғы кезеңіне дейін) деректер айқындап отыр...

Аманжолов А. Түрік филологиясы және жазу тарихы. А., 1996. 42-43-бб.

МҰРТТЫ ҚОРҒАНДАР

Орталық Қазақстанның кең сахарасын ерте темір дәуірінде бір текті, орнықты зират құрылысының үлгісін қалдырған тайпалар мекендеген.

Сарыарқаның батысы мен шығысын, солтүстігі мен оңтүстігіндегі ашық дала мен таулы өңірлерді қоныстанып, өзен жағалауларын жайлаған тайпалар екі түрлі қорған

ескерткіштерді тұрғызған. Оның бірі — тастан немесе топырақ араластырып үйілсе, екіншісі — тас, топырақ, сонымен қатар монументальді құрылыстардан тұрады. Ғылыми әдебиетте бұл қорғандарды “*мұртты қорғандар*” деп атайды. Орталық Қазақстан өңірінде орын тепкен өзге ескерткіштерге қарағанда, “мұртты қорғандар” үлкен зират болып саналмайды. Бір қорымда, көп болса, 10—15 қорған орналасқан. Қорғандар Орталық Қазақстанның таулы өлкесінің Ұлытау, Шет, Ақтоғай және Қарқаралы аудандарының жерінде жиі кездеседі. Осы аталған аудандарға іргелес жатқан жалғай түпкір өлкелерде олардың саны біртіндеп азая береді.

Жалпы айтқанда, “мұртты қорғандардың” орналасқан аясы анық: батысқа қарай оның шекарасы Ұлытау мен Есілдің жоғары ағысын, солтүстігінде Көкшетаудың Шортанды және Бурабай көлдерін, шығыста Баянауылдан әрі Шыңғыстауға дейінгі таулы-қыратты өлкені қамтиды. “Мұртты қорғандардың” оңтүстік шекарасы Балқаш көлінің солтүстік атырабы мен Бетпақ далаға тіреледі.

Сонымен қатар біз нұсқап отырған меже ескерткіштердің ең бір шоғырланған тұсы, бұл жерден тыс өлкелерде де осы типті қорғандар болуы ғажап емес. Мәселен, Еділ бойынан осындай қорған ашылғаны белгілі. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу жерінде де бірнеше қорғандар анықталды. Бұл ескерткіштердің өзгеше құрылымы — Тасмола мәдениетін сақ заманындағы басқа да мәдени үлгілерінен ерекше бөліп алуға мүмкіндік беретіні белгілі. Енді осыған тоқталсақ.

Осы күні “мұртты қорғандардың” жерлеу кешені күрделі екендігі және оның бірнеше қорғандардан тұратындығы анықталды. Ол өте көлемді ортаңғы тас қорғаннан және шығысқа қарай немесе қашықтау орналасқан кіші қорғаннан тұрады. Осы кіші қорғаннан шығысқа қарай жал болып, жалпақтығы 1,5—2 м және ұзындығы 20—200 м, кейде одан да көп, екі қатар тас құрылыс жасалған. Тас жал жартылай доға болып созылып, басы мен соңында дөңгелек қорған тектес тас үйінділермен аяқталады. Сонымен “*мұртты қорған*” үш құрамдас бөліктен тұрады: адам жерленгені — үлкен қорған, аттың қаңқасы және қыш ыдыстар сақталғаны кіші — қорған және тас жолдар.

1. Тасмола мәдениеті — сақ-скиф тайпаларынан қалған ең көрнекті үлгілердің бірі. Бұл мәдениет Қазақстанның далалық өлкелерінде кең тараған. Қорғандар, негізінен, тас-тан көтерілген. Қорғандардан табылатын бағалы заттар шектеулі. Көбінесе ер-тұрман немесе жылқы сүйектері кездеседі. Жалдың соңындағы кішкене қорғандарда жанған оттан қалған күл қабаты бар. Тас жалдардың шығысқа бағытталуы, доғал болып келуі көптеген ғалымдарды ойға салып, әртүрлі болжамдардың тууына мұрындық болып отыр. Орталық Қазақстан жерінде жиі кездесетін “мұртты қорғандардың” құпия жұмбақтары әлі ашылған жоқ.

Кабырбаев М.К. Памятки Тасмолинской культуры.

Древняя культура Центрального Казахстана. А., 1966. С. 307-308.

ЕРЖҮРЕК АМАЗОНКАЛАР

...Аңыз бойынша, элиндер амазонкалармен соғысып, Термодент түбіндегі шайқаста оларды жеңіп, тұтқынға алған. Элиндер амазонкаларды үш кемеге отырғызып, теңізге шығады. Ашық теңізде жүзіп келе жатқанда, амазонкалар тұтқыннан босап, элиндерге тап беріп, оларды шегінен қырып тастады. Бірақ өздерінің кемеңі жүргізуді білмегендігі себепті, не желкенмен, не ескекпен кемеңі басқара алмай, толқын айдап, жел қуып, Меотия көліндегі (Азов теңізі) Шақпақ жартас деген жерге келіп тоқтады. Бұл Шақпақ жартас еркін скифтердің жерінде орналасқан. Осы жерде кемедегі амазонкалар адамдар мекеніне бағыт алып, жолда кездескен жылқы табынын ұстап, атқа мініп, скиф иеліктерін тонай бастады.

...Ақыр соңында, амазонкалармен соғысудан абырой таппайтынын білген скифтер оларға бір топ жас жігіттерді жіберіп үйлендірді, сонымен амазонкалар скиф тілінде сөйлейтін болды. Жас скифтермен қосылған соң, олар Танаис (Дон) өзенінен әрі өтіп қоныстанды. Осы ел кейін “савромат” (сармат) атанды. Осындай жағдайға байланысты савромат әйелдері ерте заманнан ерекше өмір салтын ұстанды, олар атқа мініп, ерлермен бірге немесе өздері-ақ аңға шықты, ерлермен бірдей киініп, соғысқа аттанды.

Савроматтар скиф тілінде сөйлеген, бірақ ерте уақыттан бері ерекшелену болған, себебі амазонкалар ол тілді толық

менгермеген. Неке туралы оларда мынадай тәртіп қалыптасқан: ешқандай бойжеткен өзінің бір жауын өлтірмейінше күйеуге шықпаған.

1. *Савромат* (сармат) “Батыс Қазақстан, Еділ бойын мекендеген сақ-скиф тектес ел. Олардың тұрғызған қорғандарынан қару-жарақ өте мол табылды. Амазонкалар туралы аңыздың савроматпен байланысы қызықты ойларға жетелейді. Себебі, осы жағдай ерте көшпелілер арасында аналық қоғамынан қалған қалдықтары мол болғандығын көрсетеді.

2. *Эллиндер* — ежелгі гректер. Аңызға олардың кездейсоқ кіруі мүмкін. Грек жазушылары скиф батырын Геракл, Төңірін Зевс деп атаған.

Геродот. История в десяти книгах. М., 1972. IV часть. С. 110—117. (Үзінді Ж. Артықбаевтың “Қазақстан тарихы” атты оқулық хрестоматия кітабынан алынды.)

IV тарау. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

ҚАЗАҚТЫҢ БАЙЫРҒЫ ТАЙПАЛАРЫ

Қазақ халқының көне шығысын мекендеген найман, керей тайпалары кезінде өз мемлекеттерін құрған ірі тайпалар болғанын көне қытай жылнамалары мен орта ғасырлардағы моңғол шежірелері, сондай-ақ иран, парсы тарихнамаларынан кездестіруге болады. Ал қоңырат, меркіт, арғындар тайпалық одақтан әрі аса алмаған. Бірақ ертедегі “у-сұндар” (сулы өлкелер) деп аталған ұлыспен бірге “ашина” атты ру-ұлысының болғанынан жоғарыдағы жылнамалар еміс-еміс дерек келтіреді. Тіпті “Тұтас моңғол” деп аталатын моңғол әулетінің тұңғыш хандық құрған тұсында Әргүнә өзенінің бойында Аргуне-Әргүнә деген ру-ұлыстың өмір сүргенін айтады. Ал үйсіндермен іргелес жүрген ашина рулары да малмен ғана айналысқан, жорыққа көп қатыспайтын бейтарап ел болған көрінеді. Қоңыраттар туралы да осыны айтуға болады.

Мысалы, Темучинді нағашы жағына қалыңдық айттыруға апара жатқанда, Есүкейге қоңыраттың Дей шешені: “Біздің қоңыраттар басқаны жауламайтын, артық-ауысты дауламайтын, жиендері жүзімен, қыздары көркімен әйгілі ел еді”, — дейді. Сондай-ақ көне қытай шежірелерінде ертедегі қоңыраттардың “Қоян” — “Қиян” деген аталары болғанын, ал Темучиннің ата-бабалары Кабул ханнан әлдеқайда бұрын “Кият” немесе “Қуян” деген рудың бірлестігінде жүргенін айтады. Алайда моңғол әулетінің арғы аталары “Кият” тайпасы “боржиган” руларынан болса, онда қоңыраттың “Қоян” руларының тегі арнайы зерттелетін тақырыптың бірі.

Меркіттер мен қоңыраттар туралы VIII—XIII ғасырларға дейінгі бесжүзжылдық дерек пен көне қытай шежіресі Ли-Ю-Данның “Ляо ұлысының тарихи құжаттарында”, Рашид

ад-Дин шығармаларында, сонан соң “Моңғолдың құпия шежіресі” атты әйгілі еңбегінде жан-жақты баяндалады.

XIII ғасырдан бұрын бүгінгі моңғол өлкесінде Тұтас моңғол, Тоғыз татар, Найман, Керей атты төрт ұлыс өз алдына мемлекет құрып тұрғанда, оларға бағынбайтын дараланған тайпалар: қоңырат, меркіт, баяуд, ойрат, олжунуд, орман уранхайы, баргуд солармен іргелес өмір сүреді. Соның ішінде тек азғантай уақыт ғана өз алдына хандық құрған екі тайпа: үш меркіт пен қоңыраттар еді.

Үш меркіттер алғаш 1096 жылы тарихқа аты ілінгенде Мэй Лизн деп аталады. Олар жоғарыдағы Қидан ұлысына бағынған Зу-бу атты 18 аймақтың бірі болып өз алдына өмір сүрген. Сол кездің өзінде әжептәуір белді аймаққа айналған үш меркіттер қарақытайға қарсы шайқаста мықтылық көрсеткен. Үш рудан шығатын меркіт хандығында 2 түмен (жиырма мың) әскер ұстап тұрғаны жоғарыдағы тарихи құжаттарда айтылады.

И.Қабышұлы. Қазақ қауымы. А., 1997. 89-90-бб.

ХАЛЫҚТЫҢ ҚАЙТА ТҮЛЕУІ

VII ғасырда түркілер Алтайға келгенде, олардың жаулары, бір жағынан, бұрынғы тұрғындар—алтайлықтар, екінші жағынан, қазақтардың ата-бабалары — дала тайпалары болған. Сірә, VII—IX ғасырларда түркілер екі майданда күрес жүргізсе керек, олар осы балбал бейнелерінде кескінделіп қалған. Егер бұл дұрыс болса, онда біз далалықтармен соғыс неғұрлым сәтті өрбіген екен деп айта аламыз, өйткені біз зерттеген 486 балбалдың 329-ы үшкір басты, ал 157-і тайпақ басты болды.

Сірә, Шебиханнан кейін де ормандағы әрбір ағашты, сайдағы әрбір тасты жақсы білетін таулықтармен табан тірескен күрестен гөрі, даладағы қоныстарға тұтқиылдан жасалған шапқыншылықтар табыстырақ өткен тәрізді. Үшкір бастыларынан гөрі тайпақ басты балбалдардың міндетті түрде шомбалдау келуі де, мүмкін, сондықтан шығар...

Жоңғария мен Жетісуда мынадай халықтар өмір сүрді: Қара Ертіс пен Ұрынғы алаптарында қарлұқтар; Орталық Тянь-Шаньдағы Іле бойында түркештер, ал олардан батысқа қарай шүніштер; Оңтүстік-Батыс Жоңғарияда нешеттер; Манас өзені мен одан шығысқа қарай құлыштар; Оңтүстік Жоңғарияның шығыс бөлігінде басимдер (басмылдар) және

сол жерде — ортаазиялық ғұндардың жұрнақтары — шатолар.

Келтірілген бұл мәліметтерге қосымша Орхон жазуы 710—711 жылдары түркештер соғысқан кеңгерес халқы туралы хабарлайды. Бұлар өздерінше атауы қаңғар болған печенегтер. Олар Сырдарияның төменгі және орта ағысы бойын мекендеді.

Қара Ертістегі қарлұқтар мен Сырдариядағы печенег-қаңғарлардың аралығында дәл сол кездері қыпшақтар қоныстанып алған кең дала жатты. Осы күнгі Қазақстанның далалық өңірінің Дешті Қыпшақ—Қыпшақ даласы деп аталуы, міне, осыдан. Мұнда қыпшақтар қаңғарлармен (қаңлы) араласып кетіп, шығыста қыпшақтар, Еуропада командар, ал Ресейде половецтер деген атпен әйгілі болған халықты қалыптастырды. Оңтүстікке таман Сырдария мен Өмударияның төменгі ағысы аралығында түріктендірілген арийліктер, парфияндардың ең жақын туыстары — түрікмендер немесе гуздар өмір сүрді. Осы айтылғандармен Орталық Азияның тек неғұрлым ірі тайпалық бірлестіктері тамамдалады. Майдаларының кейбіреулерін біз, мысалы, аздар, чиктер, абарлар деген және басқа аттарынан білеміз.

Гумилев Л.Н. Көне түріктер. А., 1994.
258, 263-264-66.

ҚАРЛҰҚТАР МЕМЛЕКЕТІ

Басына іс түскенде Соғды бектері жәрдемсіз қалдырылды, бірақ олардан империяға деген адалдық бұрынғысынша талап етілді. Гао Сянь-Чжи Шаштың қожасын “сатқындық жасадың” деп қамауға алып, оны Қытайға жөнелтті, ол онда өлім жазасына кесілді. Мұндай қатыгездіктің орын алуына империя қолбасшысының ашқарақтығы себепші болғандығын жұрттың бәрі түсінген еді, өйткені өлтірілген бектің байлығы соның қолына түсті. Мұның өзі соғдылықтарды арабтардың құшағына біржолата итерді. Өлтірілген марқұмның ұлы Зияд ибн-Салихтың мұсылмандық қосынын ертіп келіп, оған өзінің соғдылық достарын қосып, Талас қаласын қоршауға алды. Гао Сянь-Чжи қаладағыларға көмектесуге аттанды, ол жаққа сол кезде империяға тәуелді қарлұқтар жабғысы да өзінің атты әскерлерін тартты. Империя жағында ферғаналықтар, қашқарлықтар, құшандар — барлығы 30 мың әскер шабуылға шықты.

Арабтар мен соғдылықтардың саны белгісіз, бірақ, сірә, олар да бұдан аз болмаған тәрізді. Екі армия 751 жылы шілдеде Талас өзені маңындағы Атлах деген жерде кездесті. Кескілескен шайқас екі жақ үшін де елеулі нәтижесіз бес күнге созылды. Шешуші сәтте қарлұқтар Гао Сянь-Чжи әскерінің тылына соққы беріп, қытайлықтардың күлталқанын шығарды. Гао Сянь-Чжи Қытайға қашты.

Халифат жеңістің жемістерін пайдалана алмады. Абу-Муслим мен Абуль Абастың омеядтарға қарсы 750 жылғы көтерілістері елдің бүкіл күшін қылғып қойды. Талас маңындағы жеңімпаз Зияд ибн Салих көптеген астыртын әрекеттердің біріне қатысушы болып шығып, басын айбалта астына салды. Алайда жеңіліс қытайлықтарды қорқытып тастағаны соншалық, олар Батысты басып алмақ ойларынан түңіле бас тартты. Империя күйреу қарсаңында тұрды.

“Талас шайқасы мұсылман мәдениетінің Орта Азиядағы қытай мәдениетінен басым түскені жөніндегі мәселені шешті” деген пікір болды. Әйтсе де бір шайқастың тағдыры тұтас бір елдің даму жолын айқындап бере алмайды. Тан империясы Батысқа қытай мәдениетін емес, өзінің саяси үстемдігін алып барды. Бірақ бұл жүзеге асыруға болмайтын үміт еді. Көшпелі хандықтардың — ұйғырлар мен қарлұқтардың өшпенділігі жеңілмейтін өшпенділік болатын. Империяның соғыс қуаты 751 жылы барлық жерде де соққы алды: қидандар қытайларды шығыста, тибеттіктер мен жаңадан пайда болған мемлекет Ханьчжао — оңтүстікте талқандалды, ал ішкі қарама-қайшылықтар көп кешікпей Қытайды өз шекарасының ішінде томаға-тұйық қалуға мәжбүр еткен астан-кестен өзгерістерге алып келді. Талас шайқасы оқиғалардың ұзын тізбегіндегі бір ғана буын болды.

Қарлұқтар. Этникалық жағынан қарлұқтар түркілерге неғұрлым жақын болғандығына қарамастан, олармен ешқашан да тату тұра алмады. 650 жылы телес-түркілердің алтай тарамы жойылған кезде қарлұқтар осы мейірімсіздік істі жүзеге асырған қытай әскеріне қолдау көрсетті. Бұл қолдаушылық Қытайда қарлұқтардың империя қол астына өтуі деп қабылданды, бірақ іс жүзінде қарлұқтар Тан империясының құрамына тек 657 жылы Батыс Түрік қағанатын жаулап алу кезінде ғана енді.

Империяға тәуелділік қарлұқтар үшін ауыр болған жоқ. Олардың көсемдері қытай шендерін алды, ал өзгелерінің бәрі

бұрынғысынша қалды. Екінші қағанат тұсында қарлұқтар өздерінің бостандығын өжеттікпен қорғады және ақырында толық жеңіске жетті. Гао Сянь-Чжи әскерлерінің ту сыртынан берген дәл солардың сатқындық соққысы Талас шайқасының тағдырын шешкендігіне қарамастан, олар империямен одағын сақтап қалғылары келді. Сондықтан қытайлықтарға 744 жылы берілген түрік жабғуы Абусы 752 жылы көтеріліс жасап, Шофанды күйреткен кезде қарлұқтар 753 жылы оларға қарсы шығып, батыстан берген соққысы арқылы түрік көтерілісшілерін толық жеңіліске ұшыратқан болатын. Абусы қарлұқтардың қолына тұтқынға түсті, қытайға жөнелтіліп, олар оны зынданға тастағанды. Қарлұқ жабғуы “Алтайдың патшасы” деп танылды.

Осыдан былай қарлұқтардың тасы жоғары өрмеледі. Олардың бірден-бір бақталасы — Түркеш хандығы ыдырай бастады. 756 жылы сары және қара тұқымдар арасында қанды жанжал бұрқ ете қалды. Бұл араздық түркештерді біржолата әлсіретіп тастады, содан 759 жылы қарлұқтардың шабуылы басталғанда, түркештер оларға қарсылық көрсете алмай қалды. 766 жылға дейін қарлұқтар Жетісуды, Таласты, Шу өзені аңғарын бағындыруды аяқтап, Батыс Тянь-Шаньға жетті.

Түркештердің бір бөлігі қарлұқтарға бағынды, бір бөлігі шығысқа қоныс аударып, ұйғырларға берілді. Осы уақыттан бастап қарлұқтар Орта Азиядағы далалық мәдениетті бірден-бір сақтаушы болып қалды. Олар 960 жылы өздері мұсылман дініне өтіп болғанша, 200 жыл бойы, исламның тегеурінін тоқтатып тұрды. Сірә, қажет деп санамаған болар, қарлұқтар Қытаймен қарым-қатынас жасауын қойды.

Алайда қытайлықтар Батыс өлкесіндегі “Төрт бекіністі” — Құшаны, Қарашарды, Хотанды және Қашқарды, сондай-ақ Бөйтін мен Жоңғарияны ұстап қалды. Шато императорға адалдығын сақтады, бірақ Қытаймен екі аралығын ұйғырлар кесіп тастап, солардың жинайтын алым-салығынан жала шеккен олар ақыр аяғында жеңімпаз Тибетке бағынумен тынды.

Тан империясының Батыстағы саясаты сәтсіздікке ұшырады. VIII ғасырдың екінші жартысында Қытай мен Ұлы дала жауласушы екі дүние тәрізді қайтадан бір-біріне қарама-қарсы тұрды.

Гумилев Л.Н. Көне түріктер. А., 1994. 369–372-бб.

ҚЫПШАҚТАРДЫҢ САЯСИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

1065 жылы селжүк билеушісі Алып Арслан Маңғыстауда жақсы бекініс қамалы бар қыпшақтарға қарсы жорыққа шықты. Қыпшақтарды бағындырған соң, селжүк сұлтаны Жент пен Сауран қалаларына аттанды. Осы әскери қимылдар нәтижесінде қыпшақ тайпаларының бір бөлігі уақытша хорасан селжүктеріне тәуелді болды. Шайқастар барысында қыпшақтар оғыз-селжүк тайпасы алқа-бұлақты тұтқынға алса керек. Махмұт Қашқаридың айтуынша, олар жаратқанның көмегімен босанып шығады. XI ғасырдың соңғы ширегінде Маңғыстауда және Каспий теңізінің шығыс жағалауында бұрынғысынша қыпшақтар билік жүргізіп, оғыз және түркі тайпаларының жекелеген топтары оларға саяси тәуелді болды. 1096 жылы “қүдіретгі” хан бастаған қыпшақ бірлестігінің тайпалары Хорезмге жорық жасады. Бірақ Хорезм шахтарының қорғаушысы селжүктер оларды Маңғыстауға қайта оралуға мәжбүр етті.

Махмұт Қашқаридың деректеріне қарағанда, қыпшақтардың әскери-көшпелі билеушілері Қарахан әулеті билеушілерімен күрделі саяси қарым-қатынаста болған тәрізді. Қарахандар Қыпшақ ұлысының шығыс шекарасына жорықтар жасаған, ал өз кезегінде кимектер Ертіс жағасынан Жетісудағы түркі мұсылмандарының иелігіне шапқыншылық жүргізді.

XI ғасырдың соңы мен XII ғасырдың басында Сырдарияның төменгі ағысында Жент, Жаңакент және тағы басқа қалалар қыпшақ иелігінде болды. Алайда XII ғасырдың бірінші жартысында бұл аймақты қайткен күнде де басып алуға тырысқан Орта Азия елдері мұсылман әулеттері мен қыпшақ хандары арасында ұзаққа созылған күрес жүрді. Қыпшақ билеушілері үшін, әсіресе Хорезм шахы Атсыз (1127—1156 жж.) күшті де тапқыр дұшпан болды. Ислам дінін таратуды сылтау еткен Атсыз Жентті басып алып, солтүстікке қарай беттеді де, өз иелігіне Маңғыстауды қосып алды.

1133 жылы “пұтқа табынушы қыпшақтың ең құрметті патшасы әрі қолбасшысы” Женттен Дешті Қыпшақ жеріне еңдей жорық жасаған Хорезм шахы Атсыздан жеңіліс тапты. Деректерде қыпшақтардың жоғары ханының өз ұлысында алғаш рет ірі жеңіліске ұшырауының себептері туралы ештеңе айтылмайды. Осы кезден бастап (XII

ғасырдың екінші ширегінің орта шені), қыпшақ хандығының бөлшектенуі басталып, бұл үдеріс күшейе береді. Оның басты себептері: қыпшақ тайпалары ақсүйектерінің арасында хорезмдік бағдар ұстанғандардың шыға бастауы, ірі қаңлы бірлестігінің құрылуы, билікке таласқан әулеттердің өзара қырқысының күшеюі.

XII ғасырдың екінші жартысынан, әсіресе Хорезм шахы Текештің билік құрған кезінен (1172—1200 жж.) бастап, қыпшақ ақсүйектерімен жақындасуға бағытталған саясат жүргізді. Хорезм шахтары қыпшақ, қаңлы, имек (кимек), ұран тайпалық одақтарының басшыларын қызметке ала бастады. Қыпшақ хандығы мен Хорезм шахтары әулетінің билеушілері туыстық байланысқа түсті. Қыпшақ ханы Жанкеш өз қызы Теркен-қатынды Хорезм шахы Текешке ұзатты. “Тыныштық пен туыстық одағы” сияқты дәстүрлі ортағасырлық қарым-қатынастардың әр дәрежедегі орта этносаралық байланыстары айрықша мәнге ие болды. Бұл байланыстар арқылы өзара қоғамдық-саяси қолдау көрсетуде көрініс тапқан нақты да тығыз қарым-қатынастардың тұтас жүйесі пайда болды.

1182 жылы әл-Бағдадидің деректері бойынша, Текештің ұлы Мәлік шах Жент, Рибат, Баршылық қалаларына ғана емес, сонымен бірге қыпшақтардың саяси әкімшілік орталықтарының бірі Сығанақтың да билеушісі екендігі айтылады. Дегенмен бұл деректер осы аймақтағы саяси жағдайдың мезеттік күйін ғана білдіреді. Жалпы жағдай өте тұрақсыз болды, оны Қыпшақ ұлысын ірітіп-тоздыруға бағытталған саясат ұстанған Хорезм шахтары әдейі қолдан жасап отырды. Осы мақсатта олар қыпшақ ақсүйектерінің Хорезм шахтарының діттеген жерінен шығатындай, түйықталған әскери сословие құрды. Бұл жүйенің идеологиялық негізі — қыпшақтарды, әсіресе олардың ақсүйектерін ислам дініне тарту болды. Соның өзінде қыпшақ тайпаларының елеулі бөлігі XII ғасырдың соңына дейін ислам дінін қабылдай қойған жоқ. Жент пен Фарабтың арасында жатқан өлке XII ғасырдың соңына дейін пұтқа табынушы қыпшақтар мекені болып есептеледі. “Қыпшақ мемлекетінің осындай ұзақ уақыт бойы ислам дінін қабылдамастан өмір сүруі — оның санасындағы халықтық элементтің қаншалықты күшті болғанын көрсетеді”, — деп атап өтті В.В.Бартольд.

Қалыптасқан дәстүр бойынша, Хорезм билеушілерінің әйелдері қаңлы және қыпшақ тайпаларының хан тұқым-

дарынан болатын. XII ғасырдың басында қаңлы тайпа бірлестігі жеке бөлініп шығуға ұмтылған үлкен саяси күшке айналып, мұның өзі Қыпшақ хандығының саяси бірлігіне іріткі салды. Хорезм шахтарының басты әскери күші қаңлы және қыпшақ тайпаларынан құрылғандығы белгілі. XII ғасырдың басында Хорезм шахының сарайында қаңлы қолбасшысы Әли Мәлік үлкен рөл атқарды, оның қызына Хорезм шахы Аладдин Мұхаммед үйленген болатын. Хорезм шахтары мемлекеттік және әскери лауазым беріп отырған соң, қыпшақ ақсүйектері солардың мүддесін қорғады. Қыпшақ қоғамында олардың елеулі топтарының хорезмдіктерді қолдауына, сондай-ақ билікке таласудан туындаған бытырау үдерісіне байланысты ішкі алауыздық күшейе бастады. Бұл жағдайда Хорезм шахтары қыпшақ көсемдерінің қолтығына су бүркіп, бір-біріне айдап салып отырды.

XII ғасырдың соңында Дешті Қыпшақта Қайыр Бөке хан мен оның жиені Алып Дерек арасында талас туды. 1198 жылы Текештің ұлы Мұхаммед Алып Дерекпен бірге далаға қарсы жорыққа аттанды. Қайыр Бөке хан жеңіліп, Хорезмге тұтқындап әкелінді. Хандық өкімет Алып Деректің қолына көшіп, ол дереу Хорезм шахынан тәуелсіз саясат жүргізе бастады. Қыпшақ ханының одан әрі күшейіп кетуінен қауіптенген Текеш Қайыр Бөке ханды тұтқыннан босатып, оны Хорезмнің көп әскерімен Алып Дерекке қарсы аттандырды. Шайқас нәтижесінде Алып Дерек талқандалды, бірақ Қайыр Бөке хан хорезм шахына тәуелді болып қалды.

XIII ғасырдың басында Мұхаммед (1200—1220 жж.) мемлекетінің құрамына Сығанақ өлкесі де кірді. Сығанақтан айырылып қалғандарына қарамастан, қыпшақ хандары Хорезмге қарсы күресті табандылықпен жүргізе берді. Мұхаммед бірнеше рет Женттен солтүстікке, Дешті Қыпшаққа қарсы жорық жасады. 1216 жылы Қадыр ханға қарсы жасаған жорықтарының бірінде ол Ырғызға дейін жетіп, Торғай даласында қыпшақ даласына қашқан меркіттерді қуып келе жатқан Шыңғыс хан әскерлерімен кездейсоқ қақтығысқа түседі. Шайқастан кейін моңғолдар түн жамылып шегініп кетеді. Бұл қыпшақтардың Хорезм шахтарымен ұзаққа созылған тайталасын тоқтатуға мәжбүр еткен моңғолдардың Қазақстан аумағында алғаш рет көрінуі еді. Бұдан соң қыпшақ халқының соңғы қалыптасу кезеңін аяқтатпаған моңғол шапқыншылығы дәуірі басталды.

ОҒЫЗ ЖӘНЕ ҚЫПШАҚ ҚАЛАЛАРЫ

Сицилия королі Роджер II (1098—1154 жж.) тапсырысымен жазылған орта ғасырлардың үлкен және өте қызықты географиялық шығармаларының бірі “Нузхат ал муштак фи-их-бирак ал-афак” (“Аймақтарды шарлап шаршаған саяхатшының сауықтары”) авторы, белгілі араб географы Әбу Абдуллах Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Идриси былай деп жазған: “Гүздердің қалалары көп, олар бірінен соң бірі солтүстік пен шығысқа қарай созылып жатыр. Олардың өре жетпейтін таулары бар және бектері қорғанатын азық-түлік қорын сақтайтын берік қамалдары бар. Онда бұл жерді қорғайтын адамдар бар (бектер қойған)... олардың (гүз тайпасының) басты қаласы Хандага (т) Хиам деп аталады. Сол жерде олар баспана табады және сол жерде өздерінің дүние мүліктерімен қорғанады...”

Әл-Идриси мағлұматтары әйгілілігі одан кем түспейтін тағы басқа авторлардың деректерімен әсереленеді. Қашқарлық Махмұт XI ғасырда оғыздардың Сырдарияны “угуз” өзені деп атағанын мәлімдеген, ал гүздер қалаларына ол Сауран, Сығанақ, Сүткент, Қарашық және Қарнақ қалаларын жатқызған. Оның картасында “Гүздер қалалары” Қарашық қаласынан оңтүстікке қарай, Сырдария өңірінің орта белінде көрсетілген.

Оғыз тайпалары X ғасырда тек Сырдария белдеуінде ғана емес, оның төменгі ағысында да мекендеген. Мұнда олардың Жент, Яншкент, Хора қалалары болған.

Жаңа Гүзлік аталған Яншкент қаласы оғыздардың астанасы, олардың ябғу өкімдерінің резиденциясы болған.

Жазбаша деректерге қарағанда, қала өзен сағасынан 2 күндік жерде, жаңадан бір фарсах қашықтықта орналасқан. Оны “әл-Қарьят әл-Хадиса”, “Дих и нау” деп те атаған. Бұл атаулардың бәрі де “жаңа қала” деген ұғымды білдіретін. Яншкент Хорезммен тығыз байланыста болған. Сондықтан қалада Хорезмнен қоныс ауып келгендер тұрған және де оғыздардан анағұрлым бұрын өмір сүрген қала X ғасырда Хорезм құрылысшылары көмегімен қайта салынып бекітілген деген пікір бар. Яншкент тек қана астана және оғыз өкімдерінің қысқы резиденциясы емес, ол Сырдария сағасындағы ірі сауда орталығы да болған. Оған себеп болған: қаланың Орталық Қазақстан далаларын бір жағынан Орта

Азия және Таяу Шығыспен, екінші жағынан Хорезм, Арал өңірі, Кавказ және Жерорта теңізімен қосып тұрған географиялық орны. Қала құрлықтағы және өзен жолындағы сауда орталығы болған. Сырдария бойымен Орта Азия қалаларынан мұнда, ибн Хаукальдың куәлігі бойынша бидай және астық тиелген кемелер келіп тұрған.

Оғыздар державасы Орта Азия мен Еуропаның саяси және соғыс тарихында маңызды рөл атқарған. Олар Орта Азияға шапқыншылық жасаған, Хорезм және құдіретті Хазариямен бақталас болған. Тарихи деректер оғыз патшасы (ябгу) мен Киев князі Святослав арасында 965 жылы хазарларға қарсы әскери келісім жасалғаны туралы мәлімдейді. Олар да, бұлар да нақты саяси мақсаттар мен экономикалық пайда көздеген. Ежелгі орыс мемлекеті өзінің құдіретті бақталасы Византияның одақтасын құлдыратумен қатар аса бай Шығыс нарығына енуге мүдделі еді, ал оларға апаратын сауда жолдары хазарлықтардың қарауында болған. Оғыздар Қара теңіз жағалауларындағы қырларға өтіп, Поволжьедең Маңғыстау мен Үстіртке баратын сауда жолдарын басып алуға ұмтылған. Святославтың 965 жылы Хазарларды талқандауы, Хазарлардың оғыздармен ұзақ күресімен бірталай жеңілдеген. Осының бірі Оғыз державасының саяси пәрменділігінің өсуіне себеп болды.

X—XI ғасырларда оғыздардың мемлекеттік бірлестігі қатты дағдарысқа ұшырады.

Феодалдық лан, билік үшін күрес, патриархалдық-феодалдық қатынастардың дамуынан туған билеуші үкім-шонжарлардың қарапайым көшпенді және тұрғылықты бұқара халықпен қатты шиеленісі, таптық антагонистік қайшылықтардың күшеюі Оғыз мемлекетінің құлдырауына әкеп соқты.

XI ғасырдың ортасында Қазақстан даласына қыпшақ тайпалары басып кірді де, сырдариялық жабғу державасы олардың тегеурінінен құлады.

Оғыздарды Сырдария өңірінен ығыстырып шығарған және Қазақстанның кең-байтақ даласына бірталай кезге дейін “Дашт-и Қыпшақ” (Қыпшақ даласы) деп өз атын берген қыпшақтар көп кешікпей батысқа қарай ұзақ ілгері жылжып, половец деген атпен Киевтік Русь пен Византияға көрші болды. Қыпшақтар біраз уақыт қимақтарға саяси билігін жүргізіп келді: қимақтар қыпшақтар патшасын бекітетін.

XI ғасырдың басынан қыпшақтардың оңтүстік және батыс бағытта жылжуы басталады да, көп ұзамай олар Еуразияның кең-байтақ далаларында негізгі көш бола бастайды.

Ғалымдардың пікірі бойынша, XI ғасырдың соңы, XII ғасырдың басында орталықтары Сығанақ пен Жентте орналасқан, жазба деректерде Сығанақ және Жент қожалықтары деп аталатын қыпшақ тайпаларының конфедерациясы құрылған. Орта Азия мемлекеттеріне қарама-қарсы орта-ғасырлық авторлар қыпшақ қожалықтарын исламға бағынбағандардың, яғни “көпірлер қожалықтары” деп атаған.

Назар аударатын мәселе — қыпшақтардың XI—XIII ғасырларда Орта Азияның құдіретті мемлекеттерінің бірі болған Хорезммен арақатынастары. Хорезм мен қыпшақтардың әскери соқтығыстары бітім жасаумен және қыпшақ хандарының Хорезм шахының вассалдары болуымен аяқталған.

Алайда, көп кешікпей, қыпшақ ақсүйектері өз қолдарына пешуші әскери мансаптарды шоғырландыру нәтижесінде сарайдың ең күшті тобына айналды. Оның үстіне, қыпшақтың бір қожасының қызы Тұрқан хатун соңғы Хорезм шахы Мұхаммедтің анасы болған.

Хорезм қыпшақтарды бағындыруға, олардың мемлекеттік бірлестігін өздеріне тәуелді етуге әрдайым талпынған. Өздерінің көздеген мақсаттары үшін Хорезм шахтары қыпшақ феодалдарының өзара араздығын, олардың одақ ішінде басшылық және Сығанақ қаласына иелік үшін күресін пайдаланған.

XIII ғасырдың басында Хорезм шахы Мұхаммед қыпшақтарды бағындырды.

Қыпшақтар иелік еткен қалалар қазір археологиялық ескерткіш қала ретінде тұр, оларды зерттеу жұмыстары құлашын әлі де кең жая алған жоқ. Сондықтан қазір олардың көбінесе сыртқы топографиясы мен материалдық мәдениетінің кейбір жақтары белгілі.

Жанкент атауымен белгілі Яншкент қаусырықтары Сырдарияның оң жағалауында Қазалы қаласынан алыс емес жерде жатыр. Көне қаланың сыртқы пішіні өлшемдері 375x225 м тікбұрышты төртбұрышқа ұқсас болып келген. Солтүстік-батыс бұрышында өлшемдері 100x100 м және биіктігі 7-8 м ішкі қамал орналасқан. Қалдықтардың топографиясында шығыс және батыс қабырғаларындағы қақпаларды байланыстыратын негізгі үлкен көше бағыты

оқылады. Одан махаллалар (кварталдар) ішіндегі кішігірім көшелер тармақталған. 1986 жылы Қазақ КСР ҒА ескерткіштерді жинақтау археологиялық экспедициясы көне қаланың солтүстік-батысындағы таулы жерден жүздеген қорған үйінділерінен тұратын Мыңтөбе ескі зиратын тапқан. Мұнда б.з.д. I ғасырлардан XVIII ғасырларға дейін жерлеу жүргізілген. Бір уақытта майолик плиткалар және кірпіштермен қапталған тозығы жеткен XIII—XIV ғасырлар кесенелері назар аудартады.

Жанкенттің Сырдариядағы бұзылған ескі қала қалдықтарының ең ірілерінің бірі және археологиялық зерттеулер үшін өте маңызды. Жанкентке П.И.Лерх, суретші В.В.Верещагин назарларын аударған. Верещагин бұл жерде тіпті кішігірім қазба жұмыстарын да жүргізген.

Белгілі орыс ғалымы В.В.Стасов: “...Неліктен Жанкенттің жанындағы көне қала біздің Помпей болмасқа!” — деп жазған.

...Оғыз және қыпшақ қалаларына Жаңқала—Жент жатады. Оның қалдықтары Жаңадарияның оңтүстік жағасында, Қызылордадан солтүстік-батысқа қарай 300 шақырымдай жерде орналасқан. Көне қала бекініс қабырғасымен қоршалған және ауданы 40 га шамасында.

Қаланың солтүстік-батыс бұрышында квадрат төбе ұсқынды ішкі қамал орналасқан. Қала айналасындағы бекініс қабырға кейбір жерлерінде 8 м биіктігінде сақталған. Женттің айналасында каналдар арналары, суару торабы, бау-бақша қалдықтары, құрылыс іздері сақталған. Қала I—XVIII ғасырлармен кезеңделген, алайда көтерме материалдарға қарағанда, қала әсіресе қарқынды түрде X—XIII ғасырларда өмір сүрген. XIII ғасырдың басында Жент қыпшақ мемлекетінің астанасы болған. Моңғол шапқыншылығы кезінде қала Жошы армиясына қарсылық көрсетіп, басып алынып тоналған. XIII ғасырдың соңы — XIV ғасырларда жазбаша деректер Жентті “қызу сауда базары бар кішігірім қала” деп сипаттайды. Жамал-Қаршидің (XIV ғ. басы) мағлұматы бойынша, бұрын “Жент қаласы едәуір маңызы бар қала еді, ол жақын уақыттан бері қираған, бірақ сонда да ол көпестердің бақталасатын және таразылары үнемі тербеліп тұратын қызу сауда орны”.

Қалада осы уақытта тиын соғылған деген деректер бар, қалай болғанда да, “Жент” деген жазуы бар күміс дөңгелек бір қазынаның құрамында табылған.

Қызылордаға оңтүстік-шығысқа қарай 50 шақырым жақын жерде тағы бір белгілі Аснас (Асанаса) қаласының қалдықтары жатыр. Жазбаша деректерде Асанас қаласы туралы Жошы әскерлеріне қарсылық жасап, 1219 жылы басып алынған қала ретінде мәлімденген. Көне қала Асанас-Ұзақтың тартылған арнасының жағасында орналасқан. Ол жобасында дұрыс емес пішінді және биіктігі 5 м дуалмен қоршалған.

Қаланың шығыс жағында ішкі қамал орналасқан. Қазір ол көлемі 50 м-ге жақын, биіктігі — 1 м төбе. Қазба жұмыстары кезінде алынған деректерге қарағанда, қала б.з.д. I ғасыр б.з. XV ғасыр аралығында болған.

Оғыз және қыпшақ мәдениетімен байланысты қыш ыдыстары көптеп жиналған.

Сығанақ қаласы туралы алғаш рет X ғасырда жататын жазбаша деректерде айтылған, ал XI ғасырда оны Махмұт Қашқари оғыз қалаларының ішінде атап өткен.

XII ғасырда Сығанақ Қыпшақ мемлекеті бірлестігінің астанасы болады.

XIII ғасыр тарихшысы Джувейниде моңғолдарға көрсеткен қарсылығы үшін қаланың 1220 жылы талқандалуының суреттемесі бар. Ол Жошы әскерлерінің Сырдария бойымен төмен жылжи келе бір қаладан кейін бір қаланы алып отырғанын жазады. Жошыға жергілікті екі саудагер Хасан-қожа мен Әли-қожа еріп жүрген. Хасан-қожа қала тұрғындарын берілуге көндіру үшін Сығанаққа жіберілген, бірақ олар сатқынды өлтіріп, жауға қарсылық жасайды. Сығанақ 7 күндік шабуылдан кейін ғана алынып, тұрғындары түгелдей қырып салынған.

Талқандалғанына қарамастан, Сығанақ қайта салынып, XIII ғасырдың орта шенінде Гетумның жүрген жолы суреттемесінде аталған. Біртіндеп қала қайтадан Сырдария өңіріндегі ірі саяси және экономикалық орталыққа айнала бастады.

XIV ғасырда Сығанақ Ақ Орданың астанасы болды; онда мешіттер, үйлер басқа қоғамдық ғимараттар салынады, есіресе Ерзен хан мен Орыс хан тұсында.

XV ғасырдың 20-жылдары біраз уақыт дала Ұлықбектің қарауында болған, ал 1446 жылы қаланы Әбілқайыр хан билеген.

80-жылдары қаланы Мұхаммед Шайбани, ал онан соң қазақ ханы Бұрындық иемденген. Сонан кейін ол қолдан-

қолға ауысқан: XVI ғасырдың 50—60-жылдарында оған өзбек хандары ие болған, ал ғасыр соңында қала қазақ хандықтарының қол астына өткен.

XVI ғасырдың бас кезіне, Рузбиханның айтуы бойынша, қаланың біршама әлсірегені, тұрғындар санының азайғаны байқалған, ал Ежелдегі Сығанақ “жайқалып тұрған, үй-жайлар және көгерген бау-бақшалармен қоршалған, азық-түлікке бай және қазақ халқы үшін маңызды сауда орны болған. Түркістан аймақтары мен Мауереннахрдан, Шығыстан бастап, Қашқар, Хотан шекараларынан келген саудагерлер Сығанаққа сол жерлердің тауарларын алып келіп, Дешті елдерімен сауда жасаған”. Сығанақ өзінің сәулеттік ескерткіштерімен, әсіресе Көк-Кесене кесенесімен белгілі болған. Зерттеушілердің пікірі бойынша, бұл кесене — Өбілқайырдың қабірі, ал оның немересі Шейбани хан XVI ғасырдың басында Тимур патшалығын құлатқан.

Ортағасырлық Сығанаққа сөзсіз сәйкес келетін Сунақ ата деген қала қалдығы Төменарық темір жол стансысынан солтүстік-батысқа қарай 20 шақырым жерде, қазіргі Түркістан — Қызылорда тас жолынан 1,5 шақырым оңға қарай орналасқан. Жобасында көне қала дұрыс емес бесбұрыш пішінді болып келген. Оның топографиясында ішкі қамал мен шахристан оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Шахристанның өлшемдері: солтүстік жағы — 250 м, батысы — 360 м, оңтүстігі — 250 м және оңтүстік-шығысы — 450 м, солтүстік-шығысы — 350 м, қаланың жалпы ауданы 20 га шамасында. Ішкі қамалдың ауданы — 7,2 га. Бұл — қаланың жақсы бекітілген бөлігі. Мысалы, қамал қабырғасы болған дуалдың биіктігі 6-7 м дейін жетеді. Бес бұрышында үш-үштен сыртына шығыңқы тұрған дөңгелек мұнаралар жұмыс істеген. Қала аумағына кіретін жер екеу болған. Батыс және солтүстік қабырғаларының ортасында 20 м алға шығып тұрған қабырға кесінділерімен бекітілген, ішкі қамал қақпасы шығыс жағындағы қабырғасының солтүстік-шығыс бұрышына жақын жерінде орналастырылған.

Сығанақтың айналасында Сырдариядан Төменарық және Бұзғыл-Ұзақ арқылы шығарылған каналдармен және Қаратаудан ағатын Мыңбұлақ, Шолақ, Арсланды, Қызылтала, Келте-Шалғыз тау өзендерінен шығарылған арықтармен суарылып, айдалған жерлер жатқан. Ол каналдар мен арықтардың арналары көне қала маңайында әлі күнге дейін сақталған.

Қала басқа да көптеген Сырдария қалалары сияқты, XIX ғасырдың орта шенінде иесіз қалған, бірақ осы күнге дейін бұл және Сырдарияның басқа қалалары туралы Ұлы Жібек жолында ірі сауда орталығы ретінде халық аңыздары мен ертегілері сақталған.

Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. А., 1992. 90—97-бб.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШЫҒУЫ ТУРАЛЫ

(үзінді)

... Көшпелі түркі-моңғол халықтары алғашқы кезде экономикасы, тұрмысы мен тілі жағынан жат Түркістанның отырықшы халықтарына — тәжіктер мен арабтарға қарсы болды. Содан кейін көшпелі халықтар отырықшыланып, тәжіктермен араласа келе көшпелілер өздерінен қол үзіп, отырықшыға айналған, сөйтіп “сарт”, яғни *саудагер* атанып кеткен руластарына қарсы тұрды. Өйткені көшпелінің “сарттан” негізгі айырмашылығы тілінде емес, тіршілік қарекетінде. Оның үстіне, “сарт” деген сөз көшпелі халықтың табиғатына біртүрлі жат естілетін. Кейін, ұлы орыс отаршыларының тіліне ауысқан кезде, бұл кірме сөз анық жиіркенішті, балағаттау мағынасына ие болды. Бұдан әрі қалың көшпелілер бұқарасынан оқшауланып шыққан өзбектер де отырықшылана келе, өздерін көшпелі “қазақтарға” қарсы қоя бастады.

Көшпелі тайпалардың бұрынғы қазақ-өзбек-ноғай бірлестігі, сол халықтардың аумақтық, экономикалық, тілдік және басқа өзгерген тұрмыстық белгілеріне сәйкес, енді жеке-жеке құрамдас бөлшектерге бөліне бастады. Сөйтіп, қазіргі Қазақстан жерін мекендеген көшпелі рулар “қазақ” деген атпен таныла бастады. Олар оңтүстікте — отырықшы тұрмысқа ауысқан өзбектермен, тәжіктермен, солтүстігінде — Мәскеу патшалығымен, шығысында — Моңғолия, Шыңжаң көшпелілерімен шекаралас болды. Сол кезеңде көршілес аймақтардағы феодалдық езгі мейлінше қатал, тағылық сипат алған еді, сондықтан етек-жеңі кең, еркін жатқан қыр еліне қашып паналау да көп болды. “Еркін”, “азат адам” деген мағынаны білдіретін орыстың “казак” сөзі де осыдан келіп шыққан. Орыс тіліне бұл сөз Шығыстан енген, сондықтан “казак” деген сөзбен төркіндес болуы да ғажап емес. Бұл, әрине, жай жорамал ретінде ғана айтылған пікір.

Сонымен, біз Орталық және Орта Азияның тарихи даму барысын қалпына келтіріп елестетуге және соның негізінде әртүрлі этностық топтардың ұлт болып қалыптасу жолында бастан кешкен эволюциясын анықтауға талап қылдық. Біз бұл үдерістің үш кезеңнен өткенін байқадық.

Бірінші кезең. Азия далаларын, оның ішінде, қазіргі Қазақстан жерін мекендеген халықтар қоғамдық дамудың белгілі бір сатысында бірлесіп өмір сүрген. Ол кезеңнің өзіне тән белгісі — ұлттық шекаралардың мейлінше тұрақсыздығы және айқын еместігі, ол халықтардың ылғи аралас-құралас болып, кейде “жұтылып”, “жойылып” кетіп жатуы. Түркі, моңғол, қаңлы, керей, найман, қарақытай, үйсін және тағы сол сияқты түркі-моңғолдардан қалған көне халық, одақ тайпа, ру аттары — сол дәуірлердің айғақтары.

Екінші кезең. Далалық шығыс және батыс аймақтары бөліне бастайды. Аумақта экономикалық және тілдік жаңа өзгешеліктер, солармен байланысты халықтардың жаңа топтары (батыста — татарлар, қазақ-ноғай-өзбек одағы, “сарттар”, тәжіктер; шығыста — моңғолдар, буряттар және ойраттар) пайда болады.

Үшінші кезең. Халықтардың жаңаша топтасуы бой көрсетеді: ноғайлар бөлініп шығып, Солтүстік Кавказға қарай қоныс аударады, өзбектер Түркістанға кетеді, қазақтар Қазақстан далаларында қалады.

Кеткен халықтар да, қалғандары да жағдайдың өзгеруіне қарай белгілі бір аумақта шектеліп, экономикадағы, тіл мен тұрмыстағы өзгерістер күшейген сайын, неғұрлым тұрақты ұлттық белгілерге ие бола бастайды. Бұрынғы кезендерден тек ескі тарихи атаулар ғана қалып, олардың өздері де талай өзгерістерге, бұрмалауларға ұшырайды. “Түрік” деген атау Осман сұлтанның бастауымен Кіші Азияға кеткен түрік руларында қалады (Анадолы түріктерінің “осман” деген ескі аты содан шыққан). Еділ бойында орын теуіп қалған түркі-моңғол рулары “татар” атанады, т.б. Қазіргі Қазақстан далаларында тұйықталып қалған халық өздерін **қазақ** деп атайды.

Асфендиаров С. Қазақ тарихы. 1993.
№1. 37-38-бб.

БҮЛ ҚАЗАҚ ҚАЙ УАҚЫТТА ҮШ ЖҮЗ АТАНҒАН

Қырық сан Қырым, отыз сан Рұм, он сан Оймауыт, тоғыз сан Торғауыт, қырық сан қара Қалмақ, Қатсыбан, он сан Ноғай бүлінгенде, Орманбет би өлгенде, Ноғайлының елі бір алаша тайдан бөлініпті, “Алатайдай бүлдірді” делінген сөз сонан қалған деседі. Жұрт аузында бір замандарда осылай сөйлеген. Сол замандарда Құндыкер, Құбан, Қотан, Қоғам дегендер болыпты.

“Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би” деген болыпты. Тоғыз ханды қолынан таққа отырғызған кісі екен деседі. Сол заманда қырық ханның бірі болған қызыл Арыстан хан Бұқарада тұрып билік жүргізген екен.

Бір өзінде он бес азаншы жұма күні азан айтады. Мұнараны сол қызыл Арыстан хан жасатқан екен деседі. Бәйбішесінен бала болмай, Қызылаяқ деген бір елді шауып алып келген бір қызға хан бір аяқ салып, онан бір бала туып, өзі сауысқанның аласындай ала туып, бәйбіше өзінен тумай, тоқалдан туғандығын іштарлық қылып күндеп: “Бұл балаңды “балам” деп сақтама, көзін жоғалт, қарашың батыр. Мынау өскенде, жұртыңды ала қылып, ала тайдай бүлдіреді”, — деген соң, хан қырық жігітке бұйырыпты:

— Мына баланы, тапқан шешесін Сырдариядан әрі өткізіп, қоя беріндер! Өлсе — өлсін, өлмесе, өз бетімен қаңғып күн көрсін, — деп, жер аударыпты. — Егіз екі қайтып, бұл жұртты мына қатын мен бала да көрмесін. Сендер де көрмендер, — деп.

Бұлар Сыр суынан өтіп, Алатау, Қаратаудың алабына келіп, жан сақтап, күн кешіріпті. Бала өз асын алып ішерлік болған соң, өзінен басқа жанды жақтырмай, керек қылмай, тағы болып жалғыз жонға шығып кетіпті. Тобылғыдан жақ қылып, жүзгеннен оқ қылып, көзіне көрінгенді қорек қылып, ішіп-жеп, оғын құралайдың көзінен өткізетін мерген болыпты. Дәл он екі жасында аң аулап жүрген Майқы бидің баласы Үйсінге оқтай ұшырап кез болып, ләм-мим деп бір ауыз тіл қатпай, қала беріпті. Үйсін батыр үйіне барған соң әкесіне айтыпты:

— Бір ағаштың көлеңкесінде отырған бала көрдім. Ай дейін десең, аузы бар, күн дейін десең, көзі бар. Көрген кісі қызыққаннан бір қасық сумен жұтып жіберерлік келбеті, сымбаты бар. Құсбегі тіккен томағадай құнысып тұрған бала. Өзінде Өзірейілдің анық бір түгі бар. Маңайына жан батып бара алмаса керек. Жалғыз-ақ айыбы — тілі жоқ екен, — депті.

Майқы би өзі ақсақ, өмір бойы арбамен жүреді екен. Арбасын көлікке салдырмай, жаяу кісіге тартқызады екен. “Мені арбамен алып барыңдар, көрейін,” — депті.

“Баяғы сағымнан пайда болған Шыңғыстың шын ұлын да көріп едім, мынау сонан соң жалғанға жалғыз қара болып келген жан екен”, — деп барса, бала Майқы биді көре сала ұшып түрегеліп:

— Ассалаумағалайкүм, хан атаулының қазығы, қара бұқараның азығы, — дегенде, Майқы би:

— Уағалайкүмассалам, әмісе аман бол, балам. Сәтті күні туған ұл екенсің, жеріңе жетпей тұр екенсің. Кел, балам, қасыма мін, — деп үйіне алып келіп, төрткүл ошақ қаздырып, төбел бие сойдырып, төменгі елді жидырып, жорға бие сойдырып, ала бие сойдырып, айлақ елді алдырып, Үйсінді бас қылып атқа мінгізіп, ердің ері, егеудің сынығы дегендей іріктеп, таңдап, жүз жігітті қасына қосып: — Мына баланы жебе қылып бастарыңа шаншыңдар, шеп қылып беттеріңе ұстаңдар, ту қылып төбелеріңе көтеріңдер. Қаратаудан өрмен қарай асыңдар, Шу мен Сарысудан көктей өтіңдер, Ұлытау, Кішітау деген таулар бар, Қаракеңгір, Сарыкеңгір, Айдаһарлы, Құдайберді деген жерлер бар, соған барып салық салыңдар. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен ел болуды, жұрт болуды ойлаңдар. Күндердің күнінде осы бала хан болады, сендер қараша боласыңдар. Хан әділ болса, басынан тағы таймайды; қарашасы табанды болса, қара жерден кеме жүргізеді, — деген батасын беріп жөнелтті.

Бұл жорықшылар Қаратаудан асып, Шу мен Сарысудан көктей өтіп, Майқы бидің айтқан жерлеріне келіп, ұйқыны бұзып — жылқы алды, күймені бұзып — қыз алды. Көш елді көш жөнекей шапты. Еру елді отырған жерінде шапты. Асулы қазан, тігулі даяр үйге ие болып, орныға бастады. Өз алдына мал малданып, жан жанданып, үйлі-күйлі болды. Сатусыз дүние алған соң, қалыңсыз қатын алған соң, ел болмасқа немене, жұрт болмасқа немене. Бұлардың мұндай болғанын баяғы қызыл Арыстан хан естіді. Қотан, Қоғам, Құндыкер, Құбан, Майқы билерге елші жіберді:

— Менің баламды жігіт-желең беріп, желіктіріп жібергені не қылғаны? Баламды өзіме алып келіп тапсырып, менен қалағанын алсын, — деп. Сонан соң ақсақалдар жүз жігітпен Қотанұлы Болатты жіберді: “Барып шақырып келіңдер”, — деп. Бұлар келген соң, бұрынғы келгендер: “Қайт” деген сөзді бізге айтпа, өздерің де қайтпа. Аты бестісінде қаратұяғын, тауықтан басқа құсы жоқ, көк шөпті жұлғаннан басқа ісі

жоқ, еркегі ат болатұғын, әйелі жат болатұғын; тымақты тақияға айырбастап, пышақты қасыққа айырбастап, төлімі бидайдың нанын жегенге, тары көженің суын ішкенге әлдеқандай көріп, мас болып, биттей бөдененің бір санын жеумен күпті болып қалатұғын, сарттың жаз болса, тұзын, қыс болса, отыны мен көмірін тасып, бейнет тартқаннан басқа көрер қызығы жоқ жерде не ақыларың қалды?” — деген соң, “Рас-ау, рас”, — деп шақыра келгендердің өздері де қайтуды керек қылмады. Қызыл Арыстан хан қайта-қайта кісі жібере берген соң, Қоғамұлы Алшынды жүз жігіт қосып тағы жіберді. Он үш ақсақал қосты. “Есеп сан үш жүз он үшке жетсе, дүниежүзі жабылып жау болса, бетіне келмейді” деп айтылған сөз бар”, — дейді деп.

Бұлар да келіп орнығып тұрып қалыпты.

Енді біз ел болғанымызды, жұрт болғанымызды жұрт көзіне түсірейік деп, баяғы ала баланы алашаға салып, Ұлытаудың басына алашамен көтеріп шығарып, хан көтерді. Оған “Алаша хан” деп ат қойды. Бастапқы бір келген жүз жігіт оның қолбасы, мырзасы Үйсінді “Ұлы жүз Үйсін” атады.

“Түпқазық салықшы болсын, жауға шапқанда, бұлар шаппасын, тас түйін болып тұрсын, — десті. — Ортаншы келген жүз жігіт оның қолбасы, мырзасы Болатқожа — бұл жүз жігіт тосқауылшы, орта буында жүрсін, ханның бақташысы есепті болсын деп, оны орта жүз “Ақжол” атады. — Соңғы келген жүз жігіт оның қолбасы, мырзасы Алшын — беті қайтпаған жаужүрек, жан қадірін білмейтіндер, бұлар кезуші болып қарсы алдында жүріп жауға шабатұғын осылар болсын деп, кіші жүз “Алшын” деп ат қойды“. Барлаушы қашса, тосқауылшыға, тосқауылшы қашса, тірекшіге тірекші қашпайды. Олар тұрған жерінде өліп қалуға дайын. Қазақтың үш жүз аталған жері — осы.

Бұрынғы заманда қазақтың Жүз деген аталарының аты болса керек. “Алашты” ұран қылып жауға шапқанда: “Алаш, алаш!” деп шабындар. “Алаш, алаш!” демегенді — өкең де болса ұрып жық”, — деп бата қылысыпты. Кеше: ”Алаш, алаш болғанда. Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш, ұранымыз Алаш болғанда, үш жүздің баласы қазақ емес пе едік!” — деп айтылған сөз сонан қалды. Бұл Алаша ханнан бұрын қазақ ел болып, жұрт болып өз алдына отау тіккен емес, әр жұртқа бұратана қоңсы болып жүрген.

Біреу Болатқожа дейді. Біреу Ақжол дейді. Екеуі бір кісіге аталған ат деседі. Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс — үш жүздің аталарының аты деседі. Біреулер Ақсақ Келімбет, Қара Келімбет, Сары Келімбет, Науан, Шодан деген аталары бар десіп жүрді. Бірақ олардың ар жағы кім, бер жағы кім екенін біліп сөйлеуші жоқ болды.

*Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Қазақ тарихы. 1993.
№2. 15—17-бб.*

ЖҮЗДЕР ТУРАЛЫ

Тағы бір мәселеге көңіл аударғым келеді. Жүз — тарихи-өлеуметтік категория. Ол байтақ қазақ сахарасында ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі шаруашылықтың жер ыңғайына қарай орналасуына байланысты экономикалық мұқтаждықтан туған. Өрбір тайпалық одақ қыс қонысын, жаз жайлауын көшпелі тіршіліктің өзіндік ерекшелігіне орай құрған. Екінші фактор — ел қорғау, отан қорғау, жер қорғау мүддесінен туындаған. Үшіншіден, жеті атаға дейін ғана араластырмай, тұқым тазалығын сақтау арқылы этностың генетикалық қорын аман алып қалуға бағытталған. Бұл болса, белгілі бір географиялық шеңберде, белгілі бір ортада ортақ бүкілхалықтық бақылауға алынған. Үш жүз бола отырып, қазақ елінің тәуелсіздігін, қазақ жерінің тұтастығын қорғаған. Ортақ тіл, діл, атамекен халықтық бірлікке, мүдде бірлігіне қызмет еткен.

“Жүз” туралы сөз болғанда тағы бір еске алар жағдай — ол мемлекеттік қызметті де орындаған. Жүз ішінде даудамай, көші-қон жолдары, рулар арасындағы қарым-қатынас аймақтық дәрежеде шешілген. Жүзаралық — жер, қоныс, ел қорғау, қазақ жерінің тұтастығы, әскери жасақ, ортақ қолбасшы, хандар сайлауы, т.б. ел, халық дәрежесіндегі келісіліп отырған. Сонымен бірге үш жүз көрші мемлекеттермен қарым-қатынасты бірігіп, ұлттық биіктіктен барлай шешкен.

Сондықтан қазақ халқындағы жүз мәселесі әлдебір дүмбілез атқамінерлер айтып жүргендей “жүзшілдік”, “жүзшіл” деген ұғымнан ада жай. Жалпы, қазақ этносы — біртұтас этнос. Қазақ атаулы елін, руын сұрағаны болмаса, ешқашан жүзге бөліп көрмеген, бір-біріне атам қазақтың, бір қазақтың баласы деп қараған.

*Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В.
Қазақ шежіресі хақында. А., 2000. 9-10-бб.*

V тарау. КӨШПЕЛІЛЕР ӨРКЕНИЕТИ

ЕЖЕЛГІ ҚОҒАМДЫҚ ҚҰРЫЛЫСТЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Темір ғасырының басына қарай Еуропа мен Азияның көптеген елдерінде ерекше бекініс паналар — бекіністер, жауынгерлік мұнаралар, т.б. кеңінен таралды. Мұнда жау шапқыншылығы кезінде адамдар өзінің өмірі мен мүлкін сақтап құтқарған. Соғыс тәсілдері күрделілене түсті, шабуыл және қорғаныс тактикасы жетілдірілді, біріккен соғыс әрекеттерін жүргізуді тәртіпке келтіру керек болды. Тайпалық ұйым рулық ұйымнан күрт басымдық алып, өзінше бір әскери-тайпалық ұйымға айнала бастады. Соғыс пен қорғаныс мақсатын көздеп, өзара туыстас болып келетін тайпалар барлық жерде одақтарға біріге бастады.

Бұл жағдайда әскери қолбасшы үлкен маңызға ие болды. Себебі тайпаластардың тағдыры көп жағдайда соған тәуелді болды. Тайпалардың немесе тайпалар одағының әскери күшін барлық соғысуға қабілетті ерлер, бүкіл қаруланған халық құрады, бірақ олардың арасынан тонаушылық жорықтарға үнемі қатысып отырған және оның жасақтары ретінде көсемнің айналасына бірте-бірте топтасқан күшті де батыр жауынгерлер бөліне бастады. Мәселен, XVIII ғасырдың орта шенінде әскери демократия жүйесі қалыптаса бастаған әулеттерде табысты бөліскенде, көсем мен артықшылыққа ие болған жауынгерлер барлық тұтқындарды өздері алатын болған, ал қалғандары қолына түскен қару-жарақтар мен үй мүлкі заттарының өзіне тиген үлесімен ғана ризашылық ететін-ді. Көшпелі араб тайпаларында шабуылдан кейін әскери қолбасшылар мен олардың жәрдемшілері барлық айдап алынған биелерді немесе барлық жүрдек түйелерді, т.б. өздері алып отырған.

Азды-көпті нышан білдірген әскери демократия жүйесі рулық құрылыстан таптық қоғамға өтуді бастан кешірген дүниежүзінің барлық халықтарына тән болып келді. Тарихи, археологиялық және фольклорлық түп-төркіндерге қарағанда, әскери демократияны інжілдік еврейлер, гректер, этрускилер, римдіктер, скифтер, сарматтар, исламға дейінгі арабтар, кавказ нарт эпостарының кейіпкерлері, т.б. білген.

Этнографиялық әскери демократия Африкадағы банту тайпасында, ал оның бастапқы кезеңдері — Солтүстік Америка мен Сібірдің бірқатар тайпаларында жақсы мәлім болған.

Байлықтың пайда болуымен шарттас бола отырып, тонаушылық соғыстар мен әскери демократияның бүкіл жүйесі өз кезегінде жекеменшіктің дамуының, ал сонымен бірге таптар мен мемлекеттер тууының маңызды факторына саналады.

Перициц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П.
Алғашқы қоғам тарихы. А., 1974. 174-175-бб.

АТАМЕКЕН: ЕЖЕЛГІ ҚАЛАЛАР ТАРАЗ АЙМАҒЫ

Тарихқа жүгінсек, Ежелгі Қазақстан аумағы үлкен мәдениет орталығы болғанын көреміз. Бұған дәлел: Қазақстан жерінде ерте заманнан қалған көптеген қалалардың орны мен үйінділерінің сақталуы. Мысалы, ертеде Сырдария өңірінде, Қаратау, Жетісу өлкелерінде, яғни Іле, Шу, Талас, Арыс өзендерінің аймағында, Орталық Қазақстанда және Маңғыстау аймағындағы (Сам, Қызыл қала, Везир, Құмкент, Адақ, Шақпақ ата, т.б.) ескі қалалар ертедегі Қазақ жерінде озық өркениет пен қала мәдениетінің қарыштап дамығанын көрсетеді.

Ертедегі Қазақстан қалалары сак, үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларының мәдениетіне байланысты. Одан кейінгі мәдениет Түрік, Қарлұқ, Оғыз, Қыпшақ қағанаттарының саяси өрлеуіне саяды. Міне, осы тарихи мәдениеттердің 2 мың жылдан астам уақытта тірі куәсі болған — Тараз өңірі. Қола мәдениеті, қол өнер, зергерлік өнер, ауыл шаруашылығы бұл өлкеде қарыштап дамыды.

Сондай-ақ бұл өлке ертедегі түркі жазуларын көптеп сақтаған жер. Еуропа ғалымдарының түркі жазуларын зерттеуіне Тараз өңірі көп мәліметтер берді...

Ертедегі сақ, үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларының тарихта өшпестей орны қалған қалалары Қытай империясының шабуылы кезінде күйреді (б.з.д. I ғ.).

Одан кейін, яғни б.з. VI ғасырына дейін, Сырдария мен Жетісу өлкесінде Тарбан, Тараз, Испиджаб, Суяб, т.б. көптеген қалалар өсіп жетілді. Ал VII—X ғасырларда бұл өлкелерде Барысхан, Талхиз, Баласағұн, Мерке, Құлан, Шелже, Тараз, Шаш, Сүткент, Отырар, Шауғар, Сауран, Сығанақ, Жент, Жанкент, т.б. көптеген мәдени және сауда орталығы саналған ірі қалалар пайда болды. Әйгілі Жібек жолы осы қалалар үстінен өткен...

Қысқаша айтқанда, ата-бабамыздан қалған тарих бетін ашсақ, біздің өлкеміздің адамзат тарихындағы үлкен орын алатын озық мәдениетін көре аламыз. Біріншісі — мал шаруашылығымен айналысқан көшпелілер мәдениеті, екіншісі — жер өңдеп, егін еккен отырықшылар мәдениеті. Өрине, көшпелілер өмірінде бұл екі мәдениет қатар дамыған.

Ақын Олжас Сүлейменовтің “Адамға табын, Жер, енді!” поэмасында:

Рим,
Тараз,
Не қалды мәнді кезден.
Арулар құтылмайды тауды кезген.
Қылыш қол кездесті ме,
Сарт-сұрт болып,
Қарадың дүниеге қанды көзбен?

Ғұн,
Моңғол,
Қыпшақтар мен Қызылбастар,
Жүзжылдық соғысының жүзін бастар.
Ежелгі мәдениет туы құлап,
Надандық келіп оның ізін басқан, —

деген шумақтарды көруге болады. Демек, осындай әйгілі поэмалардың тарихқа арналған беттерінен ертедегі ата-бабамыз жасаған керемет мәдениеттің құлап, артын надандық басқанына куә боламыз.

Тарихқа көз салсақ, Жетісу өлкесінің ертедегі мәдениет орталығы Шу қаласы болды. Сол замандағы тайпалардың басшысының атымен бұл қаланы Шу деп атаған. Кейінірек қала атымен жанынан ағатын өзен де солай аталды. Бұл өңірдегі Испиджаб, Талас (кейінгі Тараз), Баласағұн қалалары Шудан әлдеқайда кейін пайда болды.

Александр Македонский (б.з.д. 356—323 жж.) жер қайысқан қолымен Орта Азия жерінде ат ойнатып, Самарқандты алған соң, Жетісудағы түрік тайпалары бағындыру үшін Шу қаласына қарай үлкен жорық жасайды. Бірақ бұл жорығынан ештеңе шыққан жоқ.

Ата-бабамыз батырлықты, ерлікті сүйген. Ел қорғаған ерді сүйген. Елге жау шапса, ер-азаматы түгелдей атқа қонған.

Б.з.д. VI ғасырда сақ тайпалары Парсы патшасы Кирдің жойқын жорықтарына қарсы тұрды. Кир әскері түгелдей сақтардан жеңілді. Парсы патшасының өзі де сақ жауынгерлерінің қолынан қаза тапты.

Кир өлген соң, оның ісін Дарий I (б.з.д. 521—486 жж.) жалғастырды. Парсының бұл патшасы да сақ тайпаларын бағындыру үшін үлкен жорықтар ұйымдастырды. Бірақ біздің ата-бабамыз сақтар бұған да мойынсұнып тізе бүкпеді. Грек тарихшылары жазып қалдырған мына бір оқиғаны еске түсірейік: сақтардың Ширақ дейтін жауынгері тамаша ерліктің үлгісін қалдырған. Ширақ өз денесін өзі жаралап, парсыларға қашып барады. Оларға өз туыстарынан жәбір көргендігін және солардан кек алғысы келетінін айтады. Ол парсы әскеріне қызмет етіп жүріп үлкен сенімге ие болады. Сақ әскеріне бастап барамын деп, ол парсы әскерін сусыз шөлге апарып қырады...

Сол сияқты А.Македонский өзінің жер қайысқан әскерімен сақтарды тізе бүктіре алған жоқ...

Ата тарихында күрес дүбірі ешқашан толастаған жоқ. Ата-бабамыз келешек ұрпағына батырлық пен ерліктің үлгісін қалдырып отырған. Олар ешкімге бас иеген. Өлімнен қорықпаған, тек құлдықтан қорыққан.

Шу мен Талас қалалары ежелгі Жетісу өлкесіндегі үлкен мәдени орталықтар болып саналған. Бұл екі қала б.з.д. 36 жылы Қытай әскерінің шабуылынан күйреп, тек үйінділері ғана қалған болатын.

Шу мен Талас қалалары сол замандағы сақ, үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларының өскелең мәдениетінің айғағы екенін көреміз.

Жетісу өңірінде сол заманда ғұндар үстемдік жүргізді. Талас қаласын салғызған ғұн тайпасының билеушісі әрі көсемі — Чжи-Чжи. Бұл өңірдегі Шу қаласы ғұндар келмес бұрын пайда болған...

Жетісу өлкесін бағындыруды Қытай империясы ертеден ақ ойластырған болатын. Б.з.д. 72 жылы осы мақсатпен

Қытайдың көп әскері бұл өлкеге баса-көктеп кірді. Бірақ сақ, үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларының біріккен әскерінен жеңілген соң, масқара болып, кейін қашуға мәжбүр болды.

Ғұн көсемі Чжи-Чжидің негізгі ордасы Шу қаласында болды. Дегенмен ол ғұн мемлекеті үшін жаңа астана салуға бұйрық берді. Ол Талас өзенінің жағасындағы осы өзенмен аттас қала болды. Іргелес қаланған Талас қаласы тез өсіп көркейді.

Өрине, астананың тез өсуі Ғұн мемлекетінің күшеюі мен саяси жағдайына байланысты. Ғұн ордасы керемет күшейіп, нығайды. Ордаға сол замандағы көптеген тайпалар бірікті.

Талас қаласының үстімен Жібек жолы өтетін болғандықтан, ғұндар астанасы үлкен сауда орталығына айналды. Ғұндардың батыстағы сауда жолы Рим империясына дейін барды. Ғұн мемлекетінің басшысы Чжи-Чжи Юлий Цезарь (б.з.д.100—44 жж.) заманында Рим империясымен достық қарым-қатынас жүргізді. Мемлекеттің астанасы Талас қаласында Рим империясының, яғни Марк Красс әскерінің бірнеше легиондарының тұруы бұл хабарға үлкен дәлел бола алады.

Ғұн мемлекетінің күшейгенін көрген Қытай басшылары үрейленеді, Чжи-Чжи ордасы Қытайдың батысқа баратын сауда жолына ғана емес, империяның өзіне қауіп төндіре бастайды.

Айлакер Қытай басшылары Жетісудағы Ғұн мемлекетін қайткен күнде де ыдыратуды ойлап, көптеген елшілерін аттандырды. Олар ордаға біріккен тайпалар арасына іріткі салып, бір-біріне қарсы қойды. Тіпті үйсін тайпасының өзі ордаға мойынсұнбай Чжи-Чжиге қарсы шықты. Осындай жағдайларға байланысты Ғұн мемлекеті әлсірей бастайды.

Ғұн мемлекетінің әлсірегенін пайдаланған Қытай империясы Чентан мен Ганяньшу сияқты тәжірибелі қолбасшылар басшылық еткен әскерді Ғұн мемлекетіне жібереді. Бұл б.з.д. 36 жылы болған жағдай еді.

Жолда кезіккеннің бәрін қырып-жойған Қытайдың көп әскері Ғұн мемлекетінің астанасы Таласқа жақындап келеді. Осы жерде үлкен шайқас болады. Көп ұзамай Талас қоршауда қалады.

Талас — сол замандағы ең сұлу қала. Қалада зәулім ғимараттар көп болған. Өсіресе Чжи-Чжи сарайы алыстан көз тартады. Қала қорғаны да биік етіп құрылған...

Қала халқы мен ғұн әскері өз астанасын жан аямай қорғаған. Жауынгерлер қала мұнараларында тұрып Қытай әскеріне оқ атқан. Ұзақ уақыт қоршауда тұрған қалаға Қытай басқыншылары баса-көктеп кіріп, халқын қырып-жойып, әсем ғимараттарды қиратады. Ғұн көсемі Чжи-Чжи сарайының күлін көкке ұшырып, оның басын императорға табыс ету үшін Қытайға алып кетеді.

Жетісу жеріндегі ең сұлу қала Талас тағдыры осылай болды. Өлі күнге дейін Қытай мұражайында Жібек матаға салынған Талас қаласын және Чентан әскерінің қалаға жасаған шабуылын бейнелейтін суреттер сақтаулы...

Алайда қала түгелдей жойылып кеткен жоқ. Қираған қала ұзақ уақыттан кейін, яғни VI ғасырда қайта гүлденіп, көркейе бастады. Әрине, қираған қаланың жаңадан жандануы сол өлкелердегі бұрынғы өркениеттің (цивилизация) қайтадан жаңғырғанын көрсетеді. Бұрынғы сұлу қала Талас бұл кезде Тараз деп атала бастады. Тараздың қайта жаңғырып, үлкейе бастауы сол кездегі, яғни VI ғасырда пайда болып, қанатын кең жая бастаған Түрік қағанатының нығаюына байланысты... Қайта құрылып, өсіп-көркейе бастаған Тараз Түрік мемлекетінің сауда және мәдени орталықтарының біріне айналады.

Тараз аймағын ерте заманда түрік тайпалары (үйсін, сақ, қаңлы, кейінірек ғұндар) мекендеді. Кейін қарлұқтар және түркештер үстемдік жүргізді.

VII—VIII ғасырларда бұл қала Батыс Түрік қағанатының үлкен орталығының біріне айналды. Алайда VIII ғасырда бұл өлкеге аса қауіпті екі апат екі жақтан келе жатты. Бұл, әрине, сол замандағы Түрік қағанаты үшін ерекше ауыр жылдар болды.

Б.з.д. дейінгі I ғасырда Шу, Талас өңірін жайпап кеткен Қытай империясының қызығушылығы бұл өлкеге VII ғасырда қайта ашылды. Оның үстіне, Орта Азияны түгелдей бағындырып, өмірін жүргізе бастаған араб халифаты да бұл өлкеге көз аларта бастады.

Әрине, мұндай қауіпті жағдайдың тууына жалғыз себеп — Түрік қағанатының әлсірей бастауы болды. Түрік қағанаты күшейіп тұрған кезде Орта Азияға емін-еркін кіріп билей бастаған араб басқыншылары да, Шығыстағы Қытай империясы да Түрік тайпалары бірлестігінің мәдени орталықтары түгіл, мемлекет шекарасына да жақындай алмаған еді.

Түрік қағанатының әлсірегенін пайдаланған араб қолбасшыларының бірі Насыр ибн Сейяр 737—749 жылдары Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан аймақтарына бірнеше рет жойқын жорықтар жасады.

Сол сияқты Шығыстан Қытайдың жер қайысқан көп әскері баса көктеп кіре бастады. Бұл қауіпті жағдай түрік тайпаларын арабтармен одақтасуға мәжбүр етті. Шығыс Түркістан мен Жетісу жеріне ойран салып, көптеген мәдени орталықтарды қиратқан қытай әскері 751 жылы Таразға жақындап келді. Арабтар мен Түрік әскерлерінің біріккен күштері Қытай басқыншыларына қарсы тұрды, Тараз аймағына қарасты Атлах қаласының түбінде қытайлармен үлкен шайқас болды. Шайқас 5-6 күнге созылды. Қытай әскерінің құрамына еріксіз кіргізілген түрік (қарлұқ) жауынгерлері өз бауырластары жағына шығып кету нәтижесінде шайқас тағдыры шешілді. Қытай әскері жеңілді.

Қытайларды қуған соң, бұл өлкенің халқы енді түгелдей арабтарға қарсы күресті. 766 жылдан бастап Тараз Қарлұқ мемлекетінің құрамына кірді. Осы кезден бастап арабтарға қарсы күресті қарлұқ басшылары басқарды.

VIII ғасырдың соңына дейін бұл өлкедегі түрік тайпалары арабтарға әлденеше рет соққы беріп, ислам дінін қабылдаудан бас тартты. Арабтар бұл аймақтан түгелдей үмітін үзді...

Алайда IX ғасырда Оңтүстік Қазақстан аймағына саманилер шабуыл жасап, қарлұқ мемлекетінің басшысы Білге Күл Қадыр хан қаза табады. Оның қазасынан кейін мемлекет билігі үшін екі ұлы таласып, үлкен ұлы Базар Арслан хан Баласағұн (Шу өзенінің бойындағы қала) аймағын, ал екінші ұлы Оғұлшақ Қадыр хан Тараз аймағын биледі.

893 жылы саманилер басшысы Исмаил ибн Ахмед Таразға қарсы соғыс ашты. Соғыс ұзаққа созылды. Тараз аймағындағылар оларға күшті қарсылық көрсетті, бірақ ақырында бағынуға мәжбүр болды...

Араб тарихшысы Наршахидің мәлімдеуіне қарағанда, Исмаил ибн Ахмед қарлұқ астанасы Таразды және мемлекет патшасының (Оғұлшақ Қадыр ханның) әйелін, 10 000 адамды қолға түсірді. Тараз аймағындағы елдің малының көптігі сонша, тіпті санап шығу мүмкін болмаған. Қала халқы және аймақтағы қалың ел ислам дінін осы кезден

бастап қабылдады. Қала ортасындағы үлкен шіркеу мұсылман мешітіне айналды...

Тараз патшасы Оғұлшақ саманилерден жеңілген соң, Қашқарға қашуға мәжбүр болды. Ол сонда жүріп көп әскер жинаған соң, 904 жылы самани мемлекетіне қарсы жойқын шабуылдар ұйымдастырып, бүйідей тиді.

Қысқаша айтқанда, 893 жылдан бастап Тараз Самани мемлекетінің құрамына кірді, бірақ түгелдей бағынышты болған жоқ. Бірнеше жылдан кейін қала саманилерден азат етілді.

Мырзахметұлы М., Жеменей И., Әбдуәлиев А.
Көне Тараз. А., 2002. 21–31-бб.

БАЙЫРҒЫ ТҮРКІЛЕРДІҢ ЕЛ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

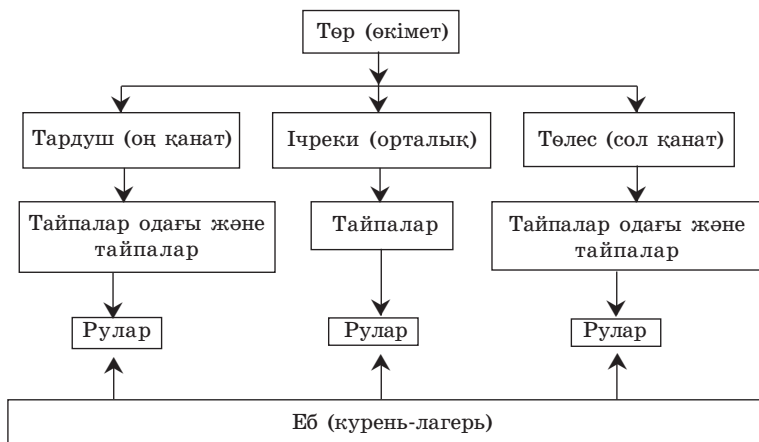
...Байырғы бабаларымыз өкіметке табына қарағаны соншалық, “төр” (өкімет) сөзінің алдына “ер теңу ұлұғ” сөзін қосып жазған. “Ер теңу ұлұғ төр” (Ер теңдігі ұлы төр—өкімет) (БҚХб. 9-10).

Күлтегін мәтініне жүгінілік:

Илгеру, құрығарусүлеп	басын қосты
ірімш,	(жинақтады).
қобаратмыш. Әмұғы иеті иүз	Барлығы жеті жүз ер
ер болмуш.	(сарбаз)
Иеті иүзер болып,	болды. Жеті жүз ер бас
Елсіреміс, қағансырамыс	қосқанда
бодуның,	елін аңсаған, қағанын
Күң етміс,күл етміш	аңсаған
бодуның,	халыққа, құлданған,
Түрк төрүсін ычғынмыс	күнденген
бодуның,	халыққа, Түрік төрінен
Ечум апам төрү ісінче	(өкіметінен) айырылған
иаратмыс	халыққа,
бошғурмыс	Ата-бабам төрін
Төліс, тардуш...	(өкіметін)
Иабғу, шадығ берміс.	құрып, орнықтырды.
Ілгері (оңтүстікке), кейін	Төлес,Тардуш қанатқа
(солтүстікке)	(бөліп),
аттанып жинады,	жабғу, шад(ат) берді.

Қағанатты Тардуш, Төлес қанатқа бөліп, басшыларына жабғу, шад лауазымы сыйланғанын мәлімдеген.

Осы жүйені сызбамен көрсетсек:

Түркілердің әскери басқару жүйесі. Байырғы түркілер өкімшілікке де, қосынға да ондық жүйені мықтап енгізді. Ондық жүйе қағанат ішіндегі байып, дәулеттеніп бара жатқан феодалдар мен қоғамның жоғарғы сатыдағы лауазым иелерінің құқын қорғаумен қатар қол астындағыларды өкімет тарапынан қозғалтпай ұстап отыруға тым ілкімді болды. Сөйтіп, ондық жүйе, бір жағынан, өкімшілік, екінші жағынан, қосындық қызметті қатар атқарып отырды.

Жоғарыдағы өкімшілікке берілген үш қанат ішіндегі тайпалар мен тайпалар одағын түмен (он мыңдық), бесмыңдық, мыңдық, бесжүздік, жүздікке бөліп, өкімшілік жүйеге жүгіндірді. Олар бұл жерде тайпалық құрылымды бұзбаған. Бір тайпаның ішінен бірнеше жүздік ұйымдастырғанда, жүздікке толмай қалған кезде екінші бір тайпаның адамдарын алып келіп қоспаған. Тайпалық құрамды қатаң ұстаған. Ал XIII ғасырдағы Шыңғыс хан үкіметі тайпалық құрамды әдейі бұзуды үкіметтік саясат етіп, тайпаларды мидай араластырып жіберді. Сөйтіп, тайпа ішіндегі жүз басы болған ру басшыларына қосын сеңундеріне Ұлығ Өз-Ынанчу деген әрі қосындық (әскери) шен, әрі өкімшілік лауазым беріп отырды. Бір ғажабы — сол үкіметтік ең жоғарғы қосындық (әскер) орталық кеңеске жүзбасылардың ішіндегі ең сенімді де күдіретті ұлығ Өз-Ынанчулардың бірін сайлап,

қатыстырып отырған. Жүздік бесжүздікке, бесжүздік мыңдыққа, мыңдық бесмыңдыққа, бесмыңдық түменге бағынды.

Түркі мемлекетінің ішкі әлеуметтік ерекшелігіне байланысты сатылы бағынушылық мықты орын алған. Ел ішіндегі тайпалардың қоғамда иеленетін орны қатаң белгіленген. Мәселен, Төлес бектері, Төлес мыңдығы Тардуш бектері мен мыңдығының дәрежесін иеленбеген.

Қағанатты қосындық (әскери) әкімшілікке бөлу ондық жүйе бойынша жасалған.

Мыңдықтар. Қаған өругесін (хан орда) қорғайтын Қағас Атачук мыңдығы, Қаған сарайы мен ордасына күнделікті қызмет көрсетіп, шаруашылығын жүргізіп отыратын Тойқан Бақұғ мыңдығы, Тардуш қанатынан Құлұқ қосындар (сарбаздар) мыңдығы, Тардуш қанатының Ышбара бесмыңдығы, Алып Ышбара Сенүн басқаратын Яғлақар мыңдығы, Төлес қанатының бектері басқаратын Ұлығ Ұрүнү мыңдығы, Төлес қосындар мыңдығы.

Түмендер. Төңір текті қағанның атты сарбаздар қосындары түменге топтастырылған. Шежіреге қарағанда, оларды ішінен жүздікке бөліп, жүз басына сенгүрлерді тағайындаған.

Бейбіт уақытта шаруашылық жүргізу, отбасын асырау, салық төлеу, қаған қазынасын молайту секілді шаралар қосындық (әскери) әкімшілік жүйесі бойынша іске асырылды. Ал егер ел ішінде тынышсыздық пайда болса, елге жау шапса немесе басқа қағанатқа соғыс жарияласа, өкіметтік бұл қосындық (әскери) әкімшілік жүйесі алдын ала жасалып қалыптасқан тәртіп бойынша тура қосынға айналып, міндетін атқарған.

Жүздік, бесжүздік, мыңдық, бесмыңдық, түмендердің орналасу құрылымын көне түркілерде “еб” деп атаған. Бұны Шыңғыс империясы “қурень” деп аударып қолданған. Ондай жүйесі осылайша байырғы түркілердің өкімет әкімшілігінің күнделікті ісін атқарушыға темірдей тәртіп ұстанған тетікке айналған. Түркілер бұл тәртіпті тас бетіне: “tenrim qanum temir tegelig tufdy” — төңір текті әкем темірдей ел “мемлекет” тұтты (Терхин. 25)” деп қашап жазып қалдырған.

Бұл арада сарбаз туралы түсінік бере кетелік. Еркек кіндіктілер көмелеттік жасқа толғаннан кейін, оның күш-

қуаты, ептілігі, бейімділігіне орай “ер ат”, “сарбаз” атағы берілетін болған. Сарбаз болған азамат нағыз азамат аталады. Ал кейбір жағдайда ықпалды әке-шешенің шешімімен *ер ат (сарбаз)* атаған.

Мысалы, Күлтегін 16 жасқа толғанда *ер ат (сарбаз)* атанған. Анасы батасын беріп, *ер ат (сарбаз)* болдырған. Ерат (сарбаз) болғанда жасалатын сән-салтанат, ырым, дәстүр, ол бір сала әңгіме. Бұл — Күлтегіннің азамат болып, қосынға кіріп, жастайынан қосынды басшылыққа алуға үлкен жол ашылғандығының дәлелі.

Далалық көшпелілер қағанатында — мыңдаған жылдар бойы ел басқару сабақтастығы үзілмеген. Олар үкіметтік өкімшілік жүйесі қалыптасқан байырғы халықтардың бірі.

Қ. Сартқожарлы, түркітанушы.
Егемен Қазақстан. 2001, 16 қазан.

ТҮРІКТЕРДІҢ САЛТЫ

“*Жыу*” кітабынан. Түріктер шаштарын жайып, сол жақ етегін жоғары қайырып жүреді. Киіз үйлерде тұрған. Судың тұнығын, шөптің шұрайлысын қуып, көшіп отырады. Мал шаруашылығымен, аң аулаумен айналысады. Ет жеп, қымыз ішеді. Теріден және жүннен тоқылған киім киеді.

Билеушісін алғаш хан көтергенде, жақын жоғары шенді ұлықтары оны ақ киізге әкеп отырғызып, күн қозғалысы бағытымен тоғыз рет айналады. Әр айналған сайын ұлықтары оған тағзым етіп отырады. Бұдан кейін оны атқа мінгізіп, торғын матамен мойнын орап, қатты тартады, сонан соң тез босатып, одан: “Неше жыл қаған боласың?” — деп сұрайды. Оның билеушісінің өңі бұзылып, көзі карауытып кетеді. Қанша жыл қаған болатынын нақты айта алмайды. Ұлықтары оның айтқанына сай өздерінше есептеп шығарады. Бектері арасында жоғары шендісі — иеху, одан кейінгісі — тыңиң, сонан соң — сылифа, сосын — тумоафа. Барлығы, төменгі шенділерімен қосқанда, 28 дәреже және олардың бәрі бұл шенге мұрагерлікпен ие болады.

Қару-жарақтан оларда: ысқырма саубелі садақ (“Суй” кітабында: “мүйіз сияқты садақ” деген), сауыт, найза, қылыш және семсер бар. Сонау соңғы екеуін бойларынан тастамай, сән үшін асып жүреді. Туында бөрінің алтын басы бар. Қағанды қорғаушыны *фули* деп атайды. Бұл — Орталық

төңіректегілер тілінде “бөрі” деген ұғымды білдіреді. Олар өз тегінің қасқырдан жаратылғанын есте сақтайтындарының белгісі ретінде осылай дейді. Ат үстінде шауып келе жатып садақ тартуға шебер. Жазуды білмейді. Әскерді жинағанда және оны таратқанда, қанша адам, қанша ат болғанын, салықтың және малдың санын ағашқа кертіп белгі салу арқылы есептейді. Алдын ала қағазға жазып қоюдың орнына алтын ұшты жебені және балауыз мөрді пайдаланады. Әдетте, шапқыншылық пен тонаушылық жорықтарын жасау үшін айдың толуын күтеді.

Олардың қылмыстық заңдары бойынша, бүлікшілік, опасыздық, кісі өлтіру, біреудің әйелін зорлау, ат ұрлау — өлім жазасымен жазаланады. Біреудің қызын зорласа, оған мүліктей ауыр айып төлетеді және сол қызға үйленуге мәжбүр етеді. Төбелес кезінде келтірілген зақым үшін айыпты сол зақымның түріне қарай заттай құн төлейді. Мысалы, көз шықса, айыпты қызын береді, егер қызы болмаса, әйелінің дүние-мүлкін беруге міндетті. Ал дененің басқа бір мүшесін зақымдаса, онда жылқы төлейді. Ат немесе басқа зат ұрлаушы сол ұрлағанының құнын он есе етіп қайтарады.

...Қаған үнемі Дыужин тауында тұрады. Оның шатырының (ордасының) есігі шығысқа қаратылады, бұл — күннің шығуына құрмет еткені. Ол жыл сайын өзінің ұлықтарын бастап, аталарының үңгіріне барып, құрбан шалады, ал бесінші айдың ортасында басқаларды жинап апарып, өзен жағасында Көк төңірге құрбандық шалып, табынатынын білдіреді. Дыужин тауынан батысқа қарай 500 ли жерде биік, басына не ағаш өспейтін, не өсімдік өспейтін бір асқар тау бар. Оны Бодың-инли деп атайды. Бұл орталық төңіректегілердің тілінде “жер төңірісі” деген мағынаны білдіреді. Олардың жазу әрпі *ху* халқының әрпіне ұқсайды. Жазудың шыққан жылы белгісіз, жапырағынан көк бояу алынатын шөптің бояуымен жазылады.

Еркектері чупу, қыздары төшенбау ойнауды ұнатады. Қымызды мас болғандарынша ішеді. Бір-біріне қарсы тұрып ән салады. Аруаққа сиынып, бақсыға сенеді. Соғыста өлуді ардақ тұтады, ауырып өлгенді намыс көреді. Олардың салты көбіне сиуннулармен ұқсас.

Түріктер (Құрастырған Салғараұлы Қ.).
А., 1999. 36—38-бб.

ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ XIII—XIV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТАЙПАЛАР ТУРАЛЫ

Мен сізге айтайын, бие сүтін ақ шарап төрізді ішеді; оны *шелшүс* (қымыз) деп атайды, ол өте дәмді.

Қарулары — садақ, семсер және шоқпар; садақ тартудың шебері болғандықтан, оны жиірек қолданады... Өте тамаша және ерлікпен соғысады.

Өзгелерге қарағанда кезбе келеді: қажет болса, айлық жолға ешбір азықсыз шыға береді; өзі бие сүтімен, аң етімен қоректенсе, аты жолдағы шөппен отығады, оған жолға бола арпа, сұлы алып жүрудің қажеті жоқ. Өз билеушісіне тақ тұрады; қажет болса, қару-жарағымен түні бойы бүкіл түнді ат үстінде өткізуге бар, ал аты от шала береді. Қиындық пен мұқтаждыққа төзімді, шығыны аз, жауға шабулда ең қабілетті халық.

Алыс жолға, соғысқа аттанғанда, екі тері ыдыс (торсық) пен ет асатын қыш ыдыс, жауыннан бас сауғалайтын кішкене шатыр алады. Сізге айтайын, олар азық-түліксіз, өз атының тамырын тесіп жіберіп, содан жүрек жалғап, осылай 10 күн бойы жүйткі береді. Олардың өзімен алып жүретін қою, қамыр сияқты құрғақ сүтті тағамы (*қатықты айтып отырса керек*) бар. Оны суға езіп ішеді.

Сот билігі былай: болымсыз болса да, ұрлық үшін заттың құнына қарай 7, 17, 27, т.с.с. ретпен 300-ге дейін дүре салады. Бұдан өліп кететіндер де аз емес. Ірі қара мал ұрлаған адам өлім жазасына кесіледі — басын алады; егер ұрланған нәрсені 10 есе құнымен өтесе, өлтірілмейді.

Дәулетті адам барлық ірі қара малына белгі (ен, таңба) салып, өріске бақташысыз жібереді, мал қосылып кетсе, белгісіне қарай иесіне қайтарылады; қой, ешкіні қойшы бағады.

Соғыста былай жеңеді: қашуға арланбайды, сол қалпында артына қайырылып атады. Аттар иттен де әрмен үйретілген. Қашып бара жатып қуғыншы дұшпанның өзін де, атын да нысанаға дәл алып, бетпе-бет тұрғандай соғысады; сөйтіп, “бас сауғалады” деп жаңсақ ұққан жаудың қатары сирегенде қайта оралып, батырлық, ерлікпен жаудың тас-талқанын шығарады.

Марко Поло. Қазақ жеріндегі XIII—XIV ғғ. тайпалар туралы. А., 1994. 81—83-бб.

САҚТАР МӘДЕНИЕТІ

1. Сақтар мен қазақтар

Қытайдың және басқа да елдердің тарихшылары үйсіндердің қазақтың негізгі тегі екендігін растайды. Өйтсе де, үйсіндер Іле өзені бойын көне заманнан мекендеп келген халық емес, олардың мекені — Дунь хуаң мен Цилян-Шань тауының аралығында. Кейін тек б.з.д. 160 жылдардың айналасында ғана олар сол өлкеден үдере көшіп, Іле бойына келген. Үйсіндердің алдында бұл өлкені сақтар мен йозілер мекендейтін. Сондықтан “Хань” кітабының “Батыс өңір баянында”: “Үйсіндердің бұл қонысы бұрын сақтардікі болатын, йозілер Сақ қағанын бұл арадан ығыстырып шыққан соң, ол оңтүстікке Шуан-дуға асып кетті де, бұл жерде йозілер қалды. Кейін үйсін күнбиінен жеңілген соң, йозілер Бактрияға кетті, бұл жер үйсіндердің қол астында қалды. Өйтсе де, үйсіндердің ішінде сақ, йозілерден қалған тұқым да бар” делінген. Бұдан біз үйсіндер Іле бойында елдік құрған заманда олардың арасында сақтардан кіріккен тектің де едәуір болғанын байқаймыз. Бүгінде қазақтың арғын, қыпшақ тайпаларының құрамында “жерсақ”, “бессақ”, “борсақ”, “қарсақ” деген рулар бар. Осындағы “сақ” жалғауы қытай тарихындағы “сайжоң” — “сақ” деген атаумен төркіндес келеді. Бұл — сақтардың қазақ ұлтының түп-тұқияны екендігін дәлелдейді.

Сол себепті кей ғалымдар “қазақ” этнонимі Каспий теңізі өңірінде жасаған “каспийлер” мен Іледария бойында өмір сүрген сақтардың осы екі халық атының геоэтникалық тұрғыдан бірігуінен келіп шыққан деп есептейді. Бұл да сақтардың қазақтың этностикалық тегімен бұрыннан қатысты екендігін зердеге салады. Б.з.д. III ғасырдан б.з. V ғасырына дейінгі үйсіндердің археологиялық мүрделеріне, әсіресе олардың антропологиялық белгілеріне талдау жасаған кезде, олардың бас сүйегі домалақ, маңдайы шығынқы, көз аясы терең, мұрны сүйір, атжақтылау екені байқалған. Бұл сақтарға тән типке жақындайды. Ендеше, сол дәуірде — сақтар мен үйсіндер белгілі деңгейде этностикалық тоғысуды бастан кешірген. Алдыңғы жақта баяндалған Шыңжаңның Құтыби ауданындағы Қызыл-Қысаң (Қаңжиа-Шымынзы) деген жерден жартас суреттерінің табылуы ежелгі сақтардың антропологиялық бейне-

сін анықтауға көп септігін тигізді. Ондағылар тегіс ат жақты, қою қасты, дөңгелек көз, қыр мұрынды, оймақ ерін болып келеді. Бұл — ерте заманда Тянь-Шаньды (Еренқабырғаны) мекендеген сақ қауымының бізге дейін сақталып келген негізгі келбеті.

40-жылдарда Лобнор өңіріндегі бірнеше байырғы қабірлерге археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген-ді. Ауа райының құрғақ өрі өте ыстықтығына байланысты онда сақталған адам мәйіттері сол қалпында сартап болып кеуіп қалған. Олармен қоса көмілген дүниелер де көп бұзылмаған. Жерленген адамдардың басына көбіне шопақ төбелі киіз бөрік киіп, бөріктерінің төбесіне қауырсын қадаған күйінде жатыр. Жерлеушілер оларды жалаңаш күйінде текеметке орап, аяқтарына құрым етік кигізіп, қасына әртүрлі ағаштан жасалған бұйымдар мен қару-жарақтарын қойыпты.

...Парсылардың байырғы сына жазуымен жазылған тас ескерткіштерінде ертеде Қара теңіз бен Индүкүш, Тянь-Шань тауларының арасындағы ұлан-байтақ даланы мекен еткен сақ тайпаларды үш үлкен топқа бөлген. Біріншісі — хаомаварга сақтары, яғни “хаома” ағашының жапырағына төу ететін сақтар. Бұлар Ферғана ойпаты мен Памир үстіртін мекендеген. Екіншісі — тиграхауда сақтары, яғни шопақ бөрікті сақтар, бұлар Қырғызстан мен Қазақстанның далалы аймақтарын — Памир үстірті мен Алтай жотасынан тура солтүстікке — Тянь-Шань, Алтай таулары, Ташкент, Талас, Шу, Іле және Балқаш көлінің шығыс жағын қамтыған аумақта мекендеді. Үшіншісі — пардарайя сақтары, яғни теңіздің ар жағындағы сақтар, бұлар Әмударияның терістігін, Арал теңізінің шығыс жағын, Соғды жерін (Мәуереннахрды, яғни Әму-Сыр дарияларының арасын — *ауд.*) мекендеген. Ежелгі парсы жұрты Иран үстіртінің солтүстігін мекендеген ғажайып қауымдардың бәрін “сақтар” деп атаған. Ал Геродотқа келсек, ол кең байтақ Еуразия даласының Карпаттан Қара теңізге, одан Каспий мен Орта Азияға дейінгі бөлігінде өмір сүрген көшпелілерді түгелдей “скифтер” деп атаған. Бірақ осы скиф жұрты да бірнеше түрге бөлінеді. Мысалы, Геродот Дон өзенінен шығысқа қарай мекендеген скифтерді *сарматтар* (сарматтайлар) деп атады. Ол: “Сарматтардың тілі скифтердің тілімен бірдей”, — дейді. Бұдан сарматтардың да скиф халқы-

ның бір бөлігі екенін байқауға болады. Ол тағы Каспий теңізінен Сырдарияға дейінгі жердегі көшпелілерді массагеттер дей келіп: “Массагеттер, біздің естуімізше, соғысқа шебер, батыр халық екен. Олар сонау Алоксес өзенінің (Сырдарияның) бойында тұрып, иссондармен тіресетін көрінеді, біреулер оларды да скифтердің бір тобы деседі”, — дейді. Іс жүзінде парсылардың Бихустин мәңгі тасына бөдізделген жазудағы Сақтар мемлекеті де “теңіздің ар жағын мекендеген, ондағылар да бастарына шошақ төбелі бөрік киген”. Сондықтан Ксенофонның оларды “массагет сақтары” деуінде де негіз бар.

2. Сақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен мәдениеті

Сақ халқының басым бөлігі көшпелілер еді. “Хань” кітабында көрсетілгендей, сақтар да жер шұрайын сағалап, көшіп-қонып жүреді екен. Ежелгі грек тарихшылары да оларды көшпелілер қатарына жатқызады. Еренқабырға бауырындағы Алағу сайынан байқалған сақ дәуіріне тән бір қабірді қазу барысында ондағы мүрдеге қоса көмілген ағаш астаудың ішінен қойдың сүйек-саяғы мен кішкентай темір пышақ табылды. Бұл осы қабір иесінің фәнидегі тірлігінде ет тағамының өте маңызды орын алғандығын білдіреді. Онымен бірге қой, сиыр, жылқы малының жерленуі сақ заманында мал шаруашылығының дамығандығын айғақтай түседі.

Сақтар көшпелі өмірге ыңғайлы киіз үй пайдаланған. Олардың киіз үйінің сыртқы пошымы дөп-дөңгелек, ал “ішінен қарағанда, ол тор көзді ағаштардан (керегеден — *ауд.*) құралған. Керегелер 6 немесе 10 қанатқа дейін жетіп, оны жаюға, жинауға, алып жүруге де болады. Үй төбесін дөңгелек шаңырақ ұстап тұрады”. Ағаш қаңқаның (уық-керегенің) сыртынан киіз жабу — сақтардың тапқырлығы. Ертеде Америка мен Африка құрлығында өмір сүрген халықтар қой бағуды білгенімен, оның жүнін пайдаланып, киіз жасауды білмеген. Америка ғалымы Лауфердің атап көрсетуінше, киіздің ойлап табылуы — Орта Азиядан таралған тағы бір мәдениет көрінісі. Үй ағаштары мен туырлық, бау-шулар түгелімен көшпелі өмір жағдайына бейімделіп жасалған.

Алғашында сақтар шатырларын үлкен арбаларға қондырып, екі-үш өгіз немесе түйелер жегіп алып жүрген. Ол арбалар екі, төрт, алты дөңгелекті болып келетін. Көші-қон кезінде сақтар арбаларда әйелдер мен балаларды, үй жиһаздары мен тұрмыстық керек-жарақтарын алып жүретін. Олар жер шұрайын сағалап, көшіп-қонып жүрген кездерінде осы арбаларға не оның маңайына түнеген. Бүгінде қазақ халқы пайдаланып жүрген киіз үйлер мен қой жүнінен жасалған әдемі киіздерден қиюластырып өрнек басылған оюлы сырмақтар — сонау сақтар заманынан бері қарай келе жатқан өнер туындысы. Сақтар қыста балшық пен шөптен жасалған үйлерде қыстаған. Егіншілікпен шұғылданатын сақтар, көп жағдайда арпа, бидай, тары дақылдарын егіп күнелткен.

Саяси құрылымы жағынан сақтарда патшалық болған. Кей мәліметтерде: “Олар төрт ірі тайпалық бөлікке бөлінеді, әрбір бөлік өз ішінен және де белгілі аумақтан құралады, әр аумақты бір басқақ (Тұтықбек немесе губернатор — *ауд.*) басқарады” делінген. Бұл басқақтар әр ру-тайпа ішінен билік басына дәстүрлі мирасқорлық бойынша келеді. Сақтар құлдық қоғам сатысына кіргенімен, көдімгі рулық-тайпалық қауымдастық үлгілерін ғасырлар бойы сақтап келген. Сондықтан әлгіндей басқақтардың өмірі бұлжымай орындалған. Ал сақ патшасын (қағанын) әр тайпаның төбесімен мен басқақтары, ақылгөй қариялары сайлайтындықтан, олардың өмірі тіпті де күшті болады.

...Сақ патшасы ең мәртебелі адам болғандықтан, қарамағындағы бұқара жұрты оған сөзсіз бағынатын. Сондықтан сақ билеушісінің өлімі де өте салтанатты, қаралы жағдайда өтетін. Алдымен патша мәйітінің үстіне хош иісті жұпар майы жағылып, әдейі жасалған сәулетті ырдуан арбаға салынатын, әр шалғайдағы сақ тайпаларын аралатып шығатын... Бұл рәсім аяқталған соң, патшаның мүрдесі баяғыдан патша әулетінен тараған текті тұқымның әулеттері жататын арнаулы молаға апарылады. Археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген тіктөртбұрыш пішінді осындай молалардың көлемі өте үлкен. Онда өлген адам мүрдесі киізге оралып, дәл орта тұсқа орналастырылады, оның екі жағына бес қаруы қойылады. Патшаның қасына оның әйелдері, аспаз, атбегілері де өлтіріліп қоса жерленетін. Тіпті көзі тірісінде мінген аттары да патшаның жанына қоса көміледі. Ең соңында, бір тайпа ел қабір басына тас қалап, топырақ

үйеді. Патша өліміне бір жыл толған кезде тағы да 50 құл, 50 жылқы патша рухы үшін құрбандыққа шалынады, хәм патша моласының қасына көміледі.

Әдетте, ру-тайпа ішінде жай адамдар өлгенде де, олардың туған-туысқандары өлген кісінің мүрдесін арбаға салып, жақын-жұрағаттарын аралайды. Олар ас-тағамын өзірлеп, қаралы топты қарсы алып, шығарып салады. Бұдан рәсім қырық күнге жалғасқан соң барып өлікті жерлейді. Олар марқұмға өзінің ең әдемі киімін кигізіп, сауыт-сайман, ат-өбзел, ас-тағамын қоса көмеді. Көзі тірісінде жақсы көретін атын да пышаққа жығып, қабірінің қасына көмеді. Мұндай қабірлер жалпақ тастар мен топырақтан қаланып, айналасына қиыршық тастардан жол жасалады.

Су Бэйхай (Қытайшадан аударған Зөкенұлы Т.).
Қазақ тарихы. 2000. №1. 8—11-бб.

ҚАРЛҰҚ ҚАҒАНАТЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫ, САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Қарлұқтар қоғамында шаруашылықтардың бірнеше түрі қалыптасқан. Олар: көшпелі, жартылай көшпелі мал шаруашылығы және отырықшылық жер шаруашылығы болып бөлінеді. Егер де сол қарастырып отырған кезеңде қыпшақтар мен оғыздарда, негізінен, көшпелі мал шаруашылығы басым болса, қарлұқтарда жартылай көшпелілік орын алды. Мұның себебін қарлұқтардың орналасу, тарихи-жағрапиялық ерекшеліктерінен іздестіру қажет. Олар, бір жағынан, көшпелі мал шаруашылығы басым оғыздар, қыпшақтар, қимақтармен шекаралас болса, екінші жағынан, егіншілікпен жиі айналысқан соғдылықтармен көрші болған. Сонымен қатар қарлұқтар аумағында қалалардың көп болуы, Ұлы Жібек жолының да қарлұқ жері арқылы өтуі олардың әлеуметтік-экономикалық дамуына ерекше әсер етті.

VIII—X ғасырлардағы Жетісу өңіріндегі археологиялық қазба жұмыстарында айтылған тұжырымдардың дұрыс екенін көрсетеді. Қарлұқ кезеңіне жататын Баба-ата мекенінде мал шаруашылығы басым болғанымен, егіс дақылдарының қалдығы, темір орақ және қарбыз бен қауын дәндерінің сақталуы отырықшы жер шаруашылығымен айналысатын егіншіліктің қатар дамығандығын дәлелдеді. Академик Ө.Марғұлан Іленің төменгі ағысы, Қаратал жазығы мен

Көксуда VIII—X ғасырларда отырықшы және жартылай отырықшы жер шаруашылығымен айналысатын түрік халықтарының мекендегенін айтады. Мұның өзі отырықшылықты ұстанғандар тек қалада, қала маңында ғана емес, сонымен қатар далалық аймақтарда көшпелілермен көршілес орналасқанын айғақтайды.

Іле жазығында көшпелі мал шаруашылығы дамыған. Онда далалық қыстау мен таулы жайлау аралығындағы көшіп-қону 200 шақырымнан аспайтын. Мұндай шаруашылықтың тағы бір ерекшелігі — олар көктемгі және күзгі жайылымдарда ұзақ уақыт бір жерде, көбінесе, тау етегінде тұрып қалуы. Елді мекендердің осындай жерлерде, тау етектерінде көптеп табылуы осы шаруашылық түрінің дамуымен түсіндіріледі. Көшпелілер мен жартылай көшпелілердің белгілі бір топтары өртүрлі әлеуметтік экономикалық және саяси жағдайларда отырықшылыққа ауысып отырады. Оның негізгі себептері: таптық жіктелудің күшеюі, соғыстар, малдың қырылуы, жайылымның жетіспеуі, т.б.

Отырықшылыққа көшудің тағы бір себебі: түркілердің арабтар әкелген ислам дінін қабылдауы еді. Бұл дінді қабылдаған түркілер “гази”, яғни дінді қорғаушы және уағыздаушы болып, жергілікті халықпен бірге араласып отырықшылыққа көшкен. Мұндай жағдай қарлұқтар кезеңінде Шаш пен Испиджаб аймақтарында жиі болып отырған.

Қытай деректеріне қарағанда, сахарада қоныстанған көне түркі рулары бұрын малдарын қыста Сырдария, Шу, Талас өзендерінің бойында ұстап, жазда Ертіс, Есіл, Тобыл өзендері аралықтарын жайлап, Орал тауы мен Обь өзеніне дейін барған. Бұл дәстүр қазақтарда тіпті XVIII ғасырдың ортасына дейін сақталып келді. Ортағасырлық араб жазушысы ибн Әсирдің айтуынша, түркілердің басты-басты тайпалары жазда салқын жерді, ал қыста жылы жерді (Сыр бойы, Талас, Шу маңын) қоныстанып жүріп, 960 жылдары ислам дінін қабылдай бастады. Мұны қытай деректері де растайды.

Халықтың ауызекі шығармашылығында:

Қарқаралы, Қазылық
Жататұғын жазылып, —

деп айтылады. Қарлұқты кейде Қазылық деп атағаны ертеден белгілі. Қазылық “Манас” эпосында жиі аталады.

Атақты түркітанушы ғалымдардың көпшілігі Қазылық тауының қазақ жерінде екенін айтып кеткен. Біздің пікірімізше, Қазылық —Түркістандағы таудың аты. Ендеше, көшпелі қарлұқтардың жаз мекені Қарқаралы—Сарыарқа, ал қыс бойы Жетісу мен Оңтүстік батысқа қарай Қазылық тауын қыстаған.

Көшпелі қарлұқтардың негізгі кәсібі — мал шаруашылығы. Олар қой, жылқы, ешкі, сиыр және түйе өсірген. Ірі құйрықты қойлар мен төзімді және жүрдек жылқы өсіру мал шаруашылығында ерекше орын алған. Өсіресе жылқы еті мен оның сүтінен қымыз ашытып ішу түркілердің сүйікті ісі болған.

Қарлұқтардың жылқы өсіру шаруашылығының өзіндік ерекшелігі болған. XIII ғасырда түркі халықтарында аласа бойлы, кең арқалы, жіңішке тірсекті, тегі аралас жылқы кеңінен тараған. Мұндай шабысқа жылдам, төзімді әрі көп күтімді қажет етпейтін, аласа бойлы, жартылай жабайы аттарды түркілер ерте кезден үй жылқыларын таулы далаларға жіберіп, жабайы жылқылармен будандастыру арқылы алғаны мәлім. Кейбір көрші елдердің қызыққаны сонша, осындай жылқыларды алдыру үшін арнаулы топ жабдықтап жіберіп отырған екен. Мұндай жылқылардың қаңқасы қарлұқтар мекендерінде көптеп кездесетінін қазба жұмыстары анықтады. Олар жергілікті табиғат жағдайы мен көшпелі жайылымға таптырмайтын жылқылар болған.

Түркі тілдес халықтардың эпостық мұраларынан жоғарыда аталған жылқылар кеңінен орын алған. Мысалы: “Манаста” кездесетін “алабас жорға шұбар ат”, “Қорқыт ата кітабындағы” “сайрап жүрген Қазылық атына мінгейсің”, Ө.Науаидегі “атының сұлулығы сұрша құстай” деген жолдар бұл аттардың түркілерге қаншалықты танымал екенін және олардың арасында қанша мадаққа ие болғандығын айғақтайды. Халық аңыз-жырларында бұл жылқы жиі кездеседі. Осылардың ішінде ерекше бейнеленетіні — қазылық, яғни қарлұқ жылқысы.

Қой өсіру — мал шаруашылығының негізгі саласының бірі. Түркі қойларының ірі, семіз болып келетіні ортағасырлық жазба деректерінде жиі айтылады. Ибн әл-Факих ол қойлардың құйрығы жерге салбырап тұратынын жазады. Қарлұқтардың күнделікті өміріндегі негізгі қорегі — қой етінен жасалған тағамдар. Қойдың жүнін, майын да әжетке

жарата білген. Ал қойдан алынатын шикізат өнімі базарға шығарылған. Сауда үшін, әсіресе түрлі түсті қозы терілерінің өте құнды болғаны ертедегі деректерден белгілі.

Қарлұқтар тұрмыста түйеден алынатын шикізаттарды да пайдаланған. Түйе өте жай көбейеді және олар үшін өте ыстық климат қажет. Сондықтан түйе өсіру Сыр бойы мен оңтүстік батыста оғыздармен көршілес тұрған қарлұқтарда орын алды деуге негіз бар. Бірақ қарлұқтар түйенің етін тағам ретінде пайдаланбаған.

Мал шаруашылығының негізі — ет-сүт өнімдерін, жүн, түбіт дайындау. Жүн киіз, киім, кілем, тағы басқа бұйымдар жасауға пайдаланылады. Мал өнімдері тек қарлұқ елінің ішкі, жекеменшік қажеттілігін ғана қанағаттандырып қоймай, отырықшылықпен айналысқан көрші елдермен сауда қатынасында да маңызды рөл атқарды. Истахри бұл жөнінде: “Қойлар Хорасанға халаждардан, ал ет Мауереннахрға оғыздар мен қарлұқтардан қажетті мөлшерден де артық әкелінеді”, — деп жазды.

Қарлұқтар аң аулау кәсібімен де шұғылданған. Олар, әсіресе қымбат терілі аңдарды (құндыз, сусар, бұлғын, тиін), жыртқыштарды (барыс, жолбарыс) аулаған. Ол туралы ортағасырлық қосалқы деректерде көп айтылған. Аң аулау тек шаруашылық пен тұрмыста ғана емес, соғысқа жаттығу үшін де қажет болған. Оны біз “Қорқыт ата кітабындағы” Қазыбектің баласы Оразды соғыс өнеріне үйрету үшін аңға алып шыққанынан айқын аңғарамыз.

Иакуби IX ғасырда барлық түркілердің көбінесе жабайы құсты аулайтынын айтады. Осы ғасырда түркілердің жабайы құсты қалай аулайтынын әл-Жахиз де баяндайды. Түркілер, оның айтуынша, жауынгершілік заманда да жабайы құсты аулауды кәсіп еткен. Өздерімен бірге құлын мен биені ала жүрген. Егер аң аулау сәті түспесе, бие қымызымен сусындап, жылқыны сойған. Түркілер ат үстінде жүріп аң аулап, құс атқан.

Көшпелі қарлұқтар шаруашылығында қолөнер ерекше орын алды. Алайда зерттеу еңбектерінде көшпелі түркі халықтары тарихындағы қолөнердің даму мәселесі толық өз шешімін тапқан жоқ. Қолөнердің бұл қоғамда жеке сала болып қалыптасуын ғалымдар: “Көбінесе көшпелілер шаруашылығының отырықшылыққа қарағанда артта қалғандығынан”, — деп тек К.Маркстің айтқан ілімдері бойынша

ғана дәлелдеуге тырысады. Өрине, көшпелі мал шаруашылығымен айналысушылардың қысы-жазы малды бағып-күтумен шұғылдану мүмкіндігі аз еді. Бірақ қолөнердің жеке сала ретінде толық бөлініп шыға алмауын біз көшпелілердің отырықшылармен өзара тығыз байланысынан іздейміз. Көшпелілер егіншілікпен айналысушылармен көрші отырып, олармен сауда-саттық байланыста болған. Ұлы Жібек жолы да осының айғағы, яғни көшпелілер үшін қолөнер бұйымдарын отырықшы елден алу тиімдірек еді. Өйткені мал өнімдерін отырықшы елге өткізе отырып, олар керекті еңбек құралы, тұрмыс мәдениет жабдықтары және басқа бұйымдарды айырбастап алып отырған. Бұл жағдай Жетісуда қарлұқтар үстемдігі кезеңінде өзінің тиімділігімен айқын көрінеді. Жетісуды мекендеген соғдылардың қалаларын қарлұқтардың қоршай орналасуы дәстүрге айналған еді. Ертеден жер, егіншілік мәдениетімен айналысушы соғдылықтар түркі елі үшін қолөнер бұйымдарымен толық қамтамасыз ете алатын таптырмас бейбіт көрші болып шықты.

Қолөнердің жеке сала болып бөлініп шықпауының екінші бір себебі: көшпелілердің мал шаруашылығы техникалық жетілдіруді өте аз қажет етуінде.

Темір кенін өндіруде көшпелілердің ертеден бай тәжірибесі болғаны зерттеулерден мәлім. Қазіргі Қазақстан жерінен қарлұқтар кезіндегі көптеген кен орындары табылған. Олар, әсіресе Орталық Қазақстан жерінің оңтүстік-шығысы, яғни қарлұқтардың жазғы жайлау мекендерінен көбірек кездеседі. Мұны қазіргі жер аттары да (мысалы, Қарқаралының оңтүстік шығысындағы Темірші, Кентау, т.б.) растай түседі. Кезінде Махмұт Қашқари өзінің сөздігінде темір кені өндірілген жердің атына сөйкес “темурлук” терминін енгізген. Ал қытай деректерінде қарлұқтардың осы тауды мекендегені айтылады. IX ғасырда өмір сүрген автордың айтуы бойынша, түркілер қару, садақ оқтарын, сауыт жасап, ер-тұрмандарды безендірумен айналысқан. Ортағасырлық деректерде түркілердің қолөнермен шұғылданғанда оның барлық қыр-сырларын басқадан көмек сұрамай, өздері істей білгені айтылады. Олар өздерінің алғашқы мемлекетін (Түрік қағанаты) құрардан бұрын жер қойнауынан темір кенін өндіріп, одан керекті әртүрлі бұйымдар мен қару-жарақтарды жасаушы шеберлер ретінде танылған. Жазба

деректерде бұл жауынгер халықтың дулыға мен сауыт киюді дәстүрге айналдырғаны айтылады. Кейінгі кезде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесі де осыны дәлелдейді.

Металл қорыту және оны өңдеу қарлұқ елінде зергерлік, ұсталық сияқты қолөнер дәстүрінің қалыптасуына себеп болды.

IX—XI ғасырларда Таласта күміс кеніштері болған. Солардың ең ірісі Шалжы қаласы маңында. Ол Испиджабқа еніп, Тараздан төрт фарсах жерде орналасқан.

Қарлұқтардың алғашқы мемлекеттік құрылымдарының қалыптасу үдерісін тездеткен фактор олардың VIII ғасырдың ортасында Ұйғыр қағанатынан бөлініп шығуы болды. Бұдан соң олар Жетісудағы билікті түркештерден тартып алып, өздерінің мемлекетін құрды.

Қарлұқтарда дербес “жабғулық” мемлекеттердің қалыптасуына әлеуметтік-саяси және экономикалық алғышарттар VIII ғасырда-ақ қалыптасқан еді. Оған қарлұқтардың қазіргі Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағына келіп, шаруашылығы жағынан отырықшы соғдылармен тығыз қарым-қатынасының басталып, Ұлы Жібек жолының үстіне орналасуы себеп болды. Мұндай жағдай қалалардың дамуы мен сан жағынан өсіміне алып келді. Басқа түркі тайпа бірлестіктеріне қарағанда осындай қалалардың қарлұқтарда көп болуы иеліктерінде қалалары бар жабғулардың өзара дербестікке ұмтылуына ықпал етті.

Шығыс елдерінде мемлекеттің қалыптасуы және дамуы Еуропа елдеріне қарағанда басқа жолмен жүрген. Қарлұқтар заманында түркілер дәстүрлі мемлекеттік құрылымдарға онша мұқтаж болмаған. Өйткені оған шаруашылықтың даму ерекшелігі тікелей ықпал етті. Бұл соғды отар қалаларын қоршаған және оған саяси үстемдік етіп тұрған қарлұқтардың қауымдық қоғамдар мүддесімен сәйкес келеді. Еуропадағыдай дәстүрлі мемлекеттік жүйе құрылымының болуы — бұл қауымдық қоғам дәстүрінің одан әрі қалыпты дамуына кедергі жасайтын еді. Сондықтан да түркілердің ру-тайпалық құрылысы соғдылықтардың қауымдық қоғамдарымен қайшы келмей, қайта бір-бірімен толыса дами берді. Екінші жағынан, бұл түркілер мен соғдылықтардың өзара бейбіт қарым-қатынаста өмір сүруіне де ықпал етті.

“VIII—IX ғасырларда Жетісу, Сырдария қалалары және Мауереннахр мен Хорасан қалаларының материалдық мәдениетінің көп тұрғыда жақын болуы кездейсоқ емес” екендігі белгілі. Мұның өзі бұл жерде әртүрлі этностық топтардың болуына қарамастан, бір жүйеден саяси-географиялық тұрғыдан қалыптасып келе жатқан алғашқы мемлекеттік құрылыстың пайда болғандығын аңғартады. Қарлұқтарда өзіндік мемлекеттік құрылымдардың бар болғандығын араб жазбалары да дәлелдейді. Онда: “Түркістан және түріктер... бірнеше мемлекеттерге бөлінеді, олардың ішінде қарлұқтар, тоғыз-оғыздар, қимақтар және оғыздар бар. Түріктердің әрбір тайпасының өз алдына мемлекеті бар және олар бір-бірімен соғысып жатады”, — деп жазылған.

Жалпы қарлұқтар кезеңінен басталған мемлекеттің қалыптасуы Қарахан әулетінің негізін салушы Сатұқ Боғра ханның 942 жылы Баласағұнда өзін жоғары қаған етіп жариялауымен аяқталады.

Сыздықов С. Қазақ тарихы. 1995. №5, 16—19-бб.

ҚАРЛҰҚ ЕЛІНІҢ ҚАЛАЛАРЫ (VIII—X ғғ.)

...Қарлұқтардың бір ірі қаласы — *Талхиз* немесе қазіргі Талғар. “Худуд әл-алам” шығармасында ол “шігілдер мен қарлұқтар ортасындағы тау ішінде орналасқан” делінеді. Бұл қала Іле жазығындағы түріктердің экономикалық, саяси және мәдени орталығы болып, әсіресе қарлұқтар дәуірінен бастап, яғни IX—XII ғасырларда өзінің гүлдену шегіне жеткен. Қаланың мұндай жедел дамуына оның Шығыс пен Батысты байланыстыратын керуен жолының үстінде жатуы себеп болды.

Қазба жұмыстарының нәтижесінде бұл қаланың ірі қолөнер орталығы екені анықталды. Мұнда ұсталық, металл өңдеу, құмыра жасау, шыны және сүйектен жасалған бұйымдарды шығару жоғары дәрежеде дамыған. X—XI ғасырларда тұрғындардың ислам дінін қабылдауына байланысты қала ірі рухани мәдениет орталығына айналды.

Қарлұқтар Отырар шұраттарындағы қалаларды да мекен еткен. Қарлұқтардың бұл аймақта күшеюі VIII—X ғасырларға жатады. Осы кезеңдегі ірі ескерткіш — *Құйрық төбе*. Қаланың іргетасын қазу кезінде қарлұқ дәуіріне жататын бірнеше тамаша ескерткіштер табылды. Солардың

бірі — қаланың ішкі қамалынан табылған оюлы өрнекпен салынған сюжеттері бар ағаштар. Мұндағы сюжеттер ішкі қамал өмірінен хабар береді. Мысалы, бірінде “құда түсу” бейнеленген. Ондағы 2 адамның бірі — әйел, ал екіншісі — ер адам. Ер адамға көне түріктер тас балбалдар үстіндегі киім тәрізді шапан кигізілген. Екеуінің де бай әулеттен шыққаны көрініп тұр. Келесі бір ағашқа салынған сюжетте жаудың қамалды қоршауы және оны қорғап жатқан адамдар бейнеленген. Қорғаушылар қамал қабырғасынан садақпен атып жатыр. Композицияның орта тұсында алақанында (қолдары жоғары көтерілген) Күн мен Ай бар Құдай бейнесі түсірілген. Бұдан сюжеттің мифологиямен астарлас екені байқалады.

Араб деректерінде IX ғасырда қарлұқ жабғуы Отырар-бендтегі арабтарға алым төлемегені үшін араб әскер басы Хасан ибн Сахлдың Отырар облысын өзіне қаратпақшы болып шабуыл жасағанын және қарлұқ жабғуының ұлы мен әйелін тұтқындап кеткенін баяндайды. Сондықтан бұл ескерткіштерде қарлұқтардың бейнеленуі әбден мүмкін.

Қазақ авторлары Отырартөбенің ортағасырлық Тар-бендке сәйкес келетіні туралы жазады. Оның көлемі 200 гектарға жуық. VI—VIII ғасырларда Отырар ірі орталық бола отырып, көршілес мемлекеттердің саяси өмірінде маңызды рөл атқарды. Осы өңірде табылған тиынның бет жағында — түріктердің ру таңбасы, ал екінші жағында — Шаш белгісі — арыстан бейнеленген. Тиынның өзі мыстан жасалғандықтан, ол тек жергілікті жерде ғана қолданылған.

Ерте орта ғасырларда мыс тиын шетелдерде айналымға жүре алмайтындықтан, өзінің сатып алу қабілетін тез жоятын... Отырартөбедегі тиын VII немесе VIII ғасырдың бірінші жартысында жасалған деп топшылауға негіз бар. Өйткені VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, Орта Азиядағы барлық елдер тиын шығаруда халифат үлгісіне көшті.

Қарлұқтардың оңтүстік-батысындағы ірі қалалары: Тараз және Испиджаб (Сайрам). Тараз кезінде Батыс Түрік қағанатының иелігінде болған, кейін түркештерге ауысқан. Археологиялық мәліметтер бойынша, қаланың шахристан көлемі солтүстікте — 370 м, батыста — 160 м-ге, ал оңтүстікте — 200 м-ге дейін байқалған. Тараздың өрлеуі, негізінен, IX—X ғасырларға жатады. Егер VII ғасырдың

ортасында Тараздың аумағы 2,7 шаршы шақырым болса, ІХ ғасырға қарай ол екі есе ұлғайды. Қаланың өсуі оның аймағының дамуымен тығыз байланысты болды. Тараз аймағы бірнеше кішігірім қалалар мен қоныстардан тұрды.

Тараз аймағындағы қалалардың дамуын ерекшеліктеріне қарай шаруашылықты қамтамасыз ететін екі топқа бөлуге болады. Солтүстік-батыс бөлігіндегі қалалар, негізінен, жер өңдеу, қол өнері және сауда арқылы дамыса, оңтүстік-шығыс жақтағы қалалар кен, қазба байлықтарын өндіру, жер өңдеу арқылы өркендеді. Бехлу, Атлах, Хамукет, Шігіл туралы ортағасырлық деректерде сипаттама бергенде, базар, бақ, жүзім өсіру сияқты шаруашылық жайлы айтылса, Текабкет, Жұл, Сұс, Шелжі жөнінде олардың тауға жақын тұратыны және кен өндіретіні көрсетіледі.

Қарастырылып отырған кезеңдегі ірі қалаларға ортақ үлгіні біз әл-Махдисидің Испиджаб қаласын сипаттағанынан көреміз. “Оның (Испиджабтың — С.С.) рабады мен ел тұратын меинасы бар. Онда (меинада) төбесі жабық базарлар, мата базары мен үлкен мешіт бар. Оның (меинаның) төрт қақпасы: Нуджакет, Фархан, Шақрана, Бұхара деп аталады және әр қақпаның жанында рабады бар. Рабадтар: нахшебтіктер рабады, бұхаралықтар рабады, самарқандықтар рабады, Қаратегін рабады”... Онда (қалада) 1700 рабад бар деседі. Оның рабадын айнала дуал, ал өзінің ішінде бос қалған ішкі қамал бар...

Испиджабта мұндай көршілес қалалармен аттас қақпалардың болуы — оның іргелес жатқан облыстармен тығыз сауда, мәдени және саяси байланыстардың болғанын көрсетеді.

Тараз өңірінің бір елді мекені — *Шігіл* қалашығы. Мақдисидің сипаттауында: “Шігіл—Тараздан кісі айғайы естілетін жерде орналасқан кішігірім елді мекен”. А.Н.Бернштам мұны Қоштөбе қалашығымен дәлдестіреді. Ал Г.И.Пацевич және Т.Сенигова Шігілді Тараздан бір жарым километрден қашықтықтағы Жалпақтөбе деп түсіндіреді. Қарлұқтар құрамындағы үлкен бір тайпа шігілдер атымен аталғаны мәлім.

Түрік көлінің (қазіргі Ыстықкөл) Оңтүстік жағалауында Жоғары Барсхан қаласы орналасқан. Бұл өңірде қарлұқтардың шігілдер тайпасы тұрғанын ортағасырлық деректер айғақтайды.

Жалпы, сол кездегі қалалардың ішкі құрылысын Талхиз қаласын мысалға ала отырып көруге болады. Қаланың орналасқан жері шаршы тәріздес, орталық тұсы биік алаңқай болып келеді. Жалпы көлемі — 28 га, оның 9-ын орталығы алып жатыр. Қаланың қолайлы жерде орналасқанын байқаймыз. Батыс жағынан қала тұрғындарына қажетті сумен қамтамасыз ететін өзен, оңтүстігінде қоршаған тау жаудың жақындағанын бақылайтын күзет қоюға мүмкіндік берді. Ал солтүстік пен шығыста егістік және жайылым бар. Талхиз, сонымен қатар жергілікті және халықаралық маңызы бар сауда керуендерінің торабында орналасқан. Қала өз ішінде тік өрі тура көшелермен махалла торларын жасай отырып, әр махалланың өзі 12—14 үй-жайдан тұрады, олар бір-бірімен ұсақ көшелер арқылы қатынасады.

Әрбір үй-жай: тұрғын үй және мал қора жайы болып бөлінеді. Мал қораларындағы есіктердің бағыты оңтүстік жаққа қарайды. Мұның өзі махаллааралық көшелер арқылы малды суаруға, жаюға шығаруға қолайлы жағдай жасады. Қатты қыс кезінде де үй махаллаларының тұрғындарына суық онша сезілмейтін. Өйткені суық жел тар көшелер мен биік қабырғалар арқылы махалла ішіне өте алмайтын еді.

VIII ғасырдың екінші жартысында Жетісуда және Оңтүстік Қазақстанда билікті қолға алған қарлұқтарға ислам ықпалы басқа түрік ру-тайпалары бірлестіктеріне қарағанда басым болды. Бірақ мұны қарлұқтардың барлығы жөнінде айтуға болмайды.

Қарастырып отырған уақытта қалаларда этностық үдерістер жедел жүріп жатты. Қала тұрғындарының түркіленуі күшейді. М.Қашқари Баласағұн, Испиджаб пен Отырардағы соғдылықтардың түркіленіп кеткенін, олардың едет-ғұрпын қабылдағандықтары туралы жазады.

Қаланың этностық үдерістерінде тұрғындардың тілдік ассимиляциялануы ерекше орын алды. Түркі тілдес халықтардың қазіргі Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өлкесінде билік орнатуынан қалалардағы бұрынғы жергілікті тұрғындардың, әсіресе соғдылықтардың түркі тілімен ассимиляциялану үдерісі жүрді. Бірақ бұл үдеріс біркелкі болған жоқ және барлық жерді түгел қамти алмады.

...Түрік-қарлұқ қалаларының сәулет өнерінде соғды мәдениетінің ықпалы зор болды. Олардың суретшілері түрік

ақсүйектері мен шонжарларының өтініші арқылы қала құрылысының қабырғаларын безендіріп отырды. Әсіресе соғдылықтардың алғашқы өртүрлі жазу-сызуы, әшекей мен ою-өрнек салуы ерекше орын алды.

Қарлұқ мәдениетінің, оның ішінде, қолөнерінің, соғдыларға тигізген ықпалы аз болған жоқ. Оны әсіресе қолөнер бұйымдарынан көруге болады. Мысалы, Таразда VIII—X ғасырларда кеңінен тараған құс тәрізді құмыралар соғдылық-тарға кейіннен тарағаны айқындалды.

Қалалардағы қолөнердің дамуына көшпелі түркілердің байланысы, қарым-қатынасы ерекше ықпал етті. Олар өздерінің тұрмысына, шаруашылығына қажетті құрал-жабдықтарды қаладан алып отырды. Қолөнер бұйымдарына сұраныс өсті. Нәтижесінде, қолөнершілер шаруашылығы өркендеп, қала рабады ұлғайды.

Қалалардың өсуіне көптеген саяси, әлеуметтік және экономикалық факторлар ықпал етті. Олардың ең бастылары: Ұлы Жібек жолына байланысты сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, көшпелілер мен отырықшылар іргелес отырған жердегі шаруашылық, саяси қарым-қатынас, діни орталықтардың пайда болуы, т.б. Бұл факторлар сол аумақтарға қоныстанған барлық түркі тектес халықтарға тән болса да, қарлұқтар конфедерациясы үшін маңызы ерекше болды. Шынында да, олар басқа тектес тайпаларға қарағанда отырықшы-егіншілікпен айналысушылармен тікелей көршілес, тіпті аралас орналасты. Ал Орта Азия, Оңтүстік Қазақстан және Жетісу өңіріндегі Ұлы Жібек жолының дені осы қарлұқтар үстінен өтетін. Сонымен қатар ислам дінінің енуінің күшеюі нақ осы қарлұқтар үстемдігі заманына сәйкес келді. Қарлұқтардың бір бөлігі VIII ғасырдың ортасында-ақ исламды қабылдады.

Зерттеуші қазақстандық ғалымдар арасында қалыптасқан көзқарас бойынша Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудағы қалалар салыну, даму ерекшеліктеріне қарай үш аймаққа бөлінеді. Қазақстанның оңтүстігін жайлаған қарлұқтар қаласының ерекшеліктері Отырар шұратындағы (оазис) қалалар (мысалы, Баба-Ата мен Құйрықтөбе мекендері) орындарын зерттеуде байқалады. Ол қалалар мынадай бөліктерден: билеуші ақсүйектер орналасқан қамал, шахристан, оның сыртында қолөнершілер мен саудагерлер тұратын рабадтан тұрды.

Оңтүстік-Батыс Жетісудағы қалаларға төн өзгешелік — камал мен шахристаннан кейін қоршалған жердің болуы. Мұндай ерекшелік қазіргі Жамбыл облысы жерінде табылған қалаларда жиі кездеседі. Іле бойындағы қалалар жартылай көшпелі қарлұқтардың қыстайтын мекенінде, оның ішінде, байәулеттілер тобының қоныстарында қалыптасып, қала айналасы ұзын, бұрышты дуалдармен қоршалды. Бұған Қойлық, Талхиз (Талғар), т.б. қалалар жатады.

Жалпы осы қарастырылып отырған кезеңде Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан қалаларының дамуында мәдени шаруашылықтың қалыптасуы ерекше көңіл аударарлық мәселе. Осы орайда С.П.Толстов қалалардың дамуын: “Шығыс қоғамының отырықшы бөлігінің ғана нәтижесі деуге болмайды. Қоғамдық еңбек бөлінісі жағдайында қала — мал өсірушілер мен егіншілер арасындағы заттай айырбас орталығы ретінде қоғамның ішкі байланысын сақтап тұратын буын болып табылады”, — деп әділ баға берді.

Осындай байланыстарды қамтамасыз ететін ішкі сауда Орталық Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Жетісу өңірлеріндегі қалааралық байланыстарда қалыптасқанын байқаймыз.

Ұлытау, Орталық Қазақстан мен Шаш және Тараздың экономикалық байланыстарын металдан жасалған қару-жарақтардың таралуынан-ақ көреміз. Мысалы, темірден, қоладан жасалған садақ оқтарының жебелері Ұлытау, Сарысу өзені бойынан, Бетпақдала мәдени қабаттарынан табылған. Жезқазған кен орындарында садақ оқтарын дайындайтын болған. Әдемі жебелер мен садақтардың Шаш пен Тараздан кездесетінін Фирдоуси өзінің “Шахнамасында” жазған. Мұндай жебелерді дайындайтын орталық кезінде Сығанақ болған. Егер Сығанақ Шаш пен Таразды қамтамасыз етсе, Сығанақты темірмен жабдықтап тұрған Орталық Қазақстандағы кен орындары болуы керек.

Қарлұқтар тұсындағы қалалардың дамуында көшпелілердің ықпалы зор болды. Қала құрылысы мал шаруашылығымен айналысуға ыңғайластырылып жасалды. Мұның өзі жер өңдеу мен мал шаруашылығын қатар жүргізуге мүмкіндік берді, ал соның арқасында қолөнердің дамып, өсуін қамтамасыз етті. Қалаларды осындай кешендік шаруашылықтардың бір-бірімен тығыз байланыста, бір-бірін жетілдіру бағытында дамып, олардың географиялық шек-

терінің де өсуіне алып келді және қала өз айналасында берік экономикалық және мәдени аймақтарын құра алды. Бұл ерте ортағасырлық Шығыс қалаларының дамуындағы ерекше бағыт еді. Мұндай даму кейін Қарахан мемлекетінің тұсындағы ортағасырлық қалалардың гүлденуіне әсер етті.

Көшпелі қарлұқтардың қалаларға қоныстана бастауы үлкен қала аймақтарының дамуына және жергілікті отырықшы халықтардың шаруашылығына әсерін тигізді. Қалалар маңында өңделген жердің ұлғаюы, қол өнердің дамуы жалпы феодалдану үдерісінің күшеюіне әкелді.

Қалалардың осындай жоғары дәрежеде дамуы саудаға зор ықпалын тигізді. Сонымен бірге бұл жерлерде бұрыннан қалыптасып қалған Ұлы Жібек жолы бар еді. VIII—X ғасырларда Ұлы Жібек жолының одан әрі өркендеуіне қарлұқтардың үлесі мол болды. Оған қарлұқтардың алып жатқан ұлан-байтақ аумағы да әсерін тигізді. Егер VII ғасырға дейін Қытай мен Батыс елдерінің арасын жалғастыратын жол Қашқар — Ферғана арқылы өтсе, VII ғасырдан бастап, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуді басып өтті. Себебі бұл кезде Ферғана өңіріндегі саяси жағдайларға байланысты керуен жолдарының қауіпсіздігі сақталмады.

Керісінше, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуды мекендеген түркілер сауда жолының сақталуына және оның одан әрі дамуына барынша мүдделі болды. Оның негізгі себебі, бұл жерлер отырықшылар мен көшпелілердің неғұрлым шоғырланған, тоғысқан аймағында орналасты.

Бұл жолдың маңызының арта түсуіне түркі қағандары ордаларының жиі орналасқаны да ықпал етті. Олар сауданың қауіпсіздігін қамтамасыз етіп тұрды. Деректерде сауда керуенін жаудың тонауынан қорғау үшін Гәлолудан, яғни қарлұқтардан жасақ құрылып, оның керуенді күзеткендігі айтылады.

Ұлы Жібек жолының Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу бөлігіндегі, яғни қарлұқтар мекендеген аумақтағы негізгі бағыты: Шаш — Испиджаб — Таразға барып, одан әрі жол екіге айырылады. Бірі — солтүстікке қимақтарға кетсе, екіншісі — оңтүстікке қарай Төменгі Барысхан — Қасрабас — Құлан — Меркеге өтіп, Жоғарғы Барысхан арқылы Шығыс Түркістанға бағытталды.

Қарлұқтардың ірі сауда орталығы Испиджаб қаласы болды. Шығыс елдерінің барлық саудагерлері осы қалаға

келіп түйісетін. Бұл қала феодалдарының саудаға деген мүддесін арттырып, олар ірі базары бар рабад салды. Қаратегін әмірші болып тұрған кезде бұл базардан айына 7 мың диргем пайда түсіп отырды. Мұндай рабадтар қарлұқтардың басқа бір қаласы Меркеде де салынды.

Бірнеше керуен жолының түйісуі — Таразды сол кездегі ірі сауда орталығы етті. Қала солтүстік-шығыс жағында тікелей көшпелілермен байланысты. Таразда басқа елдерден келген саудагерлер тұрды. Ал Тараздың өз саудагерлерінің де отарлары болды. Мысалы, Исфаханда көптеген Тараз көпестері тұрып, саудамен айналысты. Тараздың ірі сауда орталығына айналуына оның өңірінде қалалардың жиі орналасуы және олардың түрлі шаруашылық пен өндірістік бұйымдар шығаруы да әсер етті.

Іле аңғарындағы Талхизға қарай баратын жолдың ашылуына байланысты Шығыс Түркістан, Алтай және Моңғолияға баратын сауда керуендері жиіледі. Ал Испиджабтан қарлұқтардың жазғы жайылымы болып саналатын Кеңгір, Жезді, Нұра сияқты Орталық Қазақстан өзендері бойындағы елді мекендерге қарай баратын сауда жолдары тарады. Бұл жақта саудагерлер қыпшақтар мен қимақтар арасында сауда жүргізе алатын еді.

Ұлы Жібек жолында жатқан, қарлұқтар ақсүйектерінің қаласы — Өрнек VIII—X ғасырлардағы Тараз аймағының аумағына енді.

Талас жазығынан Шу алқабына өтер жолда Қасрабас қаласы орналасқан. Ол туралы ибн Хордадбек: “Бұл жер қарлұқтар қыстайтын жылы мекен, ал оларға жақын жерде халаждардың қыстаулары орналасқан”, — дейді. Соңғы пікірлер бойынша, бұл Ақыртас қалашығы, яғни керуен-сарай болып аталды. Ақыртас қарлұқтардың қаласы екенін айналасында түрік зираттарының көп болуы да дәлелдей түседі.

Іле жазығындағы Қойлық қаласы қарлұқ жабғуының бір сауда орталығы болды. Ол туралы В.Рубрук өзінің саяхатында былай деп жазды: “Келесі күні оңтүстікке қарай орналасқан ірі тауларды асып түскен соң, оң жағында биік таулы, ал сол жақта айналасы 25 күндік көл немесе теңізі бар әдемі бір алқапқа келіп кірдік. Таулардан ағып шыққан мол су жоғарыда аталған көлге құяды... Жазықта мал бағуға қолайлы қалалар бар. Біз сол жерден үлкен Қойлық қаласын таптық”.

Сауданың өркендеуіне көшпелі түркілердің ықпалы зор болды. Қала тұрғындары көшпелілерден көп мөлшерде жылқы, мал, жүн, тері, киіз, сүт, айран, қаймақ, ірімшік алып отырды...

Көшпелі түркілердің сарқылмас, үнемі әкеліп тұратын шикізаттарының арқасында қалалардың өздері белгілі бір өнім шығаруға мамандана бастады. Мысалы, әл-Макдисидің хабарлауы бойынша: “Шаштан сапалы ер-тоқымдар, оқ салғыш қорамсақтар және орамалдар әкелінеді (С.С.). Тері түріктерден әкелініп иленеді... Ферғана мен Испиджабтан ақ мата, қару, семсер, мыс пен темір, сонымен бірге түрік құлдары әкелінеді. Тараздан ешкі терісі, Шелжіден күміс, Түркістаннан жылқы мен қашыр жеткізіледі”.

Кейін Қарахан әулеті тұсында Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда мемлекет ішінде маңызы орасан зор болған, ортақ нарықтың қалыптаса бастағанын байқаймыз.

Халықаралық сауда тауарларының біраз бөлігі Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы түркілерде қалып отырды. Византия, Соғды, Қытайдың әшекей бұйымдары мен қымбат заттарын түркі қағаны және басқа бай ақсүйектер сатып алып қалатын. Оған мысал ретінде осы жерде археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған византиялық белгісі бар күміс құмыралар мен олардың алтын теңгелері және қытай айналарын айтуға болады. Жетісу қарлұқтарының сауда қатынасында Қытай ерекше орын алды. Одан көшпелі түркілер жібек сатып алып, өздерінің шикізат өнімдерін өткізіп отырды. Сонымен бірге олар тек шикізат қана апарып қоймай, өздері өндірген бұйымдарын да (мысалы, май, тұз, қалқан, найза, мата және мускус) базарға шығарып отырды.

IX—X ғасырларда Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу арқылы өтетін сауда жолының одан әрі өркендеуіне арабтар әкелген ислам дінінің зор ықпалы болды. Бай саудагер мұсылман мәдениетін таратты. Олар өз қаражатын базарлар көбейтуге жұмсап отырды.

Қарлұқтардың көшпелі бөлігінде сауданың еркін дамуына сол кездегі түркілердің қонақжайлылығы, меймандостығы көп септігін тигізді. Өйткені түркілер саудагерлерді ерекше қарсы алып күтетін және осы арқылы өздері сол саудагер еліне барғанда сондай мүмкіндіктерді пайдаланатын.

Қарлұқтардың саудасында жылқының маңызы үлкен еді. Жабайы тұқыммен будандастырылған бұл жылқылар төзімділігі жағынан аңға, жорыққа шыққанда зор рөл атқарды.

Қарлұқ құрамындағы ірі тайпалар: ягма, тухси, шігілдерде аңшылықпен айналысушылар көп болды. Сондықтан олар саудаға мал өнімдерімен қатар бағалы аң терілерін шығарып отырды. Бұл туралы деректер “Худуд әл-аламда” жиі кездеседі.

VI—X ғасырларда түркілердің өздері көршілес елдерге жорықтар жасап, көптеген құлдарды қолға түсіріп отырған. “Олар (түріктер — *авт.*) тағы да келіп, Самдун мекенжайын тонады, мұсылмандарды тұтқындап әкетті”, — десе, Гардизи қырғыздардың гуздарға шабуыл жасап, тонап, кісілерін өлтіріп, ал аман қалғандарын құлдыққа сатып жібергенін хабарлайды. Әл-Жахиз қарлұқтардың бір адамын тұтқындап, қалай қолма-қол сатып жібергенін әңгімелейді. Құлдыққа түркі әйелдері де түсіп отырған. Фирдоусидің атақты “Шахнамасында” қарлұқтардың Тараз қаласынан әкелген әдемі түрік қыздары туралы айтылады.

Жалпы, құл саудасы IX ғасырға қарай күшейе түсті. Оған себеп, араб қолбасыларының түркі құлдарынан өздерінің ұландарын құруы болды. Осындай ұландарды алғаш рет құрған — халиф Мутасим. Оның құрамына, негізінен, түркі-қарлұқтар алынды. Ірі транзиттік құл саудасының жолы Мауереннахр мен Хорезм арқылы өтті. Бұл жерлерде түркілермен бірге славян, хазар құлдары сатылды.

Сонымен, қарлұқтар қарастырып отырған кезеңде Ұлы Жібек жолының маңызды бөлігінде орналасып, дүниежүзілік өркениетпен қарым-қатынаста болды. Мұның өзі отырықшылар мен көшпелілер дүниесінің бір-біріне өзара ықпалы арқылы ғана жүзеге асты.

Сыздықов С. Қазақ тарихы. 1994. №6. 13—19-бб.

VI тарау. ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТТІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ: ЭВОЛЮЦИЯНЫҢ БАСТАЛУЫ МЕН ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Сақтар мен үйсіндер мемлекеті

...Сақтар мен ежелгі үйсіндер өмір сүрген көшпелі қоғамда байлықты жеке қолға (мал мен сән-салтанат бұйымдарын) жылдам жинақтау нәтижесінде халықтың мемлекеттік құрлымдардың пайда болуы мейлінше ерте жүзеге асты. Аймақтың өлеуметтік-экономикалық дамуын жылдамдатуда сыртқы факторлар ерекше орын алды: сақтарға Ахеменид және Грек-бактриялық мемлекеттердің, ал үйсін кезеңінде Хань империясының әсері болды.

Сақ қоғамындағы өлеуметтік стратификацияларды қалпына келтіруде жазба дерек мәліметтерінің аздығынан біз тек археологиялық материалдарға ғана сүйенеміз. Зерттеу жұмыстары кезінде табылған бұйымдардың қымбаттылығы мен жұтандығы, ескерткіштердің көлемі қабір үстіндегі және ішіндегі құрылыстардың күрделілігі, оларды жасауға жұмсалған еңбек күші және шалынған құрбандықтың көлемі іспетті мәліметтерді ғана пайдалануға мүмкіндік бар.

Алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауы және таптық қоғамның қалыптасуы дәуірінде жерлеу рәсімі мен өлеуметтік құрылымының арасында мынадай төте байланыс орнады: жерлеу рәсімі адамның байлығын ғана емес, өлеуметтік орнындағы артықшылығын білдіреді.

Өлеуметтік қалпына келтіру ісінде Жетісудің археологиялық қазбаларына ерекше мән беріледі. Өйткені мұндағы сақ дәуірінің обалары Орта Азия мен Қазақстанның басқа аудандарына қарағанда мейлінше көп зерттелді. Сондай-ақ биіктігі 18—20 метрге жететін, “Патша обалары” деп аталатын археологиялық қазбалар да нақ осында. Мың-

мыңдаған төмпешіктермен салыстырғанда, сан жағынан жоққа тән алып обалардың болуы қоғамның екі топқа бөлінгендігін айғақтайды: артықшылыққа ие болған ат төбеліндей азғана байлар тобы және артықшылығы болмаған көпшілік. Ал қоғамның байлар мен кедейлерге бөлінуі — әлеуметтік теңсіздіктің куәсі, таптың қалыптасуының алғашқы қадамы.

Азиялық сақтардың жерлеу рәсімін қоғамның жоғары сатыдағы өмірлерін, патшаларды дәріптейтін зәулім ескерткіштер салу арқылы мәңгілік есте қалдырудың бұл-жымас этномәдени дәстүрі деп түсіндіруге болады.

Мұндай дәстүрдің болғандығын археологиялық қазбалар да растайды. Б.з.д. VII—V ғасырларда Қазақстанның және Орта Азияның ұшы-қиырсыз далаларында Бесшатыр, Есік және Шілдік іспетті тас және балшықтан тұрғызылған зәулім обалар, малшы және диқан сақтар орналасқан ауданда Түгіскен мазары пайда болады. Оның сәулеттік пішімі күрделі қам кесектен құйылған. Қазба жұмысы кезде бұлар сақ қоғамының мәртебелілер тобына жататын адамдар екені анықталды.

Археологиялық деректерден (үйінділер параметрінің басқыштап дамуы, үлкен материалдық байлықтардың болуы, құрылысқа жұмсалған қол күшінің, бұйымның мөлшері, жазба мәліметтер және т.б.) келтірілген мәліметтерді тұжырымдай отырып, біз: “Жетісу сақтары әлеуметтік құрылымы жағынан қарағанда өндірістік қатынастары мемлекеттік құрылым іспетті орган тарапынан тәртіпке түсіріліп өрі үйлестіріліп отырған ерте таптық қоғамның қалыптасу сатысында болды” деген байламға келеміз. Жазбаша және археологиялық деректер ежелгі үйсін қоғамында б.з.д. II—I ғасырлардың өзінде-ақ заттай бөлшектену басталып, жекелеген адамдардың, әсіресе билеушілердің, лауазымды адамдардың ру бекзадаларының қолына байлықтың жинақталғанын дәлелдейді. Сақ дәуірінде болған, малға, еңбек құралдарына және тұрмыс бұйымдарына деген жекеменшік мұнда да кең қанат жайып, қоғамның негізіне айналды. Ал мемлекет меншігіндегі жер енді жекелей иелену түріне ауысты. Бұл кезеңде қоғамның әлеуметтік құрылымы таптық қатынастарға негізделді. Бірақ таптардың қалыптасу үдерісі тоқталмай жүріп жатты.

III—V ғасырларда мал, мүлік, жиһаз атаулының билеуші таптың қолына жинақталуы жалғасын тапты. Қоғамның

екі топқа: байлар мен кедейлерге, билеушілер мен тәуелділерге, қанаушылар мен қаналушыларға бөлінуінің аражігі мейлінше айқын байқалды. Қоғамның екі ұшына екі тап қарама-қарсы тұрды: бір жағында — ру ақсүйектері — құл иеленушілер, жаңа феодалданған бекзадалар, екінші жағында — тәуелді ұсақ өндірушілер, жартылай тәуелді және үйдегі құлдар. Жерді жекелей иелену қатынастарымен қатар иерархиялық иелену түрі де пайда болып, дамыды. Ежелгі үйсіндер дамуының барлық кезеңдерінде әлеуметтік-экономикалық қатынастары таптық қоғамның өтпелі кезең үдерісіне тән сипатта болады. Ол дамудың барлық кезеңінде, тіпті Ашина түркілер мемлекетінің құрамына кіргенше не құлиеленушілік, не феодалдық формацияның аяқталған түріне жете алған жоқ. Әйтседе бұл мәні жағынан таптық қоғамға айналған еді.

Дамудың мұндай ерекше түрінің болу себебі: экономиканың көп құрылысты болуына байланысты. Жартылай көшпелі және жартылай отырықшы үйсін қоғамында өндірістің негізгі екі түрі болды: мал және жер. Негізінен, мал түріндегі байлықтың жинақталуы — мал-мүлік, жиһазға жекеменшіктің, тауар алмасуының дамуына, яғни таптық қатынастардың пайда болуына әкелді. Әйтсе де, көшпелі қоғам ерекшелігіне сай (ру байланыстарының кертартпалығы мен бекемдігі) қоғамдық қатынастар аса ірі және шағын дәулетті мал иелерінің жекеменшік қатынастары түрінде дамыды. Рулық құрылыстың ыдырауы феодалдық қатынасты айқындайтын шаруашылық бірлестіктер түріндегі ауылдық қауымдастықтың қалыптасуына жете алған жоқ. Сондықтан туындаған таптық қатынастар құлиелеушілік қатынастар сипатына ие болды. Дегенмен үйсін қоғамында өндіріске құлдың еңбегін пайдалану өзіндік ерекше түрде дамыды; яғни құл еңбегі өндірістің негізгі тірегіне айналған жоқ, ал құл иелену кемеліне келе алмады.

Ежелгі үйсін қоғамында билеушілер қолына мал-мүліктің жинақтау және біртіндеп жер байлығы шоғырландыру үдерісі жүріп жатты.

...Сөйтіп, Үйсін мемлекетінде бұрыннан бар рулық құрылыстың сарқыншақтары құлиеленушілікпен, жаңадан қалыптаса бастаған феодалдық қатынастармен үйлесім тапты.

...Үйсін мемлекеті жартылай көшпелі негізде өмір сүргенімен, оның барлық көшпелі мемлекеттерге тән қалыптасуы мен дамуын айқындайтын шыңы мен шыңырауы, прогресі мен регресі болды.

Үйсін мықты мемлекеттердің бірі болып саналады. Сюй Сунның айтуына қарағанда, ол Батыс өлкедегі үлкен мемлекет болған. Мұндай тұжырымды үйсін мәдениеті ескерткіштерінің Жетісу, Ферғана (бөлігі), Шығыс Түркістанның солтүстік және батыс бөлігін алып жатқан ұлан-ғайыр аймаққа тараған археологиялық мәліметтер де растайды.

Үйсіндер шекараға жақын аудандардағы иеліктер мен тайпаларға ықпал етіп, тіпті билеп отырған. Мәселен, “Цянь-Ханьшуда” Үйсін мемлекеті “көптеген иеліктерді бағындырды”, “Давань-чжуаньда” көршілес шағын иеліктерге шабуыл жасады, ал “Янь Ши-гуде” “бағындыра салысымен өздерінің вассалына айналдырды” деп көрсетеді.

Үйсін мемлекеті қыз беріп, келін түсіру арқылы басқа мемлекеттермен одақтық қатынастар да орнатты.

Ежелгі Үйсін мемлекетінде үлкен және шағын қызметтер, лауазымдар өкеден балаға мұра ретінде қалып отырды...

Мемлекеттік-өкімшілік және әскери-саяси басқару дамыған бюрократтық аппарат арқылы жүзеге асырылды.

Ақышев К. Қазақ тарихы. 1994. № 3. 9—12-бб.

ҚАЗАҚ, РЕСЕЙ ЖӘНЕ СІБІР МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

XVI ғасырдың басында орыстар қазақтарды ержүрек дала халқы ретінде қабылдаған. Бұл кезеңде Қазақ хандығы арқылы Шығыстан Ресейге, Ресейден Шығысқа тауар таситын сауда жолдары өткен.

XVI ғасырдың ортасында Қазақ хандығы Ноғай Ордасына, Сібір хандығына және Орта Азия хандықтарына әжептәуір қауіп төндірді. Ағылшын көпесі Антон Дженкинсон 1558—1559 жылдары Орта Азияда болып, “Магомед дініндегі кассактар өте күшті әрі көп халық” екенін жазған. Бұл кезде Сібір ханы Көшім мен қазақ ханы Ақназар арасында күрес жүріп жатты. Екеуі де, қай жағынан алса да, бірбірінен кем түспейтін, біріне-бірі қауіпті қарсыластар еді. Мысалы, 1570 жылы Көшім орыс тұтқынымен әңгімесінде: “... жақында қазақ ханымен соғыс күтіп тұр, хан мені жеңіп, Сібірді билеуі мүмкін”, — деген күдігін де жасырмайды.

Қазақтардың Батыс Сібірде едәуір саяси рөл атқарғаны Ресейдің қазақтармен де қарым-қатынас жасауына ықпал етеді. Ресей мемлекеті қазақ даласы арқылы сауда жолдарын жүргізбекші болады. Қамадағы Ресей иеліктеріне қауіп

төндірген Көшім ханға қарсы күресте Ресей патшасы Қазақ хандығымен одақтаспақшы болды. Бұл жөнінде Строганов жылнамасында былай жазылған: “Көшім өзінің ұлы Алейді Чусовойға шапқыншылық жасауға жіберді. Камаға дейін және Кама тұздары қаласына дейін барды әрі православие-лік христиандарға көп қайғы әкелді”.

1538—1580 жылдары хандық құрған Ақназар хан қазақтардың Ресеймен көршілік қарым-қатынас орнатуын жақтады. Ақназардың осы ниетін орыс патша байқаған сияқты. Өз мақсатын жүзеге асыру үшін IV Иван қазақтармен экономикалық байланыс орнатады. Сонымен қатар Көшім хандығымен күресу үшін әскери одақ жасауды да жоспарлайды. Осындай оймен 1575 жылы тікелей қазақ даласына Третьяк Чебуков бастаған алғашқы орыс елшіліктерін жібереді. Бұл сапардың сәтсіз аяқталғаны Строганов жылнамасының Спасский тізіміндегі “Сібір сұлтаны патшазада Мәметқұлдың Чусовой өзеніне келуі және орыс адамдарын тұтқындауы туралы” деген тарауында былай жазылған: “1081 (қазіргі жыл санауымызда —1573 ж.) жылы жазында, шілденің 20 жұлдызында Тобыл өзеніне Сібір сұлтаны Көшімнің ұлы Мәметқұл өзінің мырзаларымен және ұландарымен жолды байқауға келді. “Соғысуға қайда барсақ екен? Яков немесе Григорий Строгановтардың қаласына ма, әлде Ұлы Пермьге ме?”. Сол келгенінде остяктардың көптеген адамдарын өлтірді, олардың әйелдері мен балаларын тұтқындап әкетті және патша елшісі Третьяк Чебуковты әрі онымен бірге жүрген қызметші татарлардың бәрін өлтірді”. Осыдан кейін IV Иван уақытша бұл жұмысты ысырып қойды, тек Строгановтарға қазақтармен салықсыз сауда жасауға рұқсат грамотасын тапсырумен шектелді.

Қазан хандығын алғаннан кейін шамамен 20 жылдың ішінде орыстар Каманың жоғары ағысын игерді, Кама Тұздарының оңтүстік-шығысында орналасып алды. Сібірдегі су жолдарын қолына алды. Шептің алдында Строгановтар жүрді. Строгановтар жылнамасының Спасский тізімінде Яков пен Григорий Строгановтар патшаға: “Тобыл, Ертіс, Обь өзендерінің жағасында қамалдар салуды, қарауыл қоюды ұсынады”, — деп жазылған.

Осыған қарағанда, олар 1573—1574 жылдары-ақ Тобылда, Ертісте, Обьта орналасып алуға асыққан. Кейіннен IV Иванның грамотасымен бұл жерді Строгановтар әулеті

иемденді. Патша оларды “Тахчей мен Тобыл өзенінде қамал салуға” міндеттеп, жиырма жылға жеңілдік берді. Патша өкіметі бұл қамалда Ресей, Қазақстан және Орта Азияның сауда байланыстарын жүргізуді ойлады. Строганов жылнамасында: “...ол жаңа жерге бұқаралықтар мен Қазақ хандығының адамдары барады, ... жылқылар мен және түрлі тауармен (келеді)”, — деп жазылған.

Строгановтарға бұл жерді беріп, патша өкіметі оны Ресей мемлекеттерінің тұрақты аумағына айналдыруды ойлады. Осылай жақындап алып, қазақтардың көмегімен тылдан Көшім ханға үнемі қауіп төндіруді мақсат етті. Тылдан қырағылықтың болмауы Сібір хандығының құлауының себептерінің бірі болса керек.

Третьяк Чебуков бастаған Мәскеу елшілігін Көшімнің адамдары өлтіргеніне қарамастан, Ресей патшалығы қазақтармен мәмілегерлік қатынастар орнатуды желеу етіп, Тобыл, Ертіс, Обь өзендері бойында бірнеше бекініс қалалар салды. Сол арқылы Қазақстан, Орта Азия, жалпы шығыс елдерімен сауда байланыстарын жандандыра түсті. Бұл туралы академик А.П. Окладников: “Сібірдегі жаңа аумақтардың игерілуімен, қазақ даласы арқылы төте жол түсуі арқасында Ресейдің Қазақ хандығымен шаруашылық-сауда байланысы үздіксіз дами бастады. Орыс мемлекеті өзінің шығыс шекарасында тату көршілік орнатып, оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүдделі еді”, — деп атап көрсетті.

Қазақ хандығын мемлекет ретінде мойындау, онымен тең дәрежеде мәмілегерлік байланыстар орнату арқылы патшалық Ресей қазақ жерін біртіндеп отарлау жоспарын жүзеге асырды.

Тәуекел хан 1594 жылдың 20—29 қаңтарында Мәскеуге Құл-Мұхаммед бастаған қазақ елшілігін жіберді. Елшіліктің мақсаты — Ресей патшасынан Бұхар хандығымен күресу үшін қару-жарақ сұрау және Мәскеу сарайындағы Ораз-Мұхаммедті азат ету еді. Ол Көшім хандығы мен Қазақ хандығы соғысқан жылдары тұтқынға түскен болатын. Ораз-Мұхаммед Сібірде жартылай қонақ, жартылай тұтқын ретінде Көшімнің қарсыласы Сейдақтың қасында жүрді.

Жалпы Сібір хандығы Көшімнің кезінде оңтүстіктегі көршілері ноғайлармен одақтас болған, ол қазақтармен үнемі соғыс жүргізген. Мысалы, 1570 жылы Сібір хандығы Ақназар ханмен соғыс жүргізген. Сондай-ақ Тәуекел хан да солтүстіктегі жайылымдарын кеңейту үшін Көшіммен соғысқан.

Шоқан Уәлиханов айтқандай, Сібір жылнамаларында Ораз-Мұхаммедті “Қазақ патшазадасы Салтан” деп жазған. Шынында да, Сібір жылнамаларының бәрінде дерлік: “Князь Сейдақты және Қазақ ордасының патшазадасы Салтанды және Қарашаны тұтқындау, тағы басқаларын өлтіргені туралы” деген тарауы бар. Мұндағы Қараша деген — Көшім ханның кеңесшісінің лауазымы. Есипов жылнамасының Абрамов тізімінде бұл оқиға былай жазылған: “Князь Сейдақ Сібір қаласынан, онымен бірге Қазақ Ордасының патшазадасы Салтан және Көшім патшаның Қарашасы 500 әскери адамдармен бірге шықты.

“...Княжий Луг” деген жерге барып, қырғауылдар салды. Оларды әскер басы Данило Чулков пен орыс адамдары көріп, князь Сейдаққа елші жіберу жөнінде кеңесті...”

Елшілер бұл ұсынысты Сейдаққа жеткізгеннен кейін, Сейдақ патшазада Ораз-Мұхаммедпен және Қарашамен ақылдасып, Данило Чулковқа баруға келісті. Олар өздерімен бірге “қорғану үшін 100 әскери адамды алды, қалғанын қала сыртында қалдырды”. Олар әдет бойынша дастарқан басына отырғаннан кейін, князь Сейдақ ештеңе де ішпей, ойланып қалды. Оның бұл кейпін байқаған әскер басы Данило Чулков тостағанға сусын құйып, былай дейді: “Князь Сейдақ, сен христиандарға зұлымдық ойламай тұрғанда... іші!” ...Сейдақ тостағаннан іше бастағанда, шашалып қалды... патшазада Салтан ...Қараша ...шашалды. Орыс әскерлері адамдарды (оларды) ұрып-соға бастады. Князь Сейдақ мұны көріп терезеге қарай жүгірді, оның артынан патшазада Салтан және... Қараша жүгірді, сол кезде әскери адамдар... ұстап алып байлады, ал басқа адамдарды ұрды... әскер басы Данило Чулков Сейдақты, Ораз-Мұхаммедті және Қарашаны Мәскеуге патшаға жібереді.

Сейдақ — Көшімнің алдында хандық құрған Едігердің ұлы. Ол Көшімнен кейін Тобыл ауданында біраз уақыт билік құрған. Оның әскерінің құрамында қазақтардың да болғандығы белгілі. Орыстар Сейдақты, Ораз-Мұхаммедті, Қарашаны тұтқындап, Көшім билеген Сібір хандығын құлатқаннан кейін ондағы халықтың көп бөлігі оңтүстікке көшкенімен, халықтың біразы қазақ даласында қалып қойғаны анық. Демек, Сібір татарларының белгілі бір бөлігі Қазақ хандығының құзырына қараған.

Ресей мемлекетінің Көшім ханмен қатынасы ушығып тұрған жағдайда Құл-Мұхаммед бастаған елшілік нәтижесіз болған жоқ. Ресей патшасының Тәуекел ханға жазған жауап грамотасында қару-жарақ жіберетіндігін, “дұшпандардан қазақтарды қорғайтындығын” жазған. Сонымен бірге патша өкіметі Қазақ хандығымен қалыптасқан саяси қатынасты ұлғайтып қана қоймай, оны жартылай отарына айналдыруға ұмтылды. Сондықтан Ресей мемлекеттері Тәуекел ханның жай ғана көмек сұрауын өз еркімен қосылу жағын іздеді деп түсінді де, Тәуекел ханға аманатқа өзінің ұлы Үсейінді жіберсе, Ораз-Мұхаммедті босататынын айтты.

Қазақ-орыс құжаттарына қарағанда, Көшім хан мен Абдолла ханның одағы да қауіпті болған. Сібір жылнамаларында, “Көшім патшаның діні туралы” деген тарауда: “Көшім патшаның діні мен заңы магомет...” — деп жазған.

XVI ғасырдың басында Мұхаммед Шайбани хан Орта Азияда Ақсақ Темір әулетін құлатқаны белгілі. Ол осыдан соң Сібір хандығына да өз ықпалын жүргізбекші болды. Осы мақсатпен Шайбани хан ислам дінін таратуды желеу қылып, 1700 адаммен Сібірге келген көрінеді. Жергілікті халықпен шайқаста екі жақ та едәуір шығынға ұшырады. Біраз адамдары Ертісте қалып, ислам дінін уағыздаған.

Көшім хан да ислам дінін нығайту арқылы идеологиялық жағынан өз өкіметін күшейтпекші болды. Ресей Қазан мен Астрахан хандықтарын жаулап алған соң, Сібір хандығы олардан бөлініп шықты. Сондықтан Көшім хан Орта Азиядан өзіне одақтастар іздеді. Өрі сауда қатынасын дамытуды көздеді.

XVI ғасырдың екінші жартысында Орта Азияда Шайбани ұрпағы Абдолла хан (1557—1598 жж.) басқарған мемлекет құрылды. Дін мәселесінде Көшім хан Абдолла ханға сүйенді. Ол 1572 жылы шейхтар мен сейдтерді сұратып, Абдолла ханға елшілер жіберді. Елшілер Бұхарадан қабылданып, Үргеніштің билеушісі Сейд ханға Абдолла хан Сібір елшілеріне керекті адамдарын беру жөнінде хат берді. Үргеніште Сібірге баруға тілек білдірген адамдар көп болды. Ақырында Ярым Сейд және Шербет шейх Бұхараға келіп, одан 1000 адаммен Сібірге аттанды. Сөйтіп, исламды тарату арқылы Көшім хан Сібір халықтарын біріктіріп, өз мемлекетін нығайтты.

1595 жылы наурызда қазақ елшілігіне патшаның жауап грамотасы тапсырылды. Қазақ хандығын Мәскеу пат-

шалығы “өз құзырына алатындығын және қару-жарақпен қамтамасыз ететіндігін” айтып, Қазақ хандығының “Бұхара патшасын жаулап, Көшімді ұлы мәртебелі Мәскеу патшасы босағасына өкелетінін” тапсыруын талап етті. Тәуекел хан Абдолла хан мен Көшім ханды шауып, патша өкіметінің құзырына қарауға тиіс болды. Сонымен бірге 1595 жылы Вельямин Степанов бастаған орыс елшілігі егер Тәуекел хан Сібірдегі орыс саясатының жүзеге асуына Қазақ хандығы өз ықпалын жасаса ғана Ресей қару-жарақ беріп, көмектесетінін айтады. Тәуекел хан патша өкіметінің Сібірді жаулап алу мәселесіне араласқан жоқ, сөйтіп бұл елшіліктің Қазақ хандығына қойған шарты орындалмады.

Ресейдің Қазақ хандығымен, Орта Азиямен тұрақты байланысы Қазан және Астрахан хандықтарын жаулап алғаннан кейін ғана бір арнаға түсті. Бұл шығыс бағыты бойынша патша өкіметіне бірден екі жолды ашып берді: Ресей мемлекетін Сібірге өкелген — Кама жолы және Жайық пен Каспийдің жағалауларындағы оңтүстік-шығыс жолы. Дәл осы жолдар арқылы Ресей Қазақ хандығымен түйісті.

Қазан, Астрахан, Сібір хандықтарын жаулап алғаннан кейін орыстар Қазақ хандығы шекарасына батыс жолмен (Орал өзенінің ағысымен) және Солтүстік жолмен (Ертіс өзені және оның сағаларымен) жақындай бастады.

Ресей өкіметі, әсіресе Қазақ хандығы арқылы жүретін сауда жолдарына қатты қызықты. Кама жолдарына қауіп төндірген Көшімге қарсы күресте, Қазақ хандығымен одақтаспақшы болды. 1572 жылы Көшім хан Оңтүстіктегі өзінің көршілері қырғыздармен және оларға тәуелсіз Тұра өзені ауданында тұратын бектермен, мырзалармен күресті ойдағыдай аяқтағаннан кейін сыртқы саясатта жаңа бағыт ұстанып, Пермь облысына шабуыл жасай бастады. Бұл жөнінде Строганов жылнамасының Толстой тізімінде былай жазылған: “Бүкіл Ресейдің патшасы әрі ұлы князі Иоан Васильевичке оның мемлекеттік қарастылығындағы Пермьге мұсылмандардың жиі келетіндігі, Көшім патшадан көп азап шегетіндігі жөнінде хабарланады. Патша Яков пен Григорий Строгановтарға Пермьді қорғауды және Көшім патшадан кек алуды тапсырды”.

...Ресей Тәуекел ханды Көшіммен күресте одақтас ретінде пайдалана отырып, Орта Азия хандықтарымен келіссөз жүргізуде делдалдыққа пайдалануға тырысты. Сонымен бірге қазақ даласы жөнінде жаңа мәліметтер жинауға ұмтылды.

1590 жылы Тәуекел хан Бұхар хандығына шабуыл жасап, Абдолла ханның әскерін ығыстырды, Көшімге әскери көмек көрсетуге кедергі жасады. Көшімнің Бұхар ханмен әскери одақ жасауға талпынуы оның Ресей мемлекетіне қарсы әскери қақтығысқа дайындалғанын көрсетеді. Осыны ескеріп, патша өкіметі 1595 жылы Вельямин Степанов бастаған елшілікті қазақ ханы Тәуекелмен “Бұхар патшасы мен Көшім патшаға қарсы тұру” келісіміне келуге жіберді.

Мәскеудің бұл кезде қазақ даласында белсенді іс жүргізу мүмкіндігі болмаса да, Вельямин Степанов бастаған елшілік қазақ жүздерімен байланыс орнатты. Сөйтіп, орыс-қазақ қатынастарының бірінші, яғни XVI ғасырдың соңына дейінгі кезеңінде, Сібір хандығына қарсы орыс-қазақ әскери-саяси одағын жасау мақсаты қойылды. Бірақ бірін-бірі қорғау, жақтау, сүйеу мәселесінде жетістікке жету мүмкін болмады. Ал мәмілегерлік қатынас және Мәскеу мемлекетімен сауда байланысы жалғаса берді.

Қазақ-орыс мәмілегерлік қатынасының дамуы керуен саудасының өркендеуіне әсер етті. Қазақтар базарға мал, сүт, ет өнімдерін, басқа да тауарларды шығарды. Тобылға келіп түскен орыс тауарларының негізгі бөлігі Сібірдің ішкі сұранысын қанағаттандырды, ал біраз бөлігі XVII ғасырдың соңына дейін Қазақстан, Орта Азия, Жоңғария, Қытай базарларына шығарылды.

Қазақ хандығының аумағы арқылы Ресейден Орта Азия мен Сібірге қарай жол тартылды. Сауда жолы Тобылдан Орта Азияға Ертіс өзені арқылы Есілдің жоғары ағысына, одан Ұлытау арқылы Сарысудан Түркістанға, одан Сырдария арқылы Бұхараға жалғасты.

Орта Азия хандықтарына Қазақ хандығы арқылы жүретін тағы бір жол болды. Ол жолдың қысқаша сипаттамасы 1595 жылы Федор патшаға елші Вельямин Степанов берген мәліметте кездеседі. Бұл жол Қазаннан Кама өзеніне және Башқұрт жері арқылы Уфаға немесе Уфаны баспай, Жайықтың жоғары ағысына ұласты. Одан әрі Бірғыз өзені және Қазақстанның шөл далалары мен Талас Алатауына қарай созылды. “... Көбі шөлден өлді, біраз бөлігі ғана Қазақ Ордасына жетті”, — деп хабарлаған В.Степанов.

Талас Алатауы арқылы Ташкентке де жол түсті. Бұл жолдармен Ресей — Қазақстан арасындағы сауданың дәнекері болған Орта Азия көпестерінің керуендері жүрді.

XVI ғасырдың соңғы ширегінде Сібірге апаратын жол Тұра өзені арқылы өтті. Сондықтан патша өкіметі ол жерді өзіне бекіту үшін 1586 жылы Түмен қаласын салуға бұйрық берді. Бұл жөнінде Есипов жылнамасының Ундольский тізіміндегі “Мәскеуден әскери адамдар мен воеводалардың келуі және Сібірде Тұра өзенінде Түмен қаласының салынуы туралы” деген тарауында былай жазылған: “1093 (григориан жыл санауында — 1585 ж.) жылы ұлы мәртебелі патшаның және ұлы князь Федор Иоанновичтің нұсқауымен бүкіл Ресейдің билеушісі атынан Мәскеуден Сібірге Василий Борисович Сукин мен Иван Мяснойды, олармен бірге Данило Чулковты әскери адамдармен жіберді. Бұл воеводалар Тұра өзенінде Түмен қаласын салды, бұрын мұсылмандарда Чингидес қаласы деп аталған онда қасиетті шіркеу салынды”. Яғни, Түмен ескі Шыңғыстөре қаласының орнына салынды. Шыңғыстөре қаласынан Жайықтың ар жағымен Орта Азияны қазақ даласы арқылы байланыстыратын керуен жолы өткен. XVI ғасырдың соңында Тобыл мен Ертістің төменгі жағын Орта жүздің далалары арқылы Бұхарамен байланыстыратын сауда жолдары пайда болды.

XVII ғасырда Тобылдан Қазақстан мен Орта Азияға баратын үш жол айқындалады: Тобыл, Есіл және Ертіс... Сөйтіп, Қазақстан, Батыс Сібір біртіндеп Ресейдің сыртқы саясаты мен экономикасының ауқымына енді.

1697 жылы Тәуке хан Тобылға орыс көпестерін шақыртып Төшім батырды жіберді. Қазақстанның Ресеймен сауда қатынасы XVI ғасырдың соңында Сібірге, Түмен, Тобыл, Верхотуры, Тара, Том қалалары салынғаннан кейін өркендей түсті. Орыс-қазақ қатынасын нығайтуға талпынса да, Тәуке хан Ресейге тәуелді болғысы келген жоқ. Тобыл әкімшілігіне берген хатында: “Біздің арамызда ізгі қарым-қатынас болады”, — деп атап көрсеткен. Төшім елшілігі қалай аяқталғаны жөнінде құжаттар белгісіз. Алайда одан кейінгі орыс-қазақ қатынастарына қарағанда нәтижесіз болмаған. 1689 жылдың соңында патшалық Ресейге Тұманшы батыр бастаған елшілік жіберілді. Ол да сауда қатынасын жаңарту, нығайту мәселесімен барады. Бірақ бұл байланыстар заңды түрде құжаттандырылмаған.

Қазақ үстем таптары Орта Азиямен сауда қатынасын дамытуға да мүдделі болды, себебі салықтан көп пайда түсетін. Бұл пайда Сібірдегі орыс базарларында Ресей көпестерімен сауда жүргізуге мүмкіндік берген.

1686—1690 жылдары Тәуке хан Сібірге бес елші жіберді, алайда олар нәтижесіз оралды. Соның бірі — 1690 жылы Тобылға келген Қабай бастаған елшілер. Бұлар Сібір әкімшілігіне орыс-қазақ байланысын екі жаққа тең құқықты негізде нығайту керектігін айтты.

Ресей өкіметінің өзі де Қазақ хандығымен өзара қарым-қатынасын өрістетуге мүдделі еді. XVII ғасырдың 90-жылдарында қазақ даласында Андрей Неприпасов пен Василий Кобяков, Федор Скибин мен Матвей Трошин бастаған елшілер тобы Қазақстан туралы көптеген мәліметтер жинайды. Осы мәліметтер негізінде 1697 жылдың 14 ақпандағы І Петрдің грамотасымен карта жасалынды. Онда елшіліктің Тобылдан Түркістанға, Бұхара арқылы Жайыққа, Еділге және Уфа арқылы Тобылға жүрген жолдары сызылды. Осы картаның негізінде Семен Ремезов “Сібірдің Сызба кітабын” жазды. Онда “үш жүздің аумағы көрсетілді”.

С.Ремезовтің картасын ресейліктер қолданған. Алайда бұл картада Қазақ хандығы Балқаш көлі мен Шу, Сырдария өзендерінің аралығымен шектелген. Ал, шындығында, XVI—XVII ғасырларда Қазақ хандығының аумағы солтүстігінде Сібірдегі орыс қалаларына дейін, ал солтүстік-шығысында Ертістің жоғары ағысы мен Зайсан көліне дейін созылып жатты. XVII ғасырдың соңында солтүстік пен солтүстік-шығыстағы қазақ жерін біраз уақыт жоңғарлар отарлаған.

Сонымен, XVII ғасырда сауда-экономикалық байланысты кеңейту мәселесі бірінші орынға қойылады. Өзара елшіліктер жіберу жиіледі, сауда керуендерінің саны өсті. Әскери-саяси одақ жасау мәселесі де күн тәртібінен түспеді.

Шамшиденова Ф. Қазақ тарихы. 1995. №5. 52—58-бб.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ТУРАЛЫ

Хандық өкіметіміздің құрылғандығы туралы мәселе XIX ғасырдың екінші жартысынан-ақ зерттелуі жағынан қолға алына бастаған. Мәселен, көрнекті шығыстанушы ғалымдар В.В.Вельяминов-Зернов пен А.Н.Харузиндер өздерінің ғылыми еңбектерінде қазақ хандығының құрылғандығын атап көрсеткен. Бұл мәселе бұдан кейінгі XX ғасырдың алғашқы кезінде халқымыздың орта ғасырлар дәуірін зерттеуші

тарихшыларымыз В.В.Бартольд, М.В.Вяткин, П.П.Иванов, М.Тынышбаев, С.Асфендияров, Б.А.Ахмедов, А.А.Семенов, С.К.Ибрагимовтер де өз еңбектерінде азды-көпті атап өткен. Ал осы ғасырдың 70-жылдарынан бастап үшінші бір буын — В.П.Юдин, Н.Мингулов, Т.И.Сұлтанов, К.А.Пищулина, М.К.Әбусейітовалар қазақ хандықтарына біраз көңіл бөліп, әсіресе оның құрылған жылы туралы әркім өздерінше топшылайды. Сондай-ақ соңғы кездегі өз егемендігімізді алуымызға байланысты бұл мәселеге төртінші бір буын келіп араласа бастады. Олар туралы өз кезегінде айтамыз.

Алғашқы кездегі ғалымдар (В.В.Вельяминов-Зернов пен А.А.Харузин) хандықтың құрылуы туралы қазақ тарихында талас-тартыс тұрмай тұрған кезде, мұндай мәселенің күн тәртібінде онша қажеттілігі болмай тұрған мезгілде жазған еді. Сондықтан да олар бұл мәселеге онша жанашырлықпен қарамай: “Міне, осы жылды қазақ хандығының құрылған жылы деп алуға болады”, — деп тұспалдап көрсеткен еді.

Ал екінші кезеңдегі ғалымдардың еңбектері Кеңес дәуірінің кезіндегі тарихи зерттеу жұмысының жаппай жүре бастаған кезі. Бірақ, қанша дегенмен, отарлық үстемдік жасырын түрде болып, Ресей тарихынан басқа елдердің тарихына онша мән берілмеген жағдайда жүрген еді. Орта Азиядағы және Еуразиядағы елдердің мекенжайы белгіленіп, этникалық ерекшеліктері анықталып, “мемлекеттік дәрежесі” белгіленіп, тарихы терең жазылмаса да, оны жазуға бет бұрған мезгіл де келген. Туған тарихымызға дәл осы кезеңде бүгінгі күндегідей ерекше көңіл бөлінгенде, халқымыздың тарихы туралы ел ішіндегі шежіре білетін көне көз қарттардан сақталған тарихи аңыз әңгімелерден көптеген деректер жазылып алынатын еді.

“Ұлттық тарих жылына” байланысты ұйымдастырылған экспедиция кезінде: “Тарихи аңыз әңгімелер білетін қарттар бар ма?” — деп сұрастырған кезімізде: “Бар еді, амал қанша, олар осыдан 10—15 жыл бұрын о дүниелік болып кетті”, — деген жауапты естисіз. Соған қарамастан, әлі де болса “Ел іші — алтын қазына” деп бекер айтқан ба? Батырлар туралы, хан, билер туралы қаншама мол деректер жинастырылды. Оған және бір дәлел: М.Х.Дулатидың Жәнібек пен Керейдің Қозыбасы мен Шу жеріне келіп орналасқандығын дәлелдей түсетін тағы бір дерек бар. Шу бойының тұрғындары ара-сында екі сұлтанның тышқан жылы келіп орналасқандығы

туралы сақталған аңыздың қандай баға жетпес дерек екендігін көреміз. Бұл аңыз туралы төменде айтылады.

Тарихи зерттеу мәселесінің үшінші кезеңі ХХ ғасырдың 70-жылдарында басталады. Мезгілдің өзіне тән ерекшелігі — еліміздің тарихына көңіл бөлініп, қоғамдық, саяси-әлеуметтік, экономикалық, этномәдени жағынан дамудың жаппай зерттеле бастаған кезі еді. Бұл мезгілде (ХХ ғ. 70—80-жж.) ғылыми мақалалар, көлемді тарихи зерттеулер шығып (Т.И.Сұлтанов, К.А.Пищулина, т.б.), халық өз елінің тарихын оқып-үйренуге жаппай ынта-жігерімен кірісе бастаған кезі. Оның басты бір дәлелі — бүгінгі таңда халқымыздың ертедегі тарихына байланысты шығып жатқан үлкенді-кішілі кітаптардың кітап дүкендерінің сөрелерінде көп тұрмай, тез таралып кетуі. Сондықтан да халқымыздың көрнекті тарихшысы, ұлы бабамыз М.Х.Дулатидың 500 жылдық торқалы тойының атап өтілуін және оның XV—XVI ғасырлардағы халқымыздың тарихы жайлы жазып қалдырған еңбектерін біз білуге тиіспіз. Олар туралы енді ғана жазыла бастады. Алайда ғалымның Жетісу жерінде Қазақ хандығының құрылған жылы туралы жазылған еңбектердегі пікірлер әртүрлі.

Бұл мәселе туралы соңғы кезде төртінші буындағы ғалымдарымыз да өздерінің ғылыми пікірлерін баспа бетінде батыл жаза бастады. Енді біз жоғарыда көрсетілген төрт кезеңдегі ғалымдардың алғашқы легіндегі М.Х.Дулатидың “Қазақ хандығының” құрылған жылы туралы жазған пікірлеріне қысқаша тоқталып өтелік.

Көрсетілген ғалымдардың арасында А.А.Семенов, А.П.Чулошников және С.К.Ибрагимовтердің пікірлері бойынша, “Жәнібек пен Керейдің бөлініп көшуі Әбілқайыр ханның хандығына ешбір әсері болған жоқ” дейді. Хандықтың не саяси, не этникалық жағына ешқандай өзгеріс тигізбегендігін жазады. Сонымен бірге бұл ғалымдар Қазақ хандығының өз алдына жеке хандық болып құрылған кезін XVI ғасырдың 30—40-жылдары деп көрсетеді. Біздің ойымызша, бұл пікірлер дұрыс емес сияқты. Оны мынадан байқауға болады. Біріншіден, осы бөлініп көшудің арқасында Қазақ хандығы құрылады. Екіншіден, осы көшудің әсерінен Әбілхайыр хандығы құлайды. Оның басты себебі: бөлініп көшу тек Жәнібек пен Керейден кейін тоқталып қоймай, одан кейін де бірнеше рет қайталанған. Оны жазба деректерден байқауға болады. Себебі, бөлініп көшудің кезінде Жәнібек

пен Керейдің қол астында адам саны 200 мыңға жеткен. Олай болса, бөлініп көшу Әбілқайыр хандығына әсер етпеуі мүмкін емес деп айтуға болады. Ал Қазақ хандығының жеке өз алдына хандық болып құрылған мезгілін XVI ғасырдың 30—40-жылдары деп көрсету ешбір сын көтермейді.

Жоғарыда көрсетілген ғалымдардың ішінде С.Асфендияров пен П.А.Кунте өздерінің құрастырған оқу құралында М.Х.Дулатидан үзінді келтіріп, Жәнібек пен Керейдің бөлініп көшкен мерзімін 1455—1456 жылдар деп көрсеткен. Осы жылды өзбек халқының көрнекті шығыстанушы ғалымы Б.Ахмедов және қазақ халқынан шыққан алғашқы техника ғылымдарының білгір маманы әрі тарихшысы М.Тынышбаев та бұл көрсетілген жылды мақұлдаған. Алайда бұлар да көшудің не себепті болғандығына анықтама бермеген, тарихи жағдайға нақты көңіл бөлмеген. М.Тынышбаевтың бір өзгешелігі — көшудің себебін ел аузында сақталған аңыз өңгімемен тығыз байланыстырады. Жәнібек пен Керейдің Шу, Хантау жерінде орын тепкендігіне ерекше көңіл бөлген.

Көрсетілген ғалымдардың ішінде үшінші буындағы ғалымдар — Т.И.Сұлтанов, Н.Мингулов, К.А.Пищулиналардың жазған пікірлері көңіл аударуды қажет етеді. Халқымыздың орта ғасырлардағы тарихы туралы аса жемісті еңбек етіп жүрген Сұлтанов Қазақ хандығының құрылған жылына алғаш рет көңіл бөлгендердің бірі. Ғалымның пікірі бойынша, Керей мен Жәнібектің Әбілқайырдан бөлініп көшкен мерзімін 1459 жыл деп көрсетеді. Біріншіден, ғалым көшіп келу Моғол ханы Есенбұғаның тірі кезінде болған оқиға дейді. Біздің ойымызша, бұған ешбір талас болуы мүмкін емес. (1462 жылы Моғол ханы Есенбұғаның қаза болған жылы).

Ғалымның екінші бір дерегінде, Есенбұға мен оның бауыры Жүніс ханның арасындағы билік үшін талас-тартыстың әсерінен болған деп көрсетіледі. Егер олардың арасында ондай талас болмаса, Жәнібек пен Керейдің көшпеуі де мүмкін сияқты.

Үшіншіден, Қазақ хандығының құрылуы — ол тек Әбілқайыр хан қаза болғаннан (1468 ж.) кейін, 1470 жылы Жәнібек пен Керейдің көшіп келген жерлеріне қайта барып, билікті өз қолдарына алған кезден басталады деп тұжырымдайды.

Бұл пікірлерді тағы бір шығыстанушы ғалымымыз К.А.Пищулина қолдамайтындығын жазады. Ол өзінің

пікірінде Сұлтановтың Қазақ хандығының құрылуын өте кеш көрсетеді десе, екіншіден, қазақ хандарының Әбілқайыр хан қаза болғанша қарап отырмағандығын, оған дейін-ақ көшіп келген жақтарына қарай жылжығандарын жазады.

...Сонымен, жоғарыдағы аталған зерттеушілеріміздің ғылыми пікірлеріне қарасақ, олардың деректері әртүрлі болып, бір жерден шықпай отырғанын көреміз. Тек соңғы ғалымның пікіріне өзіміздің қосылатындығымызды айтқым келеді. Енді біз оны неге қостайтындығымызды дәлелдеп көрелік.

М.Х.Дулатидың көрсеткен жылдары дәл болмағанымен де, жазған тарихи оқиғаларының бізге басында бір бағыт көрсететінін әрдайым ескеріп отырғанымыз жөн. Сондықтан Керей мен Жәнібектің Жетісу аймағының батыс жағына келіп орналасуын дәлелдейтін және оның жылын анықтай түсетін басты төрт тарихи уақиға бар. Міне, осы төрт тарихи уақиға алғашқы қазақ хандарының көшіп келген кезінде, хандықтың шаңырақ көтерген мерзімінде, билікті өз қолдарына алған уақытын да көрсетеді. Оның біріншісі — 1457 жыл. Қалмақ ханы Үз-Темір тайшаның Әбілқайыр ханды жеңіліске ұшыратып кетуі. Керек болса, оның бір баласын аманатқа алып кетіп, 7 жылдан кейін қайтаруы. Екіншісі — Моғол ханы Есенбұғаның 1462 жылы қаза болуы. Үшіншісі — Жүніс хан мен Есенбұға арасындағы шиеленісті кезі. Т.Сұлтановтың көрсетуі бойынша, шиеленіс 1458—1459 жылдары болған. Төртіншісі — Әбілқайыр ханның Моғол хандығының жеріне жорығы және оның сол жылы қаза болуы (1468 ж.).

Бұл уақиғалардың біріншісі мен үшіншісі қазақ хандары Керей мен Жәнібектің көшіп келіп Жетісуға тұрақтағанын анықтай түседі. Мәселен, Үз-Темір Әбілқайыр ханға көктемде шабуылға бара жатқан жолында өздерінің жанұяларын Шу-дың бойына қалдырып кетеді. Ал жеңіспен қайтып келіп, жанұяларын алып, өз жерлеріне кетеді. Бұл туралы жазба деректерде де хабар бар. Сонда, егер жоғарыда біз көрсеткен кейбір ғалымдарымыздың пікірі бойынша, Керей мен Жәнібек Шу бойына 1457 жылға дейін көшіп келген болса, қалмақтар өз жанұяларын Шу бойына қалдырмаған болар еді. Жәнібек пен Керей, Жетісудың батыс аймағына тек қалмақтар кеткеннен кейін, қара күзде көшіп келіп қоныстанған. Бұл пікірді М.Елеуұлы өзінің “Шу өңірі: аңыз бен тарих” деген мақаласында қолдайтынын жазған. Бұл аңызды Б.Кәрібаев өзінің мақаласында өте орынды пайда-

ланған. Бұған қосымша екінші бір дәлел — жазба деректердің айтуы бойынша, Моғол ханы қалмақтардың осы шабуылынан қорғану үшін де Жәнібек пен Керейдің өз жеріне келіп қоныстануына қарсы болмаған.

...Жазба деректердің хабарына қарағанда, Моғол хандары ағайынды Жүніс пен Есенбұға арасындағы шиеленіс Т.Сұлтанов көрсетіп отырған мерзімнен әлдеқайда ерте — 1455—1456 жылы басталған еді (Мұхаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди. Таш., 1996. 108-109-бб.). Ал ғалым көрсетіп отырған мезгіл ол шиеленістің ең жоғарғы шегіне жеткен кезі емес пе? Сондықтан да Есенбұға хан қазақ хандарының ертерек көшіп келуіне де қарсы болмаған. Оған қосымша дәл келген мерзім — 1457 жылы қалмақтардың Өбілқайырды жеңіліске ұшыратып кетуіне де сәйкес келіп отыр. Сонда көшіп келу мезгілі 1457 жылдың қара күзі немесе аңыз бойынша тышқан жылының соңғы кезі.

Төртінші уақиға туралы жоғарыда аздап айтып өттік. Бұл жерде айтылатын басты мәселе — кейбір ғалымдардың пікірінше, Керей мен Жәнібек Өбілқайыр хан өлген соң билікті өз қолдарына алғаннан кейінгі кез — 1470 жылды Қазақ хандығының құрылған кезі деп есептеген дұрыс дейді.

Бұл уақиғаны көрсетіп отырған басты себебіміз, біріншіден, Өбілқайыр ханның қаза болған кезін тышқан жылы деп жаза тұрып, оны хижраның 874 жылы деп қателесіп, сиыр жылын көрсетеді. Жалпы, мүшел жыл мен жыл аттарын көрсететін ел аузында сақталған аңыздар ешқашан қателеспейтінін ескерген жөн. Мәселен, Махмұт ханның түрік сұлтаны Мехмед Фатихқа жолдаған хаты тауық жылы, хижра жылы бойынша 870 жылдың 5 ақпанында жазылғанын есепке алып қарағанда, шындығында тышқан жылының 1468 жыл екендігіне көз жеткіземіз. Сондықтан Шу бойында ел аузында сақталған аңыз бойынша, қазақ хандарының тышқан жылы көшіп келген мерзімі жазба дерекпен де сәйкес келеді. Олай болса, көшіп келу 1457 жылы екендігіне ешбір дау болуы мүмкін емес...

...Енді біз Хантау аймағында жүргізілген палеонтологиялық зерттеу жұмысы кезінде Жәнібек сұлтан туралы ел аузында сақталған аңызға тоқталайық.

Бірінші аңыз — Хантаудың солтүстік-шығыс жағында Жәнібек сұлтанның қорасы деген тарихи орынның сақталуы. Қора ұзындау келген. Дөңгелек жартастың ортасын қора үшін пайдаланғандығы бірден байқалады. Қораның

жер табанында көңің сақталғандығына қарағанда, оны 1950—1960 жылдарға дейін пайдаланған. Қораның терістік жағында жартастың етегінен төбесіне қарай кеңдігі 1 метр 30 см келетін, ұзындығы 25 метр тасты жарып, үстіне көтерілетін саты жасалған. Бізге бұл деректі беруші Мұқа-таевтың айтуы бойынша, бұл сатыны “Хан сатысы” дейді екен. Былай алып қарағанда, расында да сатыға ұқсас. Бірақ ол табиғи ма, жоқ әлде қолдан жасалды ма, ол жағы белгісіз. Ал сатының оңтүстік жағында, қораның ішінде 30 метр жер-де ұзындығы 10 метр, биіктігі 2-3 метр келетін бір тасты байқайсыз. Бұл — ханның мініс атын байлаған жері дейді. Тастың түбінде жалпақ тастардан қалап жасаған ақыры болған көрінеді, оны соңғы кездері маңайдағы қойшылар бұзып кеткен тәрізді.

Екінші аңызда (бізге дерек айтушының сөзіне қарағанда), осы Жәнібек сұлтанның қорасының батыс жағында оңтүстіктен солтүстікке қарай өтіп жатқан “Хан оры” деп аталатын ор бар екен, ол сол орды көрсетті. Оның сөзіне қарағанда, бұл жер “Хан арығы” немесе “Қан арық” деп те аталатынын ескертті. Аңыз бойынша, бұл орды кезінде Жәнібек сұлтан салғызған деседі. Қырғыздар өздерінің елшілерін Жәнібек сұлтанға жіберіп, бір баласын өздеріне хан етіп беруін сұратқан деседі. Хан бір баласын елшілерімен бірге аттандырады. Қырғыз елшілігі қайтып бара жатқанда, алдарынан құландардың бір үйірі шығып, хан баласын желіктіреді. Бала оларды ұстамақ болып артынан қуа ша-бады. Қуып бара жатқанда, бала аттан құлап, жазатайым қаза болса керек. Жәнібек сұлтан сол баласының кегін алу үшін осы ұзын орды қазғызып, құландарды орға қарай айдап қырғызған көрінеді. Бұл ордың “Қан арық” деп аталып, ел аузында сақталуы осы аңызға орай көрінеді.

Үшінші аңыз бойынша, осы Жәнібек сұлтанның қорасы-ның батыс жағында, Хан таудың шығыс жағындағы бір шегінде Бала Хантау, Орта Хантау, Үлкен Хантау деген тау атаулары сақталған. Бізге осы деректі берушінің айтуы бойынша, таудың басында Үлкен хан отырған, екіншісінде Кіші хан, келесісінде Орта хан отырған тастан жасалған тақтар бар екен дейді.

Бұл аңыздардағы көңіл бөлетін басты мәселе — Жәнібек сұлтанға байланысты жер аттарының және оның қорасының табылуы, оның жазба деректермен сәйкес келуі. Үлкен, Кіші, Орта хандардың ол кезде болғандығын көрсететін хан тақ-

тарының орындарының кездесуі жазба деректердегі Ұлы хан, Кіші хандардың болғандығын неғұрлым дәлелдей түседі. Ал қырғыздардың Жәнібек ханның бір баласын хан болуға сұратып жіберуі — сол кезде тек Шыңғыс тұқымынан шыққандардың ғана хан болуға құқығы бар екендігін байқатады. Және бұл кезде Моғол хандығы ыдырап, олардың барлығы Шығыс Түркістанға қарай ауған кезін көрсетеді. Ал бұл мезгіл Қазақ хандығының нығайып, көрші жатқан елдерге таныла бастаған кезі.

Зерттеу кезінде Хантаудың сай-салаларынан, күнгеілі патшалдарынан осы мезгілге жататын жүздеген қыстаулардың орындарының табылуы — қазақ хандарының құрамына кірген ру-тайпалардың тұрақты үй-жайларының жұрты (орны) екендігін көрсетсе керек. Ал М.Елеуұлының “Жәнібек пен Керейді Шу бойына қала салғызыпты” деген пікірінің өзі қазақ хандарының жартылай көшпелі тұрмыс бастағанын да дәлелдей түседі.

Сонымен, бұл тарауды қорытындылай келгенде, Шу аймағына Керей мен Жәнібектің көшіп келген кезі 1457 жылдың қараша күзі десек, ал 1458 жылы көктемде Керейді хан көтеріп, Қазақ хандығының түпкілікті құрылған жылы дейміз. Ал Жәнібек пен Керейдің билікті алған 1465—1466 жылдары хандықтың күшейе бастаған, өзінің көшіп келген жағы — Оңтүстік Қазақстандағы иеліктерін қайтарып ала бастаған мезгіл деп тұжырымдаймыз.

Жолдасбаев С., М.Х. Дулати және XV—XVI ғасырлардағы Қазақ хандығы. А., 2000. 20—33-бб.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ХАНДАР БИЛГІ

XVIII ғасыр басында қазақ қоғамының саяси құрылымы мен ата-бабамыздан келе жатқан этноқауымдық бірлестігінің тағдыры еріксіз дағдарысқа ұшыраған. Бұл саяси ахуал Жоңғария тарапынан болған шапқыншылықтарды былай қойғанда, Ресей мен Цин империяларының қазақ халқына қарсы сыртқы саясаттарының нәтижесі еді. Осынау тарихи жағдайды сол уақытта көзімен көрген ұлы жырау бір ауыз елеңмен былай сипаттайды.

Былай барсаң, қоқан бар,
Қоқандаған өкең бар.
Былай барсаң, қалмақ бар,
Күшіңді еппен алмақ бар.

Былай барсан, орыс бар,
Балаңды берсен, қоныс бар.
Былай барсан, қытай бар,
Жапырағынды бұтай бар.

Екі шумақ өлең аясына сол уақыттың әскери-саяси ахуалы ғана сыйып тұрған жоқ, сонымен бірге қазақ даласына сұғын қадаған елдердің саяси талғам-тәсілі мен басқыншылық тактикалары да аңғарылады. Осындай жағдайға қарамастан, аталмыш ғасырда қазақ қауымы дәстүрлі саяси құрылымы мен әлеуметтік даму үрдісінен айырылмай, өзін қалыпты жағдайда ұстай білді.

Дала өркениетінің құрамды бөлігі болып табылатын дәстүрлі қазақ қоғамында биліктің екі түрі: саяси және потестарлы жүйесі орын алғандығы қазақ мемлекеттігінің қалыптасуы мен даму тамырлары тереңде жатқанын байқатады. XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы мемлекеттіктің далалық дәстүрлерін бойына жинақтаған иерархиялық әлеуметтік-саяси құрылым болып табылады. Кез келген этностың мемлекет болғандығының үлгісі сол халықтың басына келген топтың жоғарғы билігін заңды деп мойындау болатын болса, қазақ қоғамы сословиелік құрылымы жетілген, қалыптасқан этноәлеуметтік организм екені аян. Қазақ хандығында жоғарғы мемлекеттік саяси билік хандар мен сұлтандар қолында шоғырланған. “Хан” деген атақ Еуразия кеңістігінде өмір сүрген түркі және моңғол халықтарына ортақ екені осы екі ел көне ескерткіштері арқылы мәлім. Осыған орай Құрбанғали Халид еңбегіндегі: “хан” түркі тілінде ерекше көңіл бөлінетін — ұлық, шен сөзі арабша “өмір”, “падишах” деген сөз осымен сарындас. Ханнан да жоғары дәрежеге “хақан”, яғни хандар ханы, кейбір батыс елдеріндегі “император” дегені осыған сай келеді деп атап өткен. Қазақ қоғамындағы билеушілер туралы орыс құжаттарында біршама деректер келтірілген. Солардың ішінде хандық билік туралы “Брокгауз-Ефрон сөзіндегі” арнайы мақала берілген. Онда: “Хан—татар тектес пығыс халықтары билеушілерінің лауазымы, оның ертедегі түрі қаған болуы мүмкін” дей келе, хандық билік институттарының құрылымы мен жүзеге асу жолдарын көрсетеді.

Қазақ қоғамында хандар харизмалық билік өкілдері болған. Харизма сөзін грек тілінен аударғанда — “төңір сыйы” деген ұғымды білдіреді. Қазақ халқы түсінігіндегі баламасында “ел үшін төңір сыйлаған құт” немесе ерекше қасиеттер

дарыған “иелі, киелі тұлға” деген ұғымды білдірген. Осы аталған сөздер халық санасында қандай ұғымды білдіріп, қай мағынада қолданылған? Бұл туралы көрнекті ағартушы Ш. Уәлиханов былай деп жазады: “Қазақтар киеге үлкен мән береді. Табиғаттың кейбір апаттарын, отты, кейбір жануарлар мен құстарды, көшпелі тұрмысқа қажетті заттарды киелі деп қастерлейді. Осы аталғанды құрмет тұту, ырым жорасын жасап тұру адам баласына байлық пен бақыт-құт әкеледі деп түсінеді. Ал осы кәделерді ұстамау, киелерді құрметтемеу — жоқшылыққа душар етеді. Жан-жануалар мен заттардың киесін қадірлемеу — киенің қаһарын туғызады. Киенің ашуы, қаһары кесірі деп аталады”. Демек, зерттеуші этнограф “*құт*” халық өміріне бақыт пен байлық әкеледі деп түсіндіреді.

Халық ұғымында “құт” сөзі бақыт, байлық, молшылық мағынасында қолданылғанын ел аузында сақталған “Құтты қонақ келсе, қой егіз табады, құтсыз қонақ келсе, қойға қасқыр шабады” сияқты мақал-мәтелдер айғақтаса керек.

К.Ибраева Еуразия кеңістігінде өмір сүрген түркі халықтарының жалпыға бірдей ортақ мәдениетін және өзара ұқсастығын айта келе, “*құт*” сөзіне анықтама берген. Зерттеуші түркі халықтарына ортақ “құт” сөзін көне ирандықтар түсінігіне сәйкес патша билігінің харизмалық екенін анықтайтын “фарн” терминімен қатар қойған. “*Фарн*” терминін аударғанда, “қайырлы тағдыр”, “бақыт”, “патша мәртебесі” деген мағынада қолданылатынын атап өткен.

Дала өркениетінің құрамды бөлігі болып саналатын дәстүрлі қазақ қауымы ақ киізге көтеріп, қастерлеп сайлаған хандарынан халыққа бақыт, байлық, тыныштық әкеледі деп көп үміт күткен.

XVIII ғасырда Абылай ханға кеңесші болған атақты Бұқар жырау:

Қойға қошқар құт болса,
Қозы құрттан өлмейді.
Ел иесі құт болса,
Халқы ала болмайды, —

дейді.

Ал тарихымызды этномәдени тұрғыда қарастыруға мүмкіндік беретін халық ауыз әдебиеті мен оның кіндік тұлғаларының бірі — Мәшһүр-Жүсіп шежірелерінде айтылған: “*Астында — тіреуі, үстінде байлауы жоқ, садағын сағымға*

ілген” баланың Алла өмірі мен дүниеге “хан” болу мақсатында келгені туралы әңгімелері хандық билікке деген халық көзқарасын аңғартса керек. Мәселен,

Бұқар ханы айтты:

— Өй, балам, мен артық па, Абылай артық па? — деді.

Бала:

— Абылай артық. — деді.

Бұқар ханы:

— Абылай менен қалайша артық болады? — деді.

Бала:

— Абылай атасы садағын сағымға көтерткен Нұрдан пайда болған. Сіздің атаңыз — Ақ маңғыт, Тоқ маңғыт. Біздің қазақтың балалары ойнағанда: “Маңғыт, аузына саңғыт”, — деп ойнайды. Түбі тегің маңғыт жақсы болатұғын болса, ауызға өй деп алынбас еді, — деген жауабынан байқауға болады.

Қазақ менталитеті салт-дәстүрін жақсы білетін Шыңғыс хан ұрпағы Ш.Уәлиханов қазақ арасындағы, яғни этноәлеуметтік құрылымынан орын алған “ақсүйек” аталатын төрелер туралы жаза келе: “Халық ұғымында олар күн нұрынан жаратылған, демек, ерекше жаралған, тәңірлік тегіне қарай билік пен құрметке бөленіп жүреді”, — деп атап көрсеткен.

Бұл пікірді XVIII ғасырда қазақ даласына саяхат жасаған неміс этнографы И.Георги де қуаттайды. И.Георгидің айтуынша: “Қазақтар хандарының ырқына қатты көнбегенмен, ерекше қасиетті тұлға ретінде құрмет тұтады”.

Патша үкіметі қазақ даласын отарлау мақсатында өз бағдарламасын жүзеге асыру үшін жекелеген билеушілердің күші мен беделін пайдалану мүмкіндігін жоққа шығармағанымен, хандық биліктің әлсіреуін көздеген. Бұған генерал-губернатор И.Неплюевтің сөзі айғақ бола алады.

XIX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамы мен оның по-тестарлық саяси жүйесіндегі хандық биліктің маңызын түсінген орыс шенеуніктері хан сайлау рәсіміндегі ең түйінді шешім — ақ киізге көтеруіне тыйым салады. Бұдан патша үкіметінің ата-бабамыздан мұра болып келе жатқан дәстүрлі мемлекеттік жүйені талқандаумен мақсатты түрде айналысқанын байқауға болады.

Ғасырлар бойы сақталып келе жатқан: “Ханға қарсылық — Құдайға қарсылық”, “Хан баласы көпір болса, басып өтпе” дейтін ұғымдар хан тұқымының ерекше әлеуметтік құқығын ғана емес, хандық биліктің қасиеттілігін ел сана-

сына орнықтыру міндетін көздейді. Бұдан хан билігі идеологиялық тұрғыда негізделіп, қоғам санасынан берік орын алғанын көреміз. Осы орайда мемлекеттік саяси билік тұғырына көтерілген идеологияның ең бір белгісі — шыңғысшылдық болды.

Қазақ мемлекетіне төн саяси билік дәстүрі өз өзегін көне түріктер дәуірінен бастау алған. Ұлы далада өмір сүрген Алаша хан, Уыз хан, Шыңғыс хан енгізген “жаңа тәртіп” дәстүрлі мемлекеттілік ірге тасын нығайта түсіп, бұдан әрі даму барысында Шыңғыс ұрпақтарының жоғары саяси билікке ие болу құқықтарын бекітеді.”Жаза” ережелері далалық құқық тәртібін нығайтып, әлеуметтік топтар мәртебесін анықтайды және ол уақыт өткен сайын идеологиялық, психологиялық бағыныштылыққа айналады.

Бұл жөнінде шығыстанушы В.П.Юдин: “Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының тарихи қызметі үрдісінде қалыптасқан шыңғысшылдық шаманизм нышандарымен толыға отырып, олардың жаңа жүйесінде осынау аңыз-өңгімелер татар-моңғолдар үшін өздерінің әскери күдіретіне барабар қуатты рухани күш болды. Алайда шыңғысшылдық дін ғана болып қойған жоқ. Шыңғысшылдық көзқарас, идеология, философия, қоғамдық құрылыс пен әлеуметтік институттар құрылымының кепілдік шаралары, саяси һәм құқықтық жүйе, мәдени доктрина, ағартушылық арқауы, отбасы мен қоғамдағы тәртіпті реттеу құралдары болды... шыңғысшылдық Шыңғыс хан тұқымының жоғарғы билікке деген құқығын дәріптеді. Шыңғыс тұқымынан шықпағандарға хан атағын беру — түрік-моңғол және басқа халықтар санасында заңға қайшы, кейде тіпті адамгершілікке жатпайтын қарекет саналды. Мұндай қарекет оны жүзеге асыруға бел бұған кісіні жалпы заңнан тыс қояр еді”, — деп жазады.

Алғашқы қазақ хандарының заманынан бері қарай хандық биліктің мирасқорлығы сақталып келген, бірақ тікелей атадан балаға мұраланудың қатаң тәртібі болмаған. Мәселен, хандықтың негізін салушылардың бірі Керей қайтыс болғаннан кейін, оның шөбере інісі Жәнібек, Жәнібектен соң Керейдің ұлы Бұрындық, Бұрындықтан соң Жәнібектің ұлы Қасым хан болған, одан соң хан тағына оның ұлы Мамаш отырған. Осылай жалғаса береді. Қазақ хандығының бұдан кейінгі тарихында хандық биліктің тікелей мұрагерге көшуі одан сайын сирей берген. Мұрагерлік мейлінше демократия-

лы тәсілмен шешілген. Ағайынды немесе аталас сұлтандар арасынан беделді ата немесе әке баласы, оның ішінде де ел арасындағы беделділер хан көтерілген. Ол Хан кеңесінде шешілген. Ежелгі дәстүрге сәйкес, хандық ағадан ініге көшіп отырған. Ханның балаларынан ханның інісі үлкен деп саналған, бірақ бұл құқық кейде бұзылып отырған. Қазақ хандығында хан майорат тәртібімен сайланған, яғни жасы үлкен билікке ие болғанда, кішісі байлыққа ие болған. Мирасқорлық дәстүрінің негізіне меритократия ұстанымы алынған. Жалпақ тілмен айтқанда, сирек кездесетін ақыл-парасаты және қоғамға нақты саяси ықпалы бар адам хан болып сайланған.

Демек, қазақ хандары тұрмысымен емес, тұлғасымен мұрагерлікке жеткен, ағайын-жекжат үміткерлер арасынан озып шыққаны хан болған. Яғни, ханның жеке басына тән қасиеттері үлкен рөл атқарған. Ұлы көшпелі империялардың тағдырына сипаттама бере келіп, В.Радлов: “Осы мемлекеттер басында тұрған тұлға өзінің қолындағы орталық өкімет билігін босаңсытып алса, онда оның қарамағындағы тайпалар одағы ыдырап, бөлшектеліп, өзара қырқысқан немесе басқа билеушінің құрамына еніп, жаңа мемлекет құрған”, — деген екен.

Қазақ қоғамының мемлекеттік құрылымындағы мұндай ерекшелікті өткен замандағы орыс мәмілегерлері мен оқымыстылары бірден байқапты. XVIII ғасырдың 30—40-жылдарында Ресей мен Қазақстан арасында елшілікте жүрген Тевкелев пен Орынбор шекаралық шебі құрылып, кейін губерния болғанда, осы өлке әкімдерінің бүкіл қарым-қатынас хат қағаздарын жүргізген және Орынбор тарихының авторы П.И. Рычков хан тағына мұрагерлік жөнінде: “Хан мұрагерлік тәртіппен сайланбады. Ру басылар кімді таңдаса, сол хан болған, оның билігі мен абыройы хан тағына байланысты емес, ел ісін атқара алатын пирақтығы мен ақылына байланысты”, — деп көрсеткен.

Осы дәстүр жөнінде қазақтар туралы орасан зор этнографиялық мәліметтер қалдырған зерттеуші А.Левшин: “Қанша жерден хан мұрагері ақсүйек болғанмен, ол ақылымен, ел ісін атқара алатын парасаттылығымен және т.б. қасиеттерімен ерекшеленіп, дауыс берушілердің ойынан шықпаса, онда ол халық сайлауында көп дауыс ала алмайды”, — деген.

Хан сайлау — сұлтандар мен ру-тайпа өкілдерінің қатысуымен өтетін “хан көтеру” құрылтайында өтіп отырған.

Бикенов А. Қазақ тарихы. 2000. №3.

“ЖЕТІ ЖАРҒЫНЫҢ” ТҮП ТӨРКІНІН ТҮСІНДІРУ

Қазақ халқының әдет-ғұрып заң нормалары мен этикалық қағидалары — ғасырлар бойы ұзақ жинақталған, бірте-бірте жазылмаған заңға айналған жол-жоба.

Қай халықты алыңыз, бөрінің де әдет-ғұрып заңдарына рухани сезімі, елдің физикалық, географиялық табиғи жағдайлары, қоғамдық-әлеуметтік өмірінің түрі, экономикалық хал ахуалы, ғылым мен көркемөнерінің өсіп-өркендеу дәрежесі, оның үстіне, қанына біте қайнасқан мінез-құлықтары мен діни сенім-нанымы тікелей ықпал етеді. Міне, осылардың әсерінен құқықтық көзқарасы пайда болып, ол қоғамның мақсат-мүддесін қорғауға, елдің елдігін сақтауға, тәртіпті өз шеңберінде ұстап тұруға арналады. Барлық халықтың осындай ерекше қасиеттері өздерінің әдет-ғұрпында толық көрініс табады. Бұл әдет-ғұрып өз кезегінде мемлекеттік заң шығару қызметіне де әсер етеді.

Ертедегі қазақ халқының әдет-ғұрып заңдары өте қарапайым әрі өз қоғамына ыңғайлы есептеліп, ол заңдарды мүлтіксіз орындап отырған. Оның орындалуын ханнан бастап, ру ақсақалдары, билер қадағалаған.

Ол замандағы заңгерлерді ешкім сайлап қоймаған. Билер билік айтуға қаршадайынан өуестеніп көп ізденген. Барлық дау-жанжалды ата-баба жолымен әділ шешкен. Қара қылды қақ жарып билік айтпаса, өз халқының әдет-ғұрып қағидаларын жетік білмесе, ел бірлігін ыдыратса, онда ол заңгер емес. Ердің құнын екі ауыз сөзбен біріктіріп, айтқанын оңай орындатқан билерді халық қастерлеген. Ол замандағы басты қағида — сот түзелмей, мін түзелмейді.

Әрине, хан ел ішіндегі ірі, маңызы зор мәселелерді шешкен. Ал ел арасындағы қылмыстық құқық мәселелерімен билер соты айналысқан. Билік айту — сонау ертеден түгел сөздің түп атасы Майқы биден басталады. Билікке құмартқан адам кішкентай кезінен билік айтуға икемделіп, ел жағдайын жақсы білетін көнекөз қарттардан үйренген. Би — өз халқының тірі шежірешісі, заңын көп білетін заңгері болып қана қоймай, тілдің майын ағызатын суырыпсалма төкпе ақын, халқымен біте қайнасып, тұрмысына, әдет-ғұрпына жетік болған саясаткерлер. Мұндай билердің кесімі жерде қалған емес.

О бастан-ақ қазақ билері екі жақтың қатысуымен ашық аспан астында, жиналған қалың көпшілік алдында, ешқан-

дай даярлықсыз, қағаз-қаламсыз бітістіреді екен. Көпшілік қауым олардың сыншысы болған. Әділетсіз билерді халық құрметтемеген, екінші билік айтуға қатыстырмаған немесе екіінші оның алдына ешкім жүгінуге келмеген. Ондай би абыройдан жұрдай болған. Керісінше, туғансыз билердің тура сөзін халық табанда жаттап алып, жалпақ жұртқа жайып отырған. Сондықтан мұндай билердің шешімі хатқа түспей-ақ осы күнге келіп жеткен ғой! Өлбетте, әділ би әркімнің қолынан келе бермеген. “Жүзден—жүйрік” дегендей, мыңнан біреуі ғана шығып, елді аузына қаратқан. Тәуке хан заманында үйсін Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, алшын Әйтеке би, қырғыздан Сәмеке би, қарақалпақтан Сасық би басқалардан суырылып алға шыққан.

Қазақ тайпалары VIII ғасырдың өзінде-ақ “Ақсақалдар ережесі”, “Ата-баба жолы”, “Жөн-жосықтар” деп аталатын заң тізбектерін шығарған. Иасыда, Сауранда билер жиі-жиі кеңесіп, қоғамға зәру заң қағидалары талқыланып, бекітілген. Алаша ханның тұсында осындай бір кеңесте қазақты үш жүзге бөлген деген аңыз бар.

Бізге жеткен деректер бойынша, Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалар ислам діні тарамай тұрған кезде-ақ өзінің ерекше тарихи-әлеуметтік және саяси-экономикалық жағдайына орай “жарғы” деп аталатын заңдарын қарастырып, ел салтына сіңірген. Бұл халыққа түсінікті заң еді.

“Жеті Жарғының” негізі мен түп төркіні туралы кесіп пікір айту тым қиын. Дегенмен де оны есте жоқ ескі заманнан, сол дәуірде өмір сүрген түркі тектес ата-баба дәстүрлерінен, олар ұстанған қағидалардан іздеуіміз керек. Қазақ өдет-ғұрып заң жобаларының бастауын сол бабалар дәуіріне тән өдеттік құқықтан бастаған жөн сияқты. Көптеген ғалым мұны Шыңғыс ханның “Жаса” жарғысынан іздейді. Енді біреулері: “Оған үш қайнаса да сорпасы қосылмайды, саф таза қазақ өдет-ғұрып заңдары”, — дейді. Біздің пікірімізше, “Жеті Жарғы” — ежелгі бабаларымыздың, туысқан түркі халықтарының өдеттік құқықтарының жемісі, кейін әр дәуірдің өз үлесіне тиген жаңалық, өзгерістерімен, әсіресе “Ақсақалдар ережесі”, “Билер шешімі”, “Жөн-жосықтар”, сол секілді Шыңғыс ханның “Жаса” заңына негізделген “Қасым ханның қасқа жолы”, “Есім ханның ескі жолы” секілді жол-жоба жоралғыларының тікелей әсер етуінен туындаған ірі заңдар кодексі болса керек.

“Жарғы” сөзі қазақта — *әділдік, шешім* деген ұғымды білдірген. Түпкі мәні жарудан, нәрсенің салмағын бір жа-

ғына аудармай, дәл де әділ айырудан шыққан. Дауды әділ, тура шешкен билерді халық: “Қара қылды қақ жарған” деп мадақтайды. Ол заманда бас кетсе де әділ сөйлеген.

Кезінде Орыс хан, Хақназар хан, Қасым хан, Есім хан тұсында әдет-ғұрып заңдарына ірі өзгерістер енгізілген. Алайда бұл өзгерістер бізге тұтас күйінде келіп жетпеген.

Қасым хан 1445 жыл шамасында туып, 1518 жыл шамасында дүние салған. Кейбір деректер бойынша, 1523 жылы, 70 жас шамасында қайтыс болған. Оның хандық құрған аумағы батыста Сырдарияның оңтүстік жағалауынан басталып, оңтүстік-батысы Түркістан қалаларына дейін жетіп, оңтүстік-шығыста Жетісудың солтүстік бөлігіндегі таулар мен алқаптарды қамтыса, солтүстік-шығыста Ұлытау қыраттары мен Балқаш көліне тіреледі. Ал солтүстік-батыста Жайық өзені алабына дейін созылып жатты.

“Қасым ханның қасқа жолы” ел басқару ісінде ежелгі әдет-ғұрып үрдісіне сүйенген. Ал Жошы ханның екінші баласының тұқымы Орыс ханның бесінші атасы кейінге қалдырып кеткен әдет-ғұрып жол-жоба жоралғыларына өз дәуіріне сай кейбір өзгерістер енгізгені әдебиеттен мәлім.

“Қасым ханның қасқа жолы” өзінің мазмұны бойынша ежелгі әскери-демократия арнасына барып тіреледі. XV ғасырдың соңында, XVI ғасырдың басында Бұхардың ишан қазылары қазақ өлкесіне діни үгіт таратып: “Ежелгі Жарғы заңын естен шығарыңдар, ол көкке табынатын дінсіздіктің ісі, оның орнына шариат қағидасын алып, соған ауысыңдар, ант бергенде: “Көк соқсын!” деп айтпаңдар, “Құран ұрсын!” деп, Құранды бастарыңа көтеріңдер”, — деп үгіттейді. Бірақ халық бұқарасы оған селсоқ қарап, көп заман бойы шариат қағидасына ойыса қоймайды. Уақыттың көбін мал бағумен өткізген халық бұқарасына шариаттық қағида-заңдары өте қиын болып көрінген. Оның үстіне, өз ата-баба қағидалары адамгершіліктің биік мұраттарына кереғар емес еді.

Бұл тарихи оқиғаларды жақсы білген Қасым хан саяси жағдайының шиеленіскен кезінде халық бұқарасына, билер тобының көптен бері қалыптасқан дәуіріне қарсы тұрмай, оларды қолдап, қуаттап, шариат заңдарын бүтіндей алмай, халықтың тілегіне жақын, діліне сіңген әрі ерте заманнан оларға түсінікті “Жарғы” заңын қайтадан күшейтеді. Билердің кеңесінде көпшен ақылдасып, “Жарғы” ережелеріне мәнді өзгерістер енгізеді. Халық бұқарасы Қасым ханның ежелден қалыптасқан билер заңы — жарғыны жаңадан көтергенін ұнатып, оны “Қасым ханның қасқа жолы” деп атап кеткен екен.

Бұрынғы заң-қағидаларға енгізген ережелер:

1. Мүлік заңы (мал-мүлік, жер-су, қоныс дауларын шешу ережелері).

2. Қылмыс заңы (кісі өлімі, ел шабу, мал ұрлау, ұрлық, т.б. қолданылатын жазалар).

3. Өскери заң (қосын ұрлау, аламан міндеті, қара қазан, тұлпар ат, ердің құны, т.б.).

4. Елшілік жоралары (шешендік, әдептілік, халықаралық қатынастардағы сыпайылық, сөйлеу мәнері).

5. Жұртшылық заңы (шүлен тарту, ас-той, мерекелер мен жиындардағы ережелер, жылу, асар, т.б.).

Әлбетте “Жеті Жарғыға” ислам діні мен оның құқықтық көрінісі — шариаттың әсері тимеді деген пікір зерттеуді қажет етеді. Өйткені ол — исламды насихаттайтын ақын-жыраулар ел ішінде көптеп шыға бастаған, қожаларды әрбір қазақ пір тұтып, айтқандарын екі етпей жатқан кез еді. Әл-Фараби, Йасауи секілді ғұламаларды айтпағанның өзінде, діни уағыз дүркіреп тұрған-ды. Сондықтан діннің әсері болды. Бірақ ежелгі әдет-ғұрып жобалары жоғалмағаны да ақиқат. Сол тұстарда дүниеге келген өлең-жыр, қиссалар, нақыл сөздер бұл пікірімізді жоққа шығармайды. Қазақ “Жарғысының” “шариат” заңы талаптарымен ұштасып жатуының сырын арабтар мен қазақтардың көшпенді тұрмыс салтынан іздегеніміз мақұл. Бұл екі халықтың әдет-ғұрыпы бірбірінен онша оқшауланып жатқан жоқ. Оның үстіне, Құран адамзат баласының ең жақсы мұраттарын өзіне қағида етіп алғаны хақ. Тек қазақтар исламның басты қағидаларын: бес уақыт намаз оқу, ораза тұту секілді талаптарын орындай бермеген. Оған үнемі мал бағу, көшіп-қонудың әсері болған. Ал ұрлық-қарлық, қылмыс, қоғамдық өзара қарым-қатынас жайындағы аса маңызды заңдар мен этикалық қағидалар қазақтарда арабтардан кемшін не кереғар еместігі айдан анық.

“Есім ханның ескі жолы” деп аталатын заң жобалары Қасымхан мен туысқаны Жәдік ханның немересі Шығай ханның баласы Есімхан заманында қабылданған. “Жошы ханның өулетінде қырық жылдан астам тақта отырған тек Есім хан болған” деседі. Бұл деректі әлі де анықтай түскен дұрыс. Өйткені Қазақ Кеңес энциклопедиясында “Есім 47 жыл (1598—1645) хандық құрды”десе, Қазақ КСР тарихында “30 жыл (1598—1628) хандық құрған” деп көрсетілген.

Есім хан көбіне ойраттардың шабуылына тойтарыс беру үшін жорықтарда жүрді. Сол себепті де, ол “Қасым салған қасқа жолға” көп өзгеріс енгізбесе керек. Бізге келіп жеткен деректер бойынша, Есім хан ердің құнына 100 жылқы және алты жақсы (6 түйе) кесім белгілеген. Ол бай-кедей, жас-көрі, қараша-сұлтан демей, еркек атаулының бәріне бірдей қолданылған. Одан басқа да үстеме: өнер құны, сүйек құны бар. Егер өлген адам батыр не ақын, жырау немесе би болса, сол өнері үшін үстеме құн алынған. Сол секілді өлген адамның сүйегі туысқандарының қолына тимей, ит пен құсқа жем болса, сүйегі үшін құн төлеген. Ал әйел құны алынатын қалың малы мөлшерінде белгіленген.

Тәуке хан заңдарының неліктен “Жеті Жарғы” деп аталу этимологиясына тоқтала кетейік. Өйткені әлі күнге “Жеті Жарғы” деп не себепті аталғанын түсіндіру түпкілікті шешілмей келеді. Әрбір зерттеуші “Жеті Жарғы” деген сөзге өздерінше қарап, бір-біріне ұқсамайтын өзіндік мағына береді. Заң әдебиеттерінде “Жеті Жарғыны” — Жеті бидің туындысы, яғни жеті бидің қатысуымен қабылданған қазақ заңы деп тұжырымдайды. Мұны қолдаушылар зерттеушілер арасында әжептәуір орын алған. Мысалы, Н.И.Гродеков: “Тәуке ханның тұсында жеті би, яғни жеті жарғыш немесе жеті жарғы, жеті іс бітіретін қызметкерлер жиналған”, — дейді. Л.А.Словохотов та: “Құлтөбеде Тәуке хан жеті би жинады”, — деп көрсетеді. Біздің бірқатар ғалымдарымыз да осы пікірді қолдайды. А.П.Чулошников “Жеті Жарғыны” — “жетеудің жариялауы” дейді. Кейде “Жеті Жарғыны” “Жеті жорғаға” балайды: “Тәуке ханның жеті биі болған, төрт аяғын тең басқан жорға секілді, жетеуі де тілге шешен, жүйрік екен, сондықтан да халық Тәуке ханның жеті жорғасы немесе жеті жорға атап кеткен”, — дейді.

Тарихта, соның ішінде, көшпелі Орта Азия хандықтарының тарихында күрделі өзгерістерді енгізіп, заңды реформалауға қатысқан адам санымен алынған болса, олардың есімдері әлі халық жадында сақталған болар еді, бірақ адам санымен атау тіпті кездеспейтін жайт. Бірқатар деректерге қарағанда, Тәуке хан қырық рудан қырық би жинап, кенесіп отырған. Өлбетте 7 би емес, “Жеті Жарғыны” жүйелеуге көптеген билердің қатысқаны даусыз. Солардың ішінде беделді де ең басты үш бидің (Ұлы жүзден — Төле би, Орта жүзден — Қазыбек би және Кіші жүзден — Өйтеке би) аты ғана халық жадында сақталған.

Енді бір зерттеушілер “Жеті Жарғыны” былайша түсіндіреді: *Жеті* қазақта киелі санды білдіреді. Бұл сан шығыс халықтарында толықтықты, жан-жақтылықты, кәмелетке жеткендікті ұқтырады. Мысалы, жеті қазына барлық байлықты мезгесе, жеті қат аспан — шексіздікті, жеті ата — бүкіл ата-бабасын білдіреді, Жетісу тек жеті суды ғана емес, молшылықты білдіреді. Ал “жарғы” татар тілінде “жар” немесе моңғол тілінде “дзар” — жариялау, шақыру, хабарлау, жар салу, анықтау. Әрине, қазақ тілінде тек 7 ғана емес, 8 де (сегіз қырлы, бір сырлы, сегіз пейіш, т.б.), 4 те (дүниенің төрт бұрышы, “Төртеу түгел болса — төбедегі келеді”, т.б.), 40 та (“Көңілім менің қырық жамау”, “Қызға қырық үйден тыю” т.б.) толықтық, жетілгендік мағынада қолданыла береді.

Біздің пікірімізше, “жеті” билердің санын немесе толықтықты, жетілгендікті білдірмейді. Тек қаралатын мәселенің санын ғана көрсетеді. “Жарғы” сөзі көне түркі тілінде — *йарлығ*, қазақша — *жарлық* мәнін білдіреді. “Жарлық” — өмір, заң, билік мағынасында қолданылған. “Кодекс Куманикста” “Жарғы” сөзі — дау, айтыс, тартыс, әдет-ғұрып заңы, өмір, билік, шешім деген мағынаны білдіреді. А.К.Арендс Алтын Орда тарихының материалдарының жинағында: “Джарга” сөзі түрік-парсы тілінде — қатар, жол, топ, ал “иаргу” сөзі моңғол-түрік тілінде әдет-ғұрып заңдары, билік шешім”, — деп жазады.

“Жарғы” ежелгі түріктердің сөзі болып, ерте дәуірлерден бастап-ақ әдет-ғұрып, заң нормаларында қолданылып келеді. Ауғанстанда “Үлкен Жырға” (Лойа Жирга) мемлекеттік жоғарғы өкілдік органы болып табылады. Ауғандар өз тайпаластарын шақырып, жалпы жиналыс — жырға өткізіп, онда тұрмыс-тіршіліктің ең қажетті де маңызды мәселелерін талқылап шешеді. “*Жырға*” мен “*Жарғының*” түп төркіні бір, ұқсас. Біздің пікірімізше, “Жеті Жарғы” — жеті жарлық, жеті дау, жеті шешім деген ұғымды білдіреді. Оларға: жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал-мүлік дауы, ұрлық-қарлық, айып-жаза, алым-салық, т.б. кірген.

Дау-жанжалды қарағаны үшін хан “хандық ақы”, билер “билік ақы” алған. Хандық ақы дауланған мал-мүліктің бес-тен бір мөлшеріне, билік ақы оннан бір мөлшеріне тең болған. Сол секілді “жасауыл ақы”, “даушыға жіп кесер” ақысы алынған.

Өсерұлы Н. “Жеті Жарғы”. А., 1995, 13–26-бб.

VII тарау. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ДАНАЛАРЫ

КӨНЕ ТҮРКІ РУНИКАЛЫҚ ЖАЗУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Тарихқа, бақ заманның деректеріне жіті көз тіксек, өзге түркі халықтары сияқты қазақтың да жазу тарихы әріден басталатынын, жазудың алуан түрлерін басынан кешкендігін көреміз. Тым арғы замандағы жазудың тегі суреттен басталғанын білеміз. Сурет жазуы алғашқы қауымдық дәуірде пайда болып, сол заманның бейнелеу өнерімен түп тамыры бір бұтақта мәуеледі.

Қазіргі Қазақстан мен Орталық Азия аумағындағы ертедегі тайпалар өмірін бейнелейтін, тасқа қашап жазған мұндай жазулар жиі кездеседі. Бұл сияқты тастарға қашалған жабайы аңдар, хайуанаттар, адам бейнелері, аңшылық, садақ тарту, желекті найза ұстау, жыртқыштан қорғану, ертедегі адамдардың киелі түсініктері, ғұрыптары мен би алуандас көріністері аң аулап, мал баққан ертедегі тайпалардың тұңғыш жазуы болып табылады. Тіл білімінің терминімен айтсақ, бұл — ертедегі сурет жазуы немесе пиктографиялық жазу.

Дүниеге келген әрбір жаңалық сол күйінде қатып қалмайтынын ойға алсақ, ертедегі сурет жазуы да сол пайда болған күйінде қалып қойған жоқ, ол өмірге икемделіп өзгеріп, өрістей түсті. Осы жазудың негізінде ұғымды білдіретін жазу, символикалық немесе идеографиялық жазу пайда болды. Ертедегі сурет жазуларымен қабаттаса келетін ай мен күн алуандас таңба нұсқалары, рулық таңба белгілері және кейінірек замандағы өрнекті пішінмен оюлай салынған бейнелі суреттерді де идеографиялық жазуға қосамыз.

Бұл жазу түрінің Қазақстан жерінде ұзақ сақталып, оның символдық көрініс нұсқалары келе-келе қазақтың рулық ен-таңбаларына айналып, тіпті кейіннен меншікті көрсетерлік белгі болып кеткендігін де байқай аламыз.

Алтай мен Тарбағатай жоталары, Сарыарқаның дарқан өңірі мен Алатау шатқалдарында қазірде бізге мәлім болған осындай жазу үлгілері бар. Сонымен бірге идеографиялық жазулардың бұлардан басқа да әлі көрінбей жатқан көп түрлері бар екенінде күмән жоқ.

Түбегейлеп келгенде, түркі тайпалары арасында соншама кең тараған идеографиялық жазулар түркі тайпаларының “руникалық” тұңғыш әріптік жазуының (алфавитінің) шығуына да белгілі мөлшерде ықпал етіп, әсерін тигізді.

Атақты орыс ғалымы Н.М.Ядринцев 1889 жылы Моңғолиядағы Орхон өзенінің құйылысынан ерекше үлкен төрт қырлы, биіктігі үш метрдей екі құлпытас тапты. Бұл ескерткіштердің төрт қырына қашалған жазу таңбалары түпнұсқа жағынан осыдан әлдеқайда бұрын, XVII ғасырдан басталады. Енисей өзені бойынан табылған құпия жазуларға, сыры жұмбақ болып келген таңба алуандас жазуларға ұқсас болып шықты. Ал осы екі ескерткіштің төртінші қырына қытай иероглифтерімен қашалған жазуды оқып көргенде, бұл ескерткіштің біреуі 732 жылы түркі ханының інісіне орна-тылғаны анықталды.

Орыс ғалымдары В.В.Радловтың жетекшілігімен бұл құпия жазуды зерттеу бағытындағы жұмысты тоқтатпастан, арнаулы ғылыми экспедициялар ұйымдастырды. Осы бір кезде фин ғалымдары да жұмбақ жазудың сырын ашу үшін зерттеулер жүргізді. Осылардың нәтижесінде, жұмбақ жазулардың Оңтүстік Сібір мен Моңғолиядағы ескерткіш нұсқалары жинақталып, жарияланған атластары жарық көрді. Мұнда жазу таңбалары тұңғыш рет табылған жерлердегі өзен аттарымен аталатын (Орхон—Енисей жазуы), көне түркі тіліндегі руникалық жазулардың нұсқалық суреті көрсетілді. Бұл жазулар сыртқы нұсқалық көрінісі жағынан Скандинавия руналарына, демек, “құпия” таңбаларына біршама ұқсас болғандықтан, ғылымда шартты түрде “руникалық” деп аталып кетті.

Руникалық жұмбақ жазуларды шешуге бағытталған орыс ғалымдарының зерттеулеріне көз сала келіп, дат ғалымы профессор Вильгельм Томсен оны шешудің кілті жөніндегі өзінің қисындары мен жорамалын 1893 жылдың желтоқсанында атақты тюрколог В.В.Радловқа жолдады. В.В.Радлов бұған дейінгі зерттеулерін және замандас ғалымдарының жорамал қимылдарын ой таразысына салып, ұзақ ізденудің нәтижесінде 1894 жылдың қаңтарында көне түркі тілінде жазылған Күлтегін ескерткіштеріндегі руникалық

жазудың тұңғыш аудармасын берді. Сөйтіп, Я.М.Ядринцев тапқан жоғарыдағы екі ескерткіштің біреуі — Білге қағанға (735 ж.), екіншісі оның інісі Күлтегінге (732 ж.) қойылғаны мағлұм болып, мазмұны толық анықталды. Ғылым саласында ашылған бұл жаңалық — тіл білімінің тарихи-салыстырмалы бағытын белгілеп, тюркология ғылымын жүйеге келтіруде мықты қазық болды. Осыдан бастап тюркология ғылымының негізі қаланып, оның өріс алуында жаңа кезең басталды.

Мұнан кейін ХІХ ғасырдың соңғы жылдарынан күні кешеге дейін руникалық жазуы бар басқа да тастар сол Моңғолиядағы Онгин, Селенга өзендерінің алқабында, Орта Азиядағы Талас өзенінің алқабында, т.б. жерлерде табылды.

Тастағы руникалық жазулардан Қазақстан жері де мақрұм қалмай, өз бойына ата-бабадан ескерткіш етіп небір сырларды бүге берген. Рас, отыз жыл бұрын біздің республикамыздың аймағында ұшырасатын бұл жазу жоқтың қасы деп есептелініп, тек қана айнадағы және Чағар-Моғол жартасындағы жазуды ғана білетін едік. 1964 жылы Алматы облысы, Іле өзенінің бойындағы Кетпен тау жотасының теріскей баурайында тасқа қашалған таңбалар, аңшы, хайуанаттардың толып жатқан кескінді бейнелерімен қатар руникалық жазу нұсқаларын үш жерден кездестірдік. Бұларға қоса, 1976 жылы Жамбыл облысындағы Талас өзені бойынан тасқа ойылған руникалық үш жазудың табылғанына куә болдық. Ал Талас руникалық жазулары, негізінен, іргелес Қырғызстан жерінен табылған-ды.

Көне түркі тіліндегі руникалық жазулар тек тастарға қашаумен тынбағандығы, ол үй жиһаздары, түрлі бұйымдарға ойылып жазылғандығы да айқындала түсті. Саз балшықтан жасалған руникалық жазулар Ферғанада және Дон өзенінің құйылысынан ұшырады. Алтай мен Хакасиядағы ескі мола қорғандарын қазғанда, археологтер алтын, күміс табактар мен құмыра тостағаншаларға және күміс қапсырмаға жазылған руникалық жазуларды тапты. 1799 жылы Венгриядан алтын бұйымдар қоймасы табылып, жұртшылық оны “Аттила қазынасы” деп атап кетті. Таңғаларлық бір қызығы сол — бұл алтын бұйымдарға ойылған жазулар Талас, Енисей бойынан табылған руникалық жазулармен бір тектес, соларға үйлес. Профессор Ю.Немет бұл жазуларды түрікше оқып байқады да, бұларды Х ғасырдағы түркі тайпаларының бірі, қазіргі Қарақалпақ халқының қалып-

тасуына ұйытқы болыпты деп саналатын печенег тайпасына жатқызды.

XX ғасырдың бас кезінде ұйымдастырылған археологиялық экспедициялар шамандық, манихейлік, буддалық дін және заң мазмұнында VIII—IX ғасырларда қағазға жазылған нұсқаларын айқындады. Ал Алатаудың оңтүстік өңіріндегі Талас алқабынан ағаш таяқшаларға жазылған нұсқасы табылды.

Руникалық жазу тараған географиялық алқапқа барлау жасап көз салсақ, ол Моңғолия мен Сібірден бері қарай басталып, Жетісуды көктей өтіп, Венгрияға дейінгі жалпақ аймақтың әр жерінен ұшырасып қалып отырады.

Мұндай бір аудандас жазу ескерткіштерінің құлашын осыншама кең жаюы ғылым үшін кездейсоқ құбылыс емес. Бұл осы жазуды тұтынған көне түркі тайпалары мен тайпалық одақтар XI ғасырдан бері қарай құрыла бастаған көптеген түркі халықтарының этникалық құрамына кіргендігін айғағы. Осы ескерткіш тілі сол тайпалар мен тайпалық одақтардың диалектілік ерекшеліктерін, көне түркі тілінің диалектілерін анықтауда, түркі тілдерінің, соның ішінде, қазақ тілінің тарихи грамматикасын жасауда дәйекті негіз бола алады.

Түркі тайпаларының тұңғыш әріптік жазуы болған руникалық алфавиттің шығу тегі әлі күнге дейін шешілмеген жұмбақ. 1893 жылы осы жазудың кілтін тапқан профессор В.Томсен көне түркі руникалық алфавиті арамей (парсы-арамей) әріптік жазуының әсерімен шықты деген жорамал ұсынып еді. Тюркологтердің біразы осы пікірге қосылады. Ал екінші бір ғалымдар (Н.Аристов, А.Дж.Эмре, И.А.Батманов) бұл ешбір бөгде алфавиттің ықпалынсыз-ақ өздігінен жасалып, түркі таңбалары негізінде туған төл жазу деп санайды. Академик Ю.Клапроттың бір жарым ғасыр бұрын айтқан: “Руникалық алфавит көне грек (және финдін) жазуымен негіздес”, — деген пікірін толықтырарлықтай деректерге біз соңғы кезде ғана тап болып отырмыз. Бұл саладағы ізденістеріміздің нәтижесі негізінен жарық көрді.

Осының бәрін тексере келе: “Көне түркі жазуы қашан, қай кезде пайда болды, бұл жазу дәстүрінің өмір жасының ұзақтығы қаншалық?” деген сауалға тірелеміз. Шындығында, соңғы кезге дейін айтылып келген түркі алфавитінің пайда болуы V ғасыр деген жорамал дұрыс па? Бұған кейінгі жиырма жылда табылған жазба деректер толық жауап бере алады.

Ертіс өзенінің оң қанатындағы көне қорым сырын паш етпек болған археологтердің бірі Ф.Х.Арсланова 1960 жылы қазба жұмысына кіріскен еді. Павлодар облысының Боровое селосы тұсындағы қорымының барлық белгілері мен сипаттарын зерттеп келгенде, археологтердің бәрі де бір ауыздан сөз етіп отырған моланы б.з.д. V—IV ғасырларға, сақ дәуіріне жатқызады. Замана сырын ішке бүккен түрлі бұйымдар, батырдың мәйіті мен тұлпары, қару-жарағы және жүген, сағалдырығына тағылған сүйек тұмар табылды.

Сүйек тұмар бұғы (марал) пішіндес етіп ойылған. Сүйек тұмардың бір жақ бетіне руникалық көне түркі жазу таңбалары ойылған. Оны біз Ақ сықын — “Ақ марал” деп, оңнан солға қарай оқыдық.

Тұмардағы руникалық жазу ертедегі түркі тілдес көшпелі тайпалардың арғы аталары сақтардың алфавиттік жазуы болғандығын көрсетеді. Бұл жазу “Оңтүстік Сібір мен Қазақстандағы көшпелі тайпаларда руникалық алфавит тек V ғасырда ғана пайда болды” деген бұрынғы болжамның күмәнді екенін, алфавиттік жазу одан мың жыл бұрын қолданылғандығын дәлелдейді.

1960 жылы бүгінгі Шардара суқоймасының түбіне айналған ескі қамалдар орнын қазған қазақстандық М.С.Мердиев Ақтөбе аталатын ескі мекенжайдан саз балшықтан жасалып күйдірілген мөр іспетті алқа тапқан еді. Осы алқаның бір жақ беті тегіс те, екінші жақ бетіне күйдірілгеннен кейін көне түркі руникалық жазу ойылған да, айналасы арайлы күн сәулесімен нұрландырылған. Бұл жазу екі жолдан тұрады. Оңнан солға қарай оқығанымызда, көне түркі тілінде былай болып шықты: “Тігіт ас. Те алп ас”. Қазақшаға аударғанда: “Ханзадалар әулетіндегілер асыныңдар (алқаны). Міне, алып ас (Күшіген немесе алып Қарақұс)”.

1970 жылы Іле өңірінің тау бөктеріндегі Есік қаласы іргесінен сақ дәуірінде (б.з.д. V—IV ғғ.) салынған үлкен қорым қазылды. Қазу жұмысына жетекшілік еткен — К.А.Ақышев болды. Мазардың ішінен алтынға бөленген жауынгердің мәйіті, дулығасы, алтын сапты қанжары мен семсері, түрлі ыдыс-аяқ және руна тәріздес жұмбақ жазуы бар күміс тостағанша табылды.

Аманжолов А. Қазақ тарихы.
1993. № 1, 18—21-бб.

ТОНЫКӨК

Ақыл иесі, сөз иесі мен болдым.
Шұғай құзында, Қара құмда отырушы едік,
Қиік жеп, қоян жеп отырушы едік.
Халық тамағы тоқ еді.
Жауымыз тегіс жыртқыш құстай еді.
Біз жемтік едік.
Солай отырған шақта Оғыздардан елші келді.
Елші сөзі мынадай:
“Тоғыз оғыз халқына хан сайланды”, — деді.
Табғаштарға Күн Сүнүнді жіберді,
Құтандарға Тонра Семді жіберді...
Сөзді былай жіберді:
“Азғана түркі халқы көшпелі еді,
Қағаны алып еді,
Ақылгөйі білгір еді.
Ол екі кісі тірі тұрса,
Сені — табғашты қырады, — депті, —
Шығыста — құтанды қырады, — депті, —
Мені — оғызды да қырады, — депті, —
Табғаштар түстіктен шабындар, —
Мен терістіктен шабайын!
Түрк — сір халқының жерін жат баспасын!
Сол дұшпанды жояйық”, — депті.
Осы сөзді есітіп,
Түнде ұйқым келмеді,
Күндіз отырғым келмеді.
Ақыры қағаным өтіндім.
Былай өтіндім:
Табғаш, оғуз, құтан — бұл үшеуі біріксе, біз
өз ел-жұртымызды сақтап қала алмаспыз.
Жұқаны бүктеу оңай,
Жіңішкені үзу оңай.
Жұқа қалыңдаса, (оны тек) алып бүктейді,
Жіңішке жуандаса (оны тек) алып үзеді.
Шығыста — құтанға,
Түстікте — табғашқа,
Батыста — құрданға,
Былай кеңесіпті:
Шығыста — түркі қағанын шабайық, — десіпті, —
Егерде шапсақ,
қалай да бізді құртады.

Қағаны алып екен,
Ақылгөйі білгір екен.
Қалайда қыратыны анық;
Үшеуіміз бірігіп аттанайық,
Оларды (сөйтіп) талқандайық”, — десіпті.
Түркеш қағаны былай депті:
“Менің халқым дайын, — депті, —
Түркі халқы толқуда, — депті, —
Оғуздар да дағдаруда”, — депті.
Ол сөзді есітіп,
Түні бойы ұйқым келмеді,
(Күндіз) отырғым келмеді,
Сөйтіп, ойландым.
... “Соғысамыз”, — дедім.
Көгмен жолы жалғыз еді, суық дегенді есітіп:
“Бұл жол жүруге жарамайды”, — дедім...
Жершіл (жігіт) іздедім.
Ақырында шөлді аздан кісі таптым.
“Өзім Аз жеріненмін, оны біл, — деді, —
Бір бекет бар, — деді, (одан өтіп) Ануға
барасыңдар. Сонда қонып (шықсаңдар,
ар жағы) бір аттық болады”, — деді.
“Сол жолмен жүрсе, болар”, — дедім, ойландым.
(Ойымды)Қағаныма айттым.
Әскерді жылжыттым,
“Аттаныңдар!”. — дедім.
Ақтермелден өте аялдаттым.
Атқа қайта қондырып, қарды бұздым.
Жоғарыға атты жетелеп, жаяу,
Таяқ тіреп шықтық.
Төмендегі ерлер жоғары шығып,
Шың басынан әрі астық.
Азапненен (төмен) түстік.

Йоллытегін. Құлтегін. Көне түркі жазба ескерткіші
(Аударған Жолдасбеков М.). А., 1986. 68—70-бб.

МАХМҰТ ҚАШҚАРИ ЖӘНЕ ОНЫҢ “ДИУАНЫ” ТУРАЛЫ

Түркі тілдерін дүние жүзінде ең алғаш зерттеген — энциклопедист, ғұлама ғалым — Махмұт. Ол — Хусайн ибн Мұхаммедтің баласы. Әкесі Барысханда туған, кейін қызмет

бабымен Қашқарға барып тұрған (әскери басшы қызметте істеген сияқты, баласы Махмұт мүмкін сол қалада туған болуы керек, осыдан барып ныспысы Қашқари атанған). Шамалап айтқанда, ол 1029—1038 жылдардың арасында дүниеге келген. Әкесі сол кездегі Орта Азияны билеген қаған тұқымдарынан, ақсүйек әулетінен шыққан.

Заманында алыс аймақтарға әйгілі болып, саяси-шаруашылық және қоғамдық-әкімшілік үлкен орталыққа айналған Қашқарда оқып (өлде жан-жақты дамып, ғарышқа құлаш ұрған сол тұстағы Орта Азияның не бір мықты басқа да шаһарлары мен кенттерінде — Бұхара, Нишапур, Самарқанд, Мерві, т.б. тұрып), білім алған Махмұт өз дәуірінің теңдесі жоқ ғұламасы еді. Классикалық араб тілі мен әдебиетін, тарихы мен мәдениетін, олардың жалпы зерттелу дәрежесін өте жетік білген. Шығыс елдерінің (Қытай, Иран, Түркістан, Орта Азия, Еділ бойы, т.б.) әлеуметтік өмірі мен әдебиетін түбегейлі меңгерген. Махмұттың ана тілі — Қарахан мемлекеті қағандарының, яғни Шығыс Түркістан түркілерінің тілі (ғалым оны “таза тіл” деп санайды). Ол тілде Іле бойын жайлайтын яғма, тухси, шігіл сияқты тайпалар сөйлеген.

М.Қашқаридың өмірі мен қызметі жайында тиісті мәліметтер жоқ. Бірлі-жарым деректерді оның дүниежүзіне белгілі бір-ақ еңбегінен алуға болады. Еңбек “Диуани Лұғат ат-түрк” деп аталады (1070—1074 жж. Бағдатта жазылған). Бұл ат орыс тіліне де, қазақ тіліне де (басқа түркі тілдеріне де) “Түркі тілдерінің сөздігі” (еңбектің мазмұны сондай), тағы басқа аттармен әр қилы аударылып жүр.

Махмұт ибн Хусайн бұдан бұрын “Түркі тілдері синтаксисінің асыл қазынасы жайындағы кітап” деген тағы да бір еңбек жазған сияқты (автор оны “Диуанда” атап өтеді), бірақ ол өзір табылған жоқ. “Диуанның” да түпнұсқасы жоғалып кеткен, бізге жеткен жалғыз нұсқа-көшірмесі 1266 жылы жасалған, қазір Стамбұлда сақтаулы (“Диуан” 1914 жылы сол жерден табылған болатын).

Өз еңбегін қалай жазғандығы туралы ғұлама былай дейді: “Мен түріктер, түрікмендер, оғыздар, яғмалар, қырғыздардың қалаларын, қыстаулары мен жайлауларын көп жылдар бойы аралап шықтым, сөз жинадым, әр алуан тіл ерекшеліктерін үйреніп, оларды анықтап отырдым. Мен бұл істерді тіл білмегендігімнен емес, сол тілдердегі әрбір жеке айырым белгілерді бақылау үшін істедім. Әйтпесе мен тілдерді өте жақсы, жетік білетін мамандардың, жіті

аңғарып, ескі мен жаңаны жыға танитын білімпаздардың бірімін” (1, 44).

Махмұт ибн әл-Хусайн сол кездегі (кейін өзі әңгіме ететін) түркі тілдерін жалпы бағдарлап шығу үшін оларды Румнан бастап, шығысқа қарай санап өтеді: печенег, қыпшақ, оғыз, иемек, башқұрт, басмыл, қай, йабаку, татар, қырғыз. Орнала-су тәртібі жағынан қырғыздар Шын мемлекетімен көрші отырған. Одан әрі (күншығысқа қарай) шігіл, тухси, яғма, танут, қытай елдері орналасқан. Одан әрі тауғаштар тұрады — олар машын елі болып есептеледі. М.Қашқари еңбегінде сөз болатын тілдер, әрине, осы айтылған жиырма тілмен ғана шектелмейді. “Диуанның” өн бойында басқа түрлі халықтардың аты аталып, олардың тілдерінен мысалдар келтіріліп отырады. Олар араб тілімен байланысты қаралады. Түркі тайпаларының орналасу тәртібін көрсету үшін М.Қашқари өзі карта жасаған (бұл — түркі халықтарының тарихындағы бірінші карта). Бірақ күні бүгінге дейін ол картаның сыры ашылмай келеді. М.Қашқари өкесінің туған жері “Барысхан” көрсетілген. Азды-көпті әңгіме болып жүрген еңбектерге қарағанда, ол картаның жүрек тұсы мен екі өкпесіне қазіргі Қазақстан аймағы түгел сыйған, оның бірсыпыра қалалары мен өзен-сулары атап көрсетілген.

...Қолжазба 3 томнан тұрады. Оның ішінде 8 тарау бар, әр тарауды бір кітап деп атаған. 1-кітап *әліп* әрпінен басталатын сөздерді талдап зерттеуге арналған. 2-кітап дауысты дыбыстары (әліп, уау, йай әріптерімен берілетін дыбыстары) жоқ сөздерді қарастырады. 3-кітап бір әріп екі рет қайталанып келетін сөздерді зерттейді. 4-кітап *йай* әрпінен басталатын сөздерді баяндайды. 5-кітап үш әріптен тұратын сөздерді, 6-кітап төрт әріптен құралған сөздерді, 7-кітап мұрын жолымен айтылатын дыбыстарды, 8-кітап екі дауыссыз дыбысы бар сөздерді талдауды ниет еткен. Әр кітапты Махмұт ибн Хусайн “есім сөздер” және “етістік сөздер” деп екі топқа бөлген. Олардың әрқайсысы өзара тағы да талай жіктерге бөлініп отырған. “Әр адам оңай түсіну үшін, — деп жазады М.Қашқари, — мен араб тілінде қолданылып жүрген терминдерді пайдаландым” (1,455). “Түркі тілінің араб тілінен ешқандай кемдігі жоқ” деген пікірін де автор осы жерде айтып кетеді.

Ғалымның айтуынша, кітаптағы сөздер әрбір буындағы әріптердің өзара тәртіптері бойынша түзілген. Әр сөз араб тіліне аударылып, сол сөздің жұмсалуды жайында мысалдар

келтірілген. Мысалдардың көбі — халық аузынан жиналған, ақыл-кеңес беретін, насихат айтатын, ғибрат алатын, үлгі-өнеге көрсететін парасатты сөздер, мақалдар мен мәтелдер, қанатты да қанықты тіркестер, қалып кеткен ойлар, тұрақты сөз орамдары, өлеңдер, әдеби үзінділер (олардың түрлері мен мазмұн, жанр, т.б. ерекшеліктері жайында жеке пікір айтуға болады). Сонымен қатар кітапта тарих, география, этнография, поэзия, фольклор, түркі тайпалары, түркі тілдерінің топтастырылуы, олардың тарихи фонетикасы мен грамматикасы, т.б. жайында келтірілген материалдар мен айтылған ойлар аз емес.

Сол кездегі алапат заманның ағымына қарай М.Қашқари былай жазған еді: “Түркілердің оқтарынан сақтану үшін олардың барлық іс-әрекеттерін берік ұстану — әрбір ақылды кісіге лазым және жөні де сол. Бұларға жақын болу үшін ең басты жол — олардың тілдерінде сөйлесе білу, сондықтан олар осы тілде сөйлеушілерге ықыластана құлақ қояды, өздерін жақын ұстайды, оларға зарар бермейді. Тіпті олар өз қол астында жүрген басқалардың күнәсі болса, һәм кешіріп жібереді” (1.43). “Сенімді бір бұқаралық ғалымнан және нишапурлық басқа бір сенімді ғалымнан мынадай бір сөз естіп едім, — деп жазады М.Қашқари одан әрі, — олар бұл сөзді Пайғамбар айтыпты-мыс дегендей қылып айтып еді... “Түркі тілдерін үйрен, өйткені олардың билігі ұзақ уақыт үстемдік құрады”, — дер еді” (1.44). Ұлы филолог Махмұттың жан-жүрегің тербеген арман осы түркі тілдерін үйрету болған. Оның сол кездегі Шығыс әлемінің, қала берді Батыстың қайсыбір түкпір-түкпіріне кең жайылып келе жатқан араб тілінде жазуы да тегін емес тәрізді.

Бұл қысқаша бір әңгімені академик А.Н.Кононовтың сөзімен аяқтаймыз: “М.Қашқаридың “Диуаны” — көптеген түркі халықтары мен олардың тілдері жайында алтындай жарқыраған өте байыпты да тамаша байқауларға толы жиназ, яғни теңеуі жоқ қазына”.

Біреу сөз “Диуандағы” өлеңдер жайында

Зерттеліп отырған сөздің түр-тұлғасын, мағыналық ерекшеліктері мен қолдану аясын ашу үшін М.Қашқари келтірген мысал өлеңдер тұтасымен алынған текст емес, үзінділер. Олар мағынасы мен құрылысы жағынаны әрқилы. Үш том кітаптың ұзына бойына шашырап, әр жерде бір

жазылған (бір жерде екі жол, екінші жерде төрт жол, т.т. — одан артық емес).

Өлеңдер халық аузынан жиналған. “Диуанда” соның үзінділері ғана берілген, олар екі жолдан немесе төрт жолдан ғана тұрады. Әр қос таған мен әр төрт тағанның айтайын деген ойы (мазмұн-мағынасы) әртүрлі. Тұтас оқып тұрғанда кісі өзара тоқайласып жатқан әр алуан ойдың үстінен шығады, оны бірден түсіну кейде оңай да емес. Әр тағанның айтар ойын (мәнісін) өз алдына жеке бағалау қажет сияқты...

Құрышжанов Ә. Махмұт Қашқари және оның “Диуаны” туралы. Қазақ тарихы. 1994. №4. 56—59-бб.

ОҒЫЗНАМА

... Бұл шақта оң жақта Алтын қаған деген бар еді. Алтын Қаған Оғыз қағанына елші жұмсап, оған алтын, күміс жақұт сияқты сирек тастар, көп асыл жиһаздар жинап сыйсыпат берді, аузына қарады. Жақсы бекпен достық қылды. Онымен ынтымақта болды. Сол жағында Үрұм деген бір қаған бар еді. Осы қағанның шеруі (әскері), қалалары көптен-көп еді. Осы Үрұм қаған Оғыз қағанның жарлығына көнбей, бағынғысы келмеді. Бұл сөзді қабыл алмаймын деп, жарлыққа мойынсұнбады. Оғыз қаған қаһар шашып, оған аттанбақ болды. Шеруімен аттанып туларын көтеріп кетті. Қырық күннен соң Мұзтау етегіне келді. Шатырларын түсіріп, шоқ болып, ұйып тұрды. Таңертеңгі шақта Оғыз қағанның шатырына күн сияқты бір жарық түсті. Ол жарықтан көк бурыл көк жал әйдік бір арлан бөрі шықты. Осы бөрі Оғыз қағанға тіл қатып былай деді: “Ай, ай, Оғыз, сен енді Үрұмға аттанып барасың. Ай, ай, Оғыз, мен алдыңда жүріп отырамын”, — деді. Одан соң Оғыз қаған шатырын жинатып, жүріп кетті. Шерудің алдында көк бурыл, көк жал әйдік бір арлан бөрінің жүріп келе жатқанын көрді. Ол бөрінің артынан қадағалап жүріп отырды.

Бірнеше күндерден соң, көк бурыл, көк жал бұл әйдік арлан бөрі тоқтай қалды. Оғыз да шеруімен бірге тоқтады. Мұнда Итіл өзені деген бір үлкен өзен бар еді. Итіл өзенінің жағасында бір қара тау маңында ұрыс басталды. Оқпен, сүнгімен, қылышпен ұрысты. Шерулердің араларында жойқын көп ұрыс болды. Ел-жұрттың көңілінде көптен-көп қайғы орнады. Шайқас, сондай жаман болды. Итіл өзенінің суы қып-қызыл сіп-сіңгірдей болды. Оғыз қаған

жеңді. Ұрұм қаған қашты. Оғыз қаған Ұрұм қағанның қағандығын, ел-жұртын алды. Ордасына өлідей, тірідей көптен-көп олжа түсірді. Ұрұм қағанның бір қарындасы (інісі) бар еді, Ұрысбек деген. Ол Ұрысбек ұлын тау басында(ғы) Терең өзен ортасында жақсы бекінген қалаға жұмсады. “Енді қаланы қорғау керек”, — деді.

Оғызнама. Қазақ тіліне аударғандар: Ө.Дербісалиев, М.Жармұхамедов, Ө.Күмісбаев. А., 1986. 40-41-бб.

ҚОРҚЫТ АТА

Аңыз бойынша, Қорқыт VIII—IX ғасырларда Сырдарияның жағасында өмір сүрген көрінеді. Қызылорда облысының “Қорқыт” стансысынан 5 шақырым жерде “Қорқыттың моласы” дейтін күмбез болатын, мұны жергілікті жұрт киелі орын санап, басына көп уақыт бойы шырақ жағып келген. Сырдарияның тасқын суынан мүжілген Қорқыт күмбезінің өзен жағындағы қабырғасы қопарылып, 1952 жылы құлап қалды. 1980 жылы сол зиратқа жақын жерге архитектор Б.Ыбыраев пен физик-акустик С.Исатаевтың жобасы бойынша төрт қобызды біріктіру арқылы ерекше архитектуралық келісімде құйылған ескерткіш орнатылды.

Ел аузындағы аңыздардың бірі Қорқыттың жаратылыс заңынан тыс, елден ерекше болып дүниеге келуі және оған Қорқыт есімінің берілуі жайында сыр шертеді.

Қорқытты туарда анасы құланның жаясына жерік болады. Жыл сайын бір рет толғатып, баланы үш жыл тоғыз күн көтереді. Бір күні нәрестенің дүниеге келер сәті жетеді. Ана толғатқан кезде күн күркіреп, найзағай жарқылдап, қатты дауыл тұрады. Жер-дүниені қара түнек басып, ел-жұрттың үрейін ұшырады...

Бала анасынан туа тіл қатып сөйлей бастайды. Алғашында: “Бұл жеті басты жалмауыз болар” деп қорыққан жұрт оның адам нәсілі екенін көргеннен кейін ғана көңілдері жайланады. Шілдеханасына жиналғандар: “Бұл ерекше қасиетті боп өмірге келуі арқылы біздің бәрімізді қорқытты ғой, сондықтан аты Қорқыт болсын”, — деп, нәрестенің есімін Қорқыт қояды.

Қорқыт туған кезінде —
Қара аспанды су алған,
Қара жерді құм алған.

Ол туғанда ел қорқып,
Туғаннан соң қуанған, —

деген оның өмірге келуі жайында жыр да бар.

Келесі аңызда Қорқыттың қобыз аспабын ойлап табуы туралы баяндалады. Қорқыт жасынан өте ұғымтал, құймақұлақ болып өседі. Сол кездегі аспаптардың бәрінде керемет ойнайды екен. Алайда ол оған қанағаттанбай, адам мен жануарлардың үнін, табиғаттағы құбылыстар мен дыбыстарды жеткізетін жаңа бір аспап жасағысы келеді. Он ойлап, тоғыз толғанады. Қарағай ағашын кесіп әкеліп, одан бір нәрсенің жобасын жасайды. Бірақ әрі қарай қалай, не істерін білмей қиналады. Күндер осылай өте береді. Бір күні шаршап отырып, көзі ілініп кетіп, түс көреді. Түсіне періште енеді. Ол балаға: “Қорқыт, жасап жатқан қобызың 6 жасар нар атанның жілігіндей екен. Енді оған нар түйенің терісінен жасалған шанақ, ортекенің мүйізінен ойылған тиек, бесті айғырдың құйрығынан тартылған қыл ішек жетпей тұр. Осылар болса, аспабың сайрағалы тұр екен”, — деп кеңес береді. Қорқыт ұйқысынан ояна сала, осы айтылғандардың бәрін жасайды.

Қарағайдың түбінен
Қайырып алған — қобызым.
Үйеңкінің түбінен
Үйіріп алған — қобызым.
Желмаяның терісін
Шанақ қылған — қобызым.
Ортекенің мүйізін
Тиек қылған — қобызым.
Бесті айғырдың құйрығын
Ішек қылған — қобызым,
Құлағыңды бұрайын.
Осы айтқаным болмаса,
Қайырып жерге ұрайын, —

деп қобызды қолына алған кезде, аспап боздап қоя беріпті. Қобыз үнін бар табиғат, ұшқан құс, ескен жел, жүгірген аң бәрі тоқтай қалып, құлақ түре тыңдапты¹.

Қорқыт күйлеріне терең философиялық тебіреніс, элегиялық көңіл күй мен майда қоңыр лиризм тән. Күйші

¹Аңыздар қызылордалық қобызшы марқұм Н.Шөменұлының айтуы бойынша жазылып алынған.

шығармаларында халқы мен елінің тағдырын, болашағын ойлап, көкірегі қарс айырыла қамығады, адамдардың қайғы-қасіретіне ортақтасып, мұң-шерін бөліседі. Өмірдің мәні, бақытты ғұмыр жайында тебіреніп ой толғайды. Күйші қобызы бірде тағдырдың қайғы-мұңын шертіп, ботадай боздайды, бірде мәңгілік өмір мен сұлулық жырын төгіп, аққудай сызыла сұңқылдайды.

“Қорқыт ата”. Энциклопедиялық жинақ. А., 1999. 113-114-66.А.,1996. 314-6.

ОРАЗ-МҰХАММЕД ХАН ДАСТАНЫ

Оның әкесі — Ондан сұлтан, оның әкесі — Шығай хан, оның әкесі — Жәдік хан, оның әкесі — Жәнібек хан, оның әкесі — Барақ хан, оның әкесі — Құйыршық хан, оның әкесі — Орыс хан.

Арғы замандардан еске алынған Ораз-Мұхаммед ханның ата-бабалары, оның барлық үрім-бұтақтары дастанда айтылады.

Олардың әрбірі бірнеше ата болып, өз уәлаяттарында патшалық қылып өтті. Олардың аса белгілі болғаны — Қасым хан Жаған бикеден туған еді...

Қасым ханның замандасы Жәдік хан еді. Жәдік ханның ұлдары да біраз болатын. Аты шыққан ұлдары мыналар: Тоғым хан, Бөкей сұлтан, Шығай хан, Мәлік сұлтан. Тоғым ханның ұлдарын тоғыз сары деп атаған. Мәлік ұлы Башибек сұлтан мен тоғыз сары ұлдары Жағат уәлаяты¹ маңында шәһид болды...

Ал Шығай ханның хикаяты, әртүрлі жағдайда батырлығы мәлім-мәшһүр. Ақырында жалғыз қалып апат тапты. Ханның әйелі көп еді. Мәлім-мәшһүр үш ордасы бар. Олардан туған ұлдары мыналар: Сейітқұл сұлтан, Ондан сұлтан, Алтын ханым — Байым бикеден туған еді. Тәуекел хан, Есім, Сабыр бике ханым. Бұл үшеуінің анасы Жағаттың Яхшым бикесі болды. Әли, Сулум, Ибрагим, Шахим сұлтан-дардың анасы — Бұрындық ханның қызы Дадам ханым.

Ондан сұлтанның хикаяты әр жерде кездеседі. Асқан ұлы батыр, атқыш еді... Шығай ханның кезінде әскердің қолбасшысы болды... Мұның баласы — Ораз-Мұхаммед хан...

¹Жағат уәлаяты — Моңғол хандығының бір уәлаяты.

Біраз уақыт Сейдек бидің алдында кіріптарлық шекті. Одан 16 жасында Б.Федоровичтің құлдығына түсті...

Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның “Жылнамалар жинағы”. А., 1991. 258–260-б.

ЕРШІЛЕР ӨНЕРІ

Қазақ ері қайыңнан шабылып, *екі қас, екі қаптал* және орта ағаш деп аталатын бөлшектерден қосылады. Ердің орта ағашы мен екі қапталына қайыңның бұтақсыз түзу кесінділері, ал екі қасына көбінесе жуандау қайыңның екі айырылған тұсы қолданылады. Қазақстанның орталық және солтүстік облыстарындағы ершілер ердің қастарын жуан қайыңның шірімеген түбірінен де шабады. Бұл үшін бірнеше қайың кесіндісінің қабығын аршып кептіреді немесе шірімеген қайың түптері кездесе, оны топырағынан арылтып, арамен кесіліп, қас шығатын жерлерін таңдап алады. Біраз уақыт жел қағып дегдігеннен кейін дайындалған кесінділердің барлығын балтамен немесе салмақтылау шотпен жеңілдетіп алып тағы да кептіреді. Ер бөлшектері өбден нобайланып шабылып, тек өңдеу жұмысы қалған уақытта бір қазан тұзды суға бие сауым уақыт қайнатады да, көлеңкеде кептіреді. Ершілердің айтуынша, тұзды суға қайнатылған ағаш ешқашан жарылмайды, қаңсымайды. Ердің барлық бөлшектері өңделіп дайын болған соң, оларды арнайы жасалған қалыпқа салып қиыстырады да, қас етектері мен қапталдардың астасатын тұстарын қуысқұлақпен тесіп, шегелейді. Шегені, әдетте, қаңылтырдан немесе жезден түтікше төрізді етіп жасайды. Мұндай шегелердің бір жағын төске тіреп, екінші жағынан балғамен асықпай еспен ұрса, қаңылтыр не жез түтіктер жазылыққырап жуандайды да, қаптал мен қас тесігіне берік кептеледі, ал түтік ұштарын тойтарудың нәтижесінде пайда болған бүркеншіктер ердің мықтылығын арттыра түседі.

Ердің орта ағашы әр уақытта таспамен жан-жағынан көктеліп орнағылады. Кейде қазақ ерлерінің барлық бөлшектері бір-бірімен таспамен көктеу арқылы да біріктіріледі. Осылайша қосылған ердің сыртын түрпімен, пышақпен тегістеп, шыны сынықтарымен қырnap өңдейді. Сөйтіп, қазақ ерінің жалпы қосылу техникасынан жергілікті өзгешеліктер байқалмайды. Бірақ оның сыртқы пішіні мен әшекейлеу тәсілінде айтарлықтай ерекшеліктер бар. Бұл

ерекшеліктер әр жерде қалыптасқан ердің жалпы кескіні мен әшекейлеу тәсілінен байқалады.

Қазақстанның қай облысында болмасын, әйелге арналған ер өзінің үлкендігімен де, әдемілігімен де көзге түседі. Әйел ерінің сүйегі ауыр, әшекейі де мол болады. Сондықтан олар өте сирек кездеседі. Өткен ғасырдың 70—80-жылдарының өзінде әйел ер-тұрманы некен-саяқ ұшырасатын-ды.

Әдетте, әйел ер-тұрман жабдықтары (тоқым, үзенгі, құйысқан, өмілдірік, жүген мен айыл, тартпалары) түгелдей бір ғана шебердің қолынан шығатындықтан, олардың ісі біркелкі, жатық болуымен бірге, өте мол әшекейленеді.

Әйелге арналған ердің алдыңғы және артқы беті түгелдей күміс шабылған темір пластинкалармен немесе қақталған таза күміс әшекейлермен безендіріледі. Қолда бар деректерге қарағанда, әйел ерлерін әшекейлеудің бірнеше тәсілінің болғандығы анықталды. Көбінесе мұндай ерлердің беті әртүрлі темір әшекейлерімен белгілі бір симметриялық тәртіпті сақтап, тұтас жабылады. Ол үшін әр әшекейдің бетіне тұтасымен күміспен көмкеріп, содан кейін арнайы жасалған өткір бізбен түрлі өрнектерді (қошқар мүйіз, сыңар мүйіз, геометриялық фигуралар және өсімдік тәріздес бейнелер) ойып алады. Мұндай жалған қаралау әдісін кейде ою, кейде түр (фон) ретінде қолданады. Бұл тәсілдерді ұқыптап орындаса, ердің әшекейі күміске қарала жүргізгендей әсем болып шығады.

Әйел ерін әшекейлеудің тағы бір кең тараған түрі — оймалы өрнек. Ол үшін темір әшекейлердің ортасынан әртүрлі өрнектерді немесе өрнектің түрін ойып тастап, қалған жеріне күміс жабады. Әдетте, мұндай әшекейлердің астынан түсті былғары (көксауыр), шұға немесе барқыт салынады, олар ойылған өрнектерден айқындалып көрініп тұрады. Күмістің өңін ашатын түсті былғары, шұға болмай қалған кезде, ердің қасын әбден өңдеп, ашық сары бояумен бояп немесе бірнеше қайтара өсімдік майын жағып, жылтыратып та қояды.

*Арғынбаев Х. Қазақ халқының колөнері.
А., 1987. 21-б.*

ҚАЗАҚТАРДЫҢ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРІ

...Қазақтар жұлдыздардың жер бетіндегі бағытқа әсер ететініне сенеді, халық арасында көк күмбез жайлы әңгімелер де баршылық. Кейбіреулердің пікірі бойынша, әрбір

жұлдыз жердегі әрбір адамның жанына сәйкестік тұтастықта, адам өлгенде, оның аспандағы жұлдызы да жерге ағып түседі. Болып-толған бақытты адамды “жұлдызы жанған” деседі.

Шамандық аңыздар бойынша, моңғолдар жұлдыздарға арнап құрбан шалады, қазақтар сияқты, байлық, билік, бағыт жөнінде жұлдыздарға үміт арта қарайды, кереметтігіне сенеді.

Қазақтар белгілі жұлдыздарды ғана таниды.

1. *“Темірқазық”* (“Полярная звезда”). Қазақ саяхатшылары түнде жолға шыққанда осы жұлдызбен бағытын анықтайды. Осы жұлдызды *Темірқазық* деп атау себебі, оның көк әлемінде қозғалмай, бір орында тұруынан болса керек. Темірқазықтың маңында қозғалып тұратын, одан алыстап та, жақындап та кетпейтін екі жұлдыз арқандаулы аттарды еске түсіреді, сондықтан да ол екі жұлдызды “Екі ақ ат” деп атайды.

2. *“Жетіқарақшы”* (“Большая Медведица”). Қазақ арасындағы аңыз бойынша, бұл жұлдыз — жеті қарақшының рухы, олар өлгеннен соң жеті жұлдызға айналған, тағы бір аңызда жеті қарақшы күні бойы ұрлық жасап, түн бола өздерінің күндізгі жасаған күнәларына қайғырады. Жеті қарақшы өлгеннен кейін жеті жұлдыз болып кетіпті.

3. *“Үркер”* (“Плеяд”). Қазақтар Үркердің Жетіқарақшыны үнемі өкшелеп жүретінін байқаған. Жетіқарақшының топ басшысы қыранқарақшы Үркердің қызы Үлпілдекті мінгестіріп алып үнемі қашып жүретін және ол қызын құтқармақ болып, қуып жүреді. Қазақтар Үркерге қарап, түннің қай сағаты екенін және жыл мезгілін анықтайды.

4. *“Бақташы жұлдызы”* (“Венера”). Осы жұлдыз туылғанда қазақ малшылары қойды түнемеге, қотанға айдап келеді.

5. *“Шолпан жұлдызы”* (“Утренняя звезда”) — таңғы жұлдыз.

Зодиак белгілері және оның шоқ жұлдыздары арабтардан белгілі болған, бірақ атаулары біраз өзгеріске ұшыраған. Жұлдыздардың орналасу тәртібін ешкім білмейді. Қазақтарда олардың өздері қойған аттары бар.

“Құс жолы” (“Млечный путь”) жұлдыздардың бойымен жыл құстары ұшып кетеді, ұшып келеді.

Ай. Ай қазақтарда қасиетті планета болып саналған. Қазақтар жаңа айдың туылғанын көргенде, тәжім етеді. Жазда айға тәжім еткен жерден шөп жұлып алып, отқа салады. Қазақтар айда кемпір бар деп айтады. Шамасы, айдағы адамның бет-пішіне ұқсас дақтарды айтады.

Қазақтар айға ұзақ қарап тұрмайды, сескенеді. “Айдағы кемпір кірпікті санап қояды, егер санап қойса, адам өледі”, — деген. Дәрет сындырғанда да бетін айға беріп отырмайды. Жалпы, қазақтар айды құрметпен ауызға алады.

Күн. Қазақтар күнге қарсы қарап тұрмайды, түзге отырғанда да алдын күнге бермейді.

Аспан — шамандықтағы ең құдіретті жаратылыстың жаратушысы. Көк төңірі *Көк аспан* деп аталады.

Төңірі сөзін Шыңғыс хан заманында мұсылмандар Алла деп, ал еуропалықтар *deus* деп аударған, бұл сөз шамандықта да *құдіреті күшті Құдай* деген мағынаға жақын. Бүгінге дейін Кіші Бұхарадағы қытайлардың “тянь” деген атағын “худа” (Құдай) деген парсы сөзімен аударды.

Аспан өзінің құдіретті әрекеттерінде ештеңеден тәуелсіз, жақсылықты да, жамандықты да көк биігінен іске асырып тұрады. Бүкіл адамзаттың амандық-саулығы аспан-көктің еркінде. “Төңірі жарылқасын”, “Көк соққыр” деген сөз тіркестері шамандық кезде пайда болды.

Қазақ бақсы-балгерлері. А., 1993. 18—21-бб.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

Керуен сауда. Түріктер Эфталиттер мен Солтүстік Қытай патшалықтарын күйреткеннен кейін саяси және экономикалық күшке ие болады, өйткені Батыс пен Шығыс қосып жатқан ұлы керуен жолы солардың қолына өтеді.

Бұл жол Чаньаннан басталып, қыраттардан ылдифа түсетін сансыз өзен-бұлақтармен суарылатын толып жатқан алқаптар арқылы Нань-Шань жоталарын қуалап тарта беретін. Жолдың бұл бөлегі жеңіл еді, бірақ кейін шөлді қу мекиен басып, Хами көгалды аймағына жету, одан асып, Люкчун шұңқыры табанымен Тұрфанға бару оның ең қиын кезеңі саналатын. Осынау екі көгалды аймақ және көршілес бірнеше гүлстан жайлар Гаочан князьдігін құрайтын, оны өздерінің жаңа отанына әбден үйреніп алған, бір кездегі қытай әскери қоныстанушыларының ұрпақтары мекендейтін.

Гаочаннан бастап жол екіге айырылатын. Оның бір тармағы Тянь-Шаньның төскей жоталарын жиектей жүріп, Қарашар, Куш пен Ақсу арқылы Ыстықкөлді жанай отырып, Шу өзені алқабына түсіп, содан Талас алқабы

Аспарадан барып бірақ шығатын. Жолдың екінші теріскей тармағы да Гаочаннан басталып, Оңтүстік Жоңғарияны жағалап, Үрімжі, Манас, Күркіреусу мен Еренқабырға тауы арқылы жүріп барып, Іле өзенінің алқабына түсіп, сосын түстікке қарай тартып, Орта Азияға бет алатын. Бұлардан басқа тағы бір қиын жол бар-ды, ол Тянь-Шань асуларын асып, Қарашардан Юлдуз алқабы арқылы Іле аймағынан келіп шығатын, бірақ ол жолмен жұрт өте сирек жүретін.

Орта Азияда керуендер тыныс алатын. Ең ірі бекет — тасымал пункттің бірі — Пайкент болатын. Жол одан әрі Хорасан арқылы Рей мен Хамаданнан өтіп, Византия бекінісі Несевия (Низиб) арқылы Сирия мен Константинопольге қарай кететін. Қытай теңізінен Парсының шекарасына дейін 150 күн жүру керек болатын, ал осы арадан Рим шекарасындағы Низибке дейін тағы 80 күн жүру керек еді.

Сауда-саттық қазандай қайнап жататын және тиімді болатын. Бірақ шынайы шаруашылықпен күн көретін халық бұқарасы қызмет етпейтін, тек сән-салтанат жиһаз-мүліктеріне мұқтаж, әлеуметтік сатының биігіндегі бай-бағландарға қызмет ететін. Қытайлар, мәселен, Ираннан тек өз патшайымдары үшін аса қымбат тұратын қас пен көз сүрмелерін алдыратын, сол сияқты Вавилон кілемдері сирек кездесетін мүлік еді. Ақырында Қытайға Сирияның табиғи да жасанды асыл тастары, Қызыл теңіздің інжу-маржандары, Сирия мен Египеттің маталары жеткізілетін. Бірақ сауданың ең маңызды мүлкі жібек болатын, ол Еуропаға Августің заманынан бері түсіп тұратын. Византия жібекке өте мұқтаж болатын, өйткені ол хан сарайы мен ақсүйектердің қажетіне ғана емес, тұз тағыларымен қарым-қатынаста, мәселен, көмекші әскер жалдаған кезде ақша есебінде пайдаланылатын.

Түріктер эфталиттерді талқандағаннан кейін, соғдылар түрік ханының боданына айналды. Олар ұзақ уақыт Шығыста да, Батыста да делдал және көпес ретінде әйгілі болған-ды. Эфталит қожайындарын түріктерге алмастырғаннан олар ұтпаса, ұтылған емес, себебі, олар Азияның ішкі аймақтарына ешбір кедергісіз және ештеңеден қауіптенбей-ақ бара беретін болды. Жібекпен сауда жасау ісін мейлінше кеңейтуге соғдылар да мүдделі еді.

Қытай және керуен жолы. Түріктер мен соғдылар, парсылар мен гректер үшін соншалық пайдалы болған

сауда-саттықтан, енді жібектің шығатын көзі — Қытайдың не табатынын байқап көрейік. Қытай шаруалары осынау құнды тауарды өндіргенімен, оны өздері мүлде пайдаланбады десе де болады, өйткені алым-салық көп еді және олар ұдайы жиналып отыратын. Жібекке айырбастап алынатын бай жиһаз патша сарайының қажетін қанағаттандырудан артылмайтын және ішкі базарда елеулі рөл атқармайтын. Мұның үстіне, олар шетке шығарылатын жібектен едәуір арзан болатын, сол себептен де Қытай үшін бұл сауда, тұтас алғанда, зиянды болатын. Бірақ Бэй-Чжоу үкіметі осы жағдайды өзгерте алмады, дұрысы, өзгертуге жүрегі дауаламады, өйткені оның саяси табыстары түгелімен түрік хандарының іс-әрекеттеріне тәуелді еді; Бэй-Ци мен Тогон түріктердің көмегі арқасында ғана талқандалған, ал бұған қоса оның мақсаты — Оңтүстік Қытайды бағындыру еді.

Гумилев Л. Н. Көне түріктер. А., 1994. 40—43, 49-бб.

VIII тарау. ҚАЗАҚСТАН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДА

ЖОҢҒАР-ҚАЗАҚ ТАРТЫСЫНДАҒЫ САЯСИ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ МӘСЕЛЕЛЕР

...1635 жылы Орталық Азияда дербес ел ретінде қалыптасқан Жоңғария мемлекеті 1758 жылы (оны Маньчжур-Цин әулеті талқандады) тарих сахнасынан кеткенге дейін осы өңірде ерекше орын алған хандық екендігін өткен ғасырлардағы да, кеңес заманындағы авторлар да бір ауыздан мойындайды. Көрнекті шығыстанушы, Жоңғар елі жөніндегі білгір маман И.А.Златкин өзінің монографиялық зерттеуінде Жоңғария туралы 80-жылдардың басына қарай тек орыс тілінде жарық көрген еңбектердің саны 150-ден асып кеткендігін атап көрсетеді. Ол мұнысы мемлекеттің тарихында деген қызығушылығымен түсіндіреді. Тағдыры Қытай, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Қарақалпақстан, Моңғолия, Алтай халықтарымен байланысты болған осы хандық жөнінде аталған елдер тілінде, тіпті Батыс Еуропа елдерінің тілдерінде жүздеген еңбектердің жарық көргені айқын.

Мұхаммед Хайдардың айтуына қарағанда, XVI ғасырдың бірінші жартысында жиырмадан астам қарапайым (төрт бес іріленген) ұлыстарда 1 млн 200 мыңнан — 1 млн 500 мыңға дейін қазақ болған. Осы кезеңнен XVIII ғасырдың соңына дейін қазақ халқының демографиялық ахуалын анықтайтын мәліметтер жоққа тән. А.И.Левшиннің 1832 жылы жарық көрген қазақтар туралы алғашқы монографиялық зерттеуінде халқымыздың санын 2,5 млн-нан 3 млн-ға дейін жеткен деп топшылауында негіз бар. Осы мәсеелемен тікелей айналысқан кеңес-бурят тарихшысы Ш.Чимитдоржиевтің зерттеуіне қарағанда, Жоңғарияның көркеюінің ең шыңына жеткен шағы XVIII ғасырдың 20-жылдарының орта шеніне сәйкес келеді. Бұл кезеңде тұрғындар саны 1 млн шамасы

болған. Жоңғар хандығындағы тұрғындар саны 1 млн-нан аспағанын басқа да деректер мен зерттеулер растайды.

XIX ғасырдың бірінші ширегінде орыс әлеуметтанушылардың ішінен ерекше көзге түскен Бичуриннің “Жоңғарлардың соғыс кезінде миллионға жететін әскер жинайтын мүмкіндігі болды” деген қорытындысы шындықтан алыстау. Бірақ халқының саны жағынан қазақтар жоңғарлардан әлдеқайда басым екендігіне ешбір ғалым таласа қоймас.

Экономикалық жағынан екі елді салыстырғанда төмендегідей ахуал байқалады. Қазақ хандығы да, ойрат-жоңғар мемлекеті де, негізінен, мал шаруашылығы басым болған көшпелі елдер. Мал шаруашылығының мүддесінен екі елдің арасында жиі жер дауы туып, ол саяси кикілжіңдерге ұласты. Қазақ феодалдары да Тәуке хан тұсында Жоңғар жеріне басып кіріп, елдің шығыс шекарасын кеңейтуге тырысты. Жоңғарлардың да іргелес қазақ еліне жиі басып кіруінің саяси негізі — жерін кеңейту. Осының салдарынан ел арасындағы тартыс бірде сөніп, бірде өрттей лаулап отырған. Алайда жоңғарлардың қазақтардан бір ерекшелігі — Жоңғар жерінде XVIII ғасырдың басында темір және басқа түсті металдарды балқытатын зауыттардың болуы. Қазақ-жоңғар тартысында бірқатар шайқастарда қалмақтардың басым болған себебі де олардың жауынгерлерінің зеңбіректермен қаруланғандығында.

Орыс тарихшыларының мәліметтеріне қарағанда, XVII ғасырдың соңында қалмақтардың қарулы күштері “отты қарумен” қамтамасыз етілген.

I Петр патшаның тікелей нұсқауымен жоңғар қонтайшысының сол кездегі резиденциясы Ургада болды. Қалмақтардың әскери дайындық дәрежесімен арнайы танысқан капитан И. Унковский жоңғарлардың әскери дайындығы ерекше жоғары дәрежеде екендігін таңғала жазады. Жоңғарлардың зеңбіректерді мол дайындауы көпшілік зерттеушілердің Иоган Густав Ренат деген шведтің шпик-юнкерінің (артиллерия сержанты) атымен байланыстыруында негіз бар. 1709 жылы Полтава түбіндегі шайқаста орыс тұтқынына, кейіннен 1719 жылы ақпан айында Ертістің жоғары бойында, Ямышев тұз көлінің жанында, орыстардан жоңғар тұтқынына түскен Ренат Жоңғар елінде бірнеше зауыттар салуға басшылық жаса. Себан-Рабданның (Цэван-Рабдан) сеніміне ие болып, жоңғар-қытай соғысында қалмақтардың ірі қолбасшысы ретінде бірқатар жеңістерге жеткен.

Ренаттың атын ғылымға әйгілі еткен — соның қолымен дайындалған, тарихта “Ренаттың Жоңғар картасы” деген атпен тек XIX ғасырдың 80-жылдарында белгілі зерттеуші Макшеевтің басшылығымен жарияланған карта. Осы кезге дейін осы топографиялық құжат Жоңғар жерінің Қазақ хандығымен іргелес аймағын көрсететін құнды дерек.

XVIII ғасырдың 20—30-жылдары қазақ-қалмақ байланыстарының мейлінше шиеленіскен кезеңі. 1722 жылы жоңғарлардың қарсыласы Цин императоры Канси дүние салды. Оның мирасқоры Юнь-Чжиннің Жоңғар жөніндегі саясатының әлі де анықталмауы жоңғарлардың барлық күшін қазақтарға қарсы жұмылдыруға мүмкіндік туғызды. 1723 жылы “Ақтабан шұбырындының” басталуының басты себебі де осыдан.

Жаудың ұрыс даласында қазақтарды ығыстыруға басты себеп — қалмақтардың зеңбіректерінің мол болуы және оны жоңғар қолбасшыларының ұтымды пайдалануы. 1732 жылы Жоңғарлардың жаңа қонтайшысы Қалдан-Сереннің (Голдан-Цэрэн) резиденциясында болған орыс елшісі майор Л. Угримовті сол Ренат Жоңғар жерінде мортира және басқа да зеңбіректерді құюдағы жетістіктерімен таныстырған. Жоңғар зеңбірек зауыттары жұмысын жандандыруға Демидовтер меншігінде болған Колыван, Үлбі және Алтайдың басқа жерлерінен қашқан орыс мамандары септігін тигізді. Мысалы, 1741 жылы Темірлі өзенінің жағасында мастеровой Иван Бельдяганың басшылығымен мыс зеңбіректер құятын зауыттар іске қосылды. 1745 жылы Телеут көлінің төңірегінен руда қорын іздеген Петр Шалягин жоңғардың қарулы қолын кездестірген. Олардың көпшілігінің тек сайдақпен (садақпен) ғана жарақтанбай, сонымен бірге “туркумен”(мылтықпен) де қаруланғанын өз есебінде келтіреді.

Жоңғарлардың зеңбірек және мылтық жасайтын зауыттарының қызу жұмысы шикізат қорына тәуелді еді. Жоңғар билеушілерінің Қазақстандағы Алтайға ерекше көз тіккендігін Жоңғарияға түсті металдардың өте қажеттігімен де түсіндірген дұрыс. XVIII ғасырдың 30-жылдарына қалмақтар уақытша үстемдік еткен Алтай тайпаларынан металдың жетіспеуін жою үшін “алман” (салым) ретінде темірден құйылған бұйымдар, соның ішінде, қазанды тапсыру міндеттелген еді. Алым-салық төлеудің қалмақтардың саяси-әскери мүддесіне үйлестірілгенін мынандай фактіден көруге болады. Бараба аймағында (Ертіс пен Обь

өзенінің аралығы) көшіп-қонып жүрген тайпалар алым-салықтарын аң терісімен өткізе алмаса, мүйізді садақпен атуға жарамды ағаштан 20 жебе дайындап өткізетін.

Жоңғарияны қалай да әлсіретуді ойластырған шекаралық Сібір шебінің бастығы генерал И.Киндерман Ресейге ауытқыған Алтай тайпаларына темірден жалпы металл бұйымдарымен Жоңғарияға “алман” өткізуге тыйым салды. Жоңғарлардың қазақтармен соғыстарда тағы да бір өзгешелігі — ұзақ жылдар бойы Маньчжур-Цин өулетімен арпалыста ірі соғыс операцияларын ұйымдастыруда мол тәжірибе жинағандығын да ұмытпаған жөн. Қазақтың, әсіресе Кіші жүздің жағдайын біршама қиындатқан нәрсе — батыстан жоңғарлармен діндес, тілдес, тағдырлас Еділ қалмақтарының жиі-жиі Кіші жүзге басып кіруі. 1670 жылы Себан-Рабдан өз қызы Дармаболаны Еділ торғауыттарының дербес ханы Аюқаға айттырды. Діні (лама), тарихы, мәдениеті жағынан жақын, енді династиялық жағынан жақындаған екі жоңғар елі қазақтарға зор қауіп төндірді.

Қазақтардың әскери өнері көшпелі өмірдің әсерінен, көршілес елдермен тұрақты алыс-шабыстарда шындалды. Жаумен алысқанда, әрбір ру өздерінің бабаларын, қасиетті ру аттарын ұран қылып атой салғанда, оған қарсы тұру тіпті жоңғарларға да қиын соғатын еді. Рулық жіктелу, феодалдық құрылым, көшпелі өмір салты, қазақтардың әскер өнерінің өзіндік жолмен дамуына әсер етті.

Жаугершілік заманда қазақтардың қару-жарағының, сауыт-сайманының өзіндік ерекшеліктері болды: көпшілігінде Орталық Азия базарларынан айырбаспен не сатып алынған қылыштар, әсіресе қазақ батырлары ерекше құрмет тұтқан “наркескен” деп аталған парсы семсері болды. Батырлардың көпшілігінің ұстайтыны “жеке ауыз” деп аталған қысқа қылыш еді. Әрбір атты жауынгерде жуандығы 3—5 см-ге дейін, ұзындығы 2 м-ге дейін жететін, қарағайдан жасалған әбден кептірілген ағаш найзадан тұратын, ұшы темірден жасалған қанжардың өткірлігіндей, екі жақты жүзі бар қару. Келесі “азиялық” дәстүрлі қару ішінде кең тарағаны — садақ. Қазақтардың қолөнерлік бұйымдар мен қару жасайтын мамандары тамаша садақтарды өздері де дайындайтын. Ш.Уәлихановтың растауына қарағанда, қазақтар қытайдың да садақтарын пайдаланған. Осы садақтар арасында жауынгерлер үшін өте бір құндысы — сауыт бұзар садағы.

Жоңғарлармен соғыс жағдайында қазақ сарбаздары мылтықты жиі пайдаланды. Жеке сұлтан­дар қолында болған “шаңғалы” мылтығы 700 м-ге дейін жететін. Жоңғарлардың зенбіректен артықшылық жағдайда тұруы үнемі оларға басымдылық бермеді. 1643, 1717, 1726, 1729 жылдардағы және басқа да көптеген соғыстарда қазақ сарбаздарының жеңіске жетуі халықтың әскери рухының бекем болғандығын, батырлардың жан қияр ерлігін, Абылай сияқты ұлы мемлекеттік қайраткерлердің көрегендігін, елді ортақ жауға жұмылдырудағы даналығын көрсетті.

Қасымбаев Ж. Қазақ тарихы. 1993. №2. 24—30-бб.

ЖОҢҒАРҒА ҚАРСЫ ЖОЙҚЫН ШАЙҚАС

Көне тарих қазақ-қалмақ жаугершілігі заманының талай оқиғаларын біздің дәуірге дейін жеткізді. Соның ең есте қаларлығы және жоңғарға қарсы жүз жылдық азаттық күрестің бастамасы —1643 жылғы алты айға созылған жойқын соғыс. Бұл жылы жоңғар қонтайшысы Батур қазақ жұртын құлға айналдыру мақсатында зор күшпен аламан жорыққа аттанады. Оған хошауыттың Огирту шешені, Абылай тайшы, Алтан ханның балалары, ханның інісі Шоқыр тайшы қатарлы ойрат еліне әйгілі билеуші ханзадалары түгел қатысады. Батур ордасы маңында 50 мың атты жасақ сап түзейді. Бұл жолғы аламан жорыққа хошауыттың Күнделен тайшысы келмеді. Жердің шалғайлығына байланысты Кіші қара қалмақ ордасының ханы Хо-Өрлік те (Еділ-Жайықта орналасқан) күш қоса алмады. Соғыс, ең алдымен, Алатау қырғыздарын шабудан басталды. Жайбарақат отырған ел ойрат қосынының ойранына ұшырады. Қантардың суығында шабуылға ұшыраған ел арып-ашып, азып-тозып кетті. Жоңғарлар 10 мың тұтқын, қыруар мал-мүлік олжа түсірді.

Қаһарлы қонтайшы қарауылдағы 50 мың жасақты Огирту ноян, Абылай тайшы, Солтан, Омбо-Ердени және Шоқыр тайшыларға басқартып, қазақ хандығына қарсы 5 бағытта жорыққа шығарды. Жоңғарлардың жорық жолдары туралы әскери деректер (карта, сұлба) сақталмаған. Бірақ сол кездегі шекара шептеріне және ежелгі үлкен жолдардың орналасуына қарап пайымдағанда, Шу—Талас бойымен, Қаратаудан, Сусамыр жоталарынан, Алакөл—Бетпақ арқылы жасалған деуге толық негіз бар.

Шабуыл барлық бағытта бір мезгілде Түркістан, Ташкентті бетке ала жүргізілді. Ойрат ханының қырғыздарға қол аттандырғанынан толық хабардар болып отырған қазақ ханы Есім бұл соғысқа өз тарапынан күшті дайындала бастады. Көп адамдар үлкен жолдардан шалғайға, алыс түкпірлерге көшірілді, тау асуларына мықты күзет қойылды. Ақжайықтан Алтайға, Сібір ормандарынан Ташкент, Самарқанд іргесіне дейін шашырап жатқан жасақтарының Түркістанға жиналуы хабарланды. Алшын Жалаңтөс Бахадүр, Жәңгір сұлтан, Жиємбет, Марғасқа сияқты қолбасы-жыраулар ел басына ауыртпалық түскен мұндай күндерде Еңсегей бойлы ер Есімнің жанында болып, оған ақыл-айласымен көмектесті.

Шу—Талас аңғарында, Сусамыр тауында, Бетпақта, Алакөл—Аягөз жазығында, Тарбағатай асуларында жүріп жатқан сұрапыл соғыстарда бүкіл қазақ қолына басшылық ету сенімі мен мәртебесі Жалаңтөс Бахадүрге тапсырылды. Қолда бар мағлұматтарға қарағанда, Марғасқа, Жиємбет бастаған қосындар, сол кездің дәстүрлі тілімен айтқанда, байұлы, жетіру жасағы Түркістан бағытындағы жау әскеріне қарсы тұрған. Есім хан Түркістанда еді, сондықтан қонтайшы бұл бағыттағы соғыс қимылдарына ерекше мән беріп, бұған қосалқы күшпен белсенді көмек көрсетіп отырды.

Алакөл—Аягөз жағынан Бетпақ арқылы келе жатқан жау корпусы Жәңгір сұлтан, Жанкөбек би (Қу дауысты Құттыбай бидің арғы атасы), матай Жарылқамыс батыр, Көшебе Маянбай батыр бастаған найман-керей қолының тегеурінді қарсылығына ұшырайды. Шақшақ би (Жәнібек тарханның арғы атасы), Өлдеуін батыр бастаған арғынқыпшақ жасағы, бөгежейлі Жақсығұл үйсін-ойсыл қолы, Көкім бидің қырғыз қосыны Қаратау етегі мен Ташкент тауларында, Шу—Талас аңғарларында шайқас жүргізеді. Самарқанд маңындағы қазақтардан жиналған 2 түмен өлім қолы Сусамыр тауындағы асу, жолдарын бақылайды. Ұзын ырғасы 2 мың шақырымдай жерде соғыс шебі құрылады. Қыстың аяз-боранын пайдаланып, тез тізе бүктірмек болған қонтайшы есебі теріс болып шығады. Бұл жолғы шабуылдың қыста ұзаққа созылуына қарамастан, қарттар, балалар, әйелдер 1723 жылғыдай қырғын көріп, шұбырындыға ұшырамайды. Дұшпанның темір шеңгелі бұл жолы отбасы,

ошақ қасына дарымайды. Шайқас көбіне асуларда, жол торабы мен ашық шептерде өтеді. Қарсы жақтар қыс бойы бір-бірінен жеңілмей, жұлқыласумен шығады. Есім хан Түркістанда отырып, майдан шебінде жүріп жатқан ұрыс барысын бақылауында ұстады.

Батур қонтайшы мамыр айы басталысымен әскерінің қалжырай, қожырай бастағанын сезеді. Азық-түлік, ат-көлік жетімсіздігі байқалады. Мұның, керісінше, қазақ жағы жаз шыға күшейе бастайды. Жасаққа сойыс мал әкелініп, Ташкент, Самарқандтан мылтық, оқ-дәрі, қылыш, найза жеткізіледі. Мұндай жағдайда “Күнделен тайшы ту сыртымнан келіп тиіп, тағымды тартып ала ма?” деген қауіп те Батур қонтайшының көкірегіндегі үрейді ұлғайта түсті. Осының бәрін таразылағанда, Батур қонтайшы қазақ хандығының жоймақ болған райынан еріксіз қайтуға мәжбүр болды. Сөйтіп әскерге мысық табандап шегінуге жарлық берілді.

Жоңғар қосындары Балқаштың терістігіне жиналып, одан әрі қарай Алакөлді жағалап, Барлық тауын бөктерлей Күнделен тайшы жайлайтын қоныстарға жетпек болды. Батур бұл бағытты текке таңдамаған еді. Жоңғар әскерінің қуып келе жатқан қазақ жастарын Күнделен тайшы ұлысына кіргізу арқылы хошауыт тайпасын соғысқа тарту болатын. Бірақ оның бұл мақсаты іске аспай қалды. Өйткені дәл осы кезде ойрат әскерінің үлкен бір бөлігі (корпусы) қоршауға түсіп қалды. Бұл оқиға Қазақ КСР тарихында былай баяндалған: “Жәңгір өз қосынының бір бөлігіне, қалмақтар тар асудан асып келгенше, екі таудың арасындағы тар жылғаға ор қазып, бекініп жатуға бұйырып, қосынының екінші бөлігін таудың арғы жағына жасырды. Сөйтіп, Жәңгірдің ойлағанындай болып шықты. Қонтайшы ор қазып алып ерлікпен қорғанып жатқандарға қарсы шабуыл жасады. Ал осы кезде Жәңгір сұлтан жауға тылдан бас салды... Сөйтіп қалмақтарды қатты жеңіліске ұшыратқаны сонша, дұшпандар жағынан 10 мыңдай адам табанда қаза тапты... Ұрыс бітуге жақындағанда Бұқар әскерлері келіп қалды да (20 мыңдай адам—2 лек), Батур кейін шегінуге мәжбүр болды...”

...Қазақтардың есте сақтауы бойынша, бұл оқиға “Жоңғар қақпасы” аталатын Алакөлдің күн шығысындағы тау жылғасында болған. Екі жағы биік, құз-қиялы 10 ша-

қырымға созылатын қақпа тасты бұл жылғаның бір жағы шалқыған көлге тіреліп жатқан. Қазақ жастарының алдарқатуымен еніп кеткен бір бөлім жау әскері қоршауда қалған. Бұл хабар қонтайшыға жетіп, одан көмек келгенше Жалаңтөс Бахадүр 20 мың қосынмен қоршаудағы топты жою ұрысына басшылық етті. Бұл ұрыста 10 мың адамынан өлдей айырылған Батур Қобықсары тауының бауырындағы (Текес өзенінің жағасы, Текес — Іленің бір саласы) ордасына ат басын бұрады. Бұл жолғы, яғни 1643 жылғы жойқын соғыстағы жеңісті есте қалдыру үшін Есім хан, Шынташ асуында (Қарқара жайлауының қырғыз жағы) Тасқорған ғимаратын салдырды. Қазақ-қырғыз ынтымағының белгісі ретінді Ташкент қаласында Күкімнің көк күмбезін тұрғызды.

1643 жылы сұрапыл соғыс оқиғасы қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы 100 жылдық азаттық күресінің алғашқы ерлік беттері болып тарихқа енді. Бұл жолғы қан кешуде қазақ, қазақ халқына басшылық еткен ұлы перзенттер — Жалаңтөс Бахадүрге, Есім ханға, Күкім биге, Жәңгір сұлтанға ескерткіш орнатып, құрмет білдіретін уақыт жетсе керек.

Хасенов Ә. Қазақ тарихы. 1994. №5. 30—32-бб.

АБЫЛАЙ ЖӘНЕ ЖОҢҒАР ШАПҚЫНШЫЛЫҒЫ

Қазақ елінің тарихында XVIII ғасырдың маңызы өте зор. Бірнеше онжылдықтың ішінде ол өзінің тәуелсіздігі мен мемлекеттік құрылысы үшін ерекше күрес жүргізді. Сол аласапыран кездің тарихы Абылай есімімен байланысты. Оның ұрпағы Шоқан Уәлихановтың айтуы бойынша, осынау “тамаша қазақтың” даңқты өмірлік жолы көптеген ғалымдардың еңбектерінде жақсы зерттеліп және баяндалып суреттелген. Бірақ біздерге бұл күндері Абылайдың саясаты, әскери және дипломатиялық шеберлігі, әсіресе қазақтар мен жоңғарлардың арасындағы қарым-қатынастарға байланысты істері өте қызықты және қажетті болып тұр.

Жоңғар мемлекеті қазақ даласына үнемі көз алартып, өзінің саяси, экономикалық және идеологиялық экспансиясын тоқтаусыз жүргізді. Екі мемлекеттің арасында кейбір уақыттарда бейбітшілік те орнаған еді. Тіпті кей кезде

одақтас та болған. Түптеп келгенде, қазақтар мен жоңғарлар өзара ымырасыз саясатты үнемі жүргізе берген. Осы жағдайды өзінің замандастарымен салыстырғанда, Абылай жақсырақ пайдаланған.

Оның ең негізгі мақсаты — Жоңғар мемлекетін әлсірету еді. Қалмақтарды халық ретінде емес, олардың мемлекеттік шапқыншылық саясатын жоюды көздеді. Ал қалмақтардың түбіне жеткен Абылай емес, қытай өкіметі—Цин әулеті болатын. XVIII ғасырдың 50-жылдарының соңында қытайлар бірде-бір ойратты қалдырмай қырып жібергендіктен, жоңғардың ұлы империясы жойылып тынды. Абылай осы жағдайды жақсы түсінді. Содан кейін де өте белсенді, парасатты дипломатиялық саясатты Цин өкілдерімен жүргізетін болды.

Өрине, Абылай мемлекеті өте ерекше мемлекет еді. Қазақ елі қырғын соғыстардан үлкен шығынмен шығып, болашаққа бет алған еді. Осы тұста Абылай саясаты Қазақстанның Шығыстағы шекарасын қауіпсіздендірді. Ол үшін XVIII ғасырдың 30-жылдарынан бастап, Абылай қазақ әскерлерін басқарып, жоңғарларға қарсы шабуылдарды үсті-үстіне ұйымдастырды.

Абылайдың жоңғарларға қарсы ең атақты жорығы — жасы жиырма екі немесе жиырма үшке, соңғысы алпыс жасқа толған кезінде болды. Қалдан-Сереннің баласы Лама Доржыны жекпе-жекке шығып өлтіргені халық арасында аңызға айналған болатын. Осы жекпе-жекке шығу — елге белгісіз Сабалақты, кейбіреулерге ғана таныс Әбілмансұрды бүкіл елдің мақтанышы Абылай хан есімін шығарды.

1734 жылдары Абылай Орта жүздің арғын тайпалық бірлестігінің бірнеше руларын басқарып, Құрметті хан деген атаққа ие болды. Ал ресми құжаттарда өлі де *сұлтан* деп аталған.

Сол жекпе-жекке тағы да тоқталсақ, қазақ ақындары мен жыраулары бұл оқиғаны тамаша жырлармен суреттеген және Абылайға батыр деген атақ берген. Абылайдың ерлігі, батылдығы сол негізгі шайқастарды қазақтың пайда-сына пешкені баршамызға мәлім.

Шоқанның айтуы бойынша, 30-жылдардың соңында-ақ Абылай төрелердің арасындағы ең беделді саяси қайраткерге айналды. Дәл сол кезде, 30-жылдардың аяғында, жоңғарлардың қазақтарға қарсы қайтадан үлкен агрессиясы басталды.

Олардың көздеген мақсаты — қазақтардың негізгі күштерін біріктіріп тұрған Орта жүзді құрту, әлсірету болды. Негізгі соққы 1739 жылдың соңында басталды.

Жоңғарлар, әскер саны жағынан алғанда, бірнеше онмыңдыққа жетті. Сонымен қатар жеңімпаз соғысты тез ұйымдастыруға әскерлермен қоса қолбасшылары да жақсы мүдделілік көрсетті. Ал оларға көмек беріп тұрған қосымша күш қазақтардың әлі болса да “Ақтабан шұбырындының” салдарынан есін жинай алмағандығы еді. Оның үстіне, көшпелі шаруашылық жақсы дайындыққа мұрша берген жоқ. Бірақ қазақ жасақтары тойтарыс бере білді. Сол кезде жоңғарларға соққы беру үшін, әрине, асқан қабілетті ұйымдастырушы керек болды. Ал осындай ұйымдастырушылық қызметті Абылай атқарды. Шоқанның айтуынша, сол жылдары Орта жүзде Абылайдан артық абыройлы басшы жоқ еді. Орыс құжаттары да Абылайды ерекше бағалайды. Ал осы жеңімпаз батыр, беделді қайраткер, әрине, жаудың да назарын аударды. Абылайды ұстап алып, көзін құрту ойраттардың негізгі мақсаттары болды. Қалдан-Серен баласы Лама Доржыны көпшіліктің алдында өлтірген Абылайды бір сәтке де естен шығармады. “Абылайды қандай қиыншылық болса да ұстап, жазалау керек”, — деп жоңғар ханы бұйрық берді. Сөйтіп Абылайды ұстау үшін белгілі қалмақ қолбасшысы Жалбы деген кісі жіберілген болатын.

Бұл оқиға 1741 жылы болды. Қалмақтардың басқыншылығы 30 мың адамы бар әскери күшпен жасалды. Ал барлық әскерлерді басқарған Қалдан-Сереннің мұрагері Лама Доржы еді. 30 мың әскер Абылайды ұстауға және Орта жүзді тізе бүктіруге жіберілген болатын. Қолға түскен Абылай “Құрметті тұтқын” ретінде ұсталған, өз өлімінен қорықпай, жеке басына қауіп туса да, оған мән бермей, абыройын төкпей, тіпті өзін-өзі төкашпар ұстап, сонысымен Қалдан-Серенге ұнап қалған еді. Жоңғарлардың тұтқынында Абылай өмірінің бір жарым жылын өткізді. Қалданмен сөйлесуге келгенде тамаша тапқырлық көрсетіп, ақылдылығымен, ойшылдығымен аман-есен өлім жазасынан құтылады. Еліне қайтып бара жатқанында, Қалдан оған көп бағалы сыйлықтар береді. Міне, сөйтіп, Абылай өзінің еліне оралады.

Абылай содан кейін дәстүр бойынша өзінің ордасын Көкшетау өңіріне тігеді. Қалмақтар оған қанша құрмет көрсетсе де, Абылай өзінің бүкіл саясатын қалмақтарға

қарсы қойды. Көп жағдайда, бұл ретте, қару-жарақ емес, мәмлегерлік шеберлік керек болды. Міне, осы жағына да Абылай қатты көңіл бөлді. Екіжақты саясатты көп пайдаланды. Біріншіден, қарулы күрес, екіншіден, келіссөздер жүргізе білу. Мұндай саясатты жүргізуге сол кездегі бүкіл қазақ қауымы: сұлтандар, батырлар, жыраулар, билер, қарапайым халық — барлығы үлес қосты. Содан кейін де ол үлкен абыройға ие болды.

Әрине, Абылай шеберлігі ала бөтен ерекше еді. Қазақтар мен жоңғарлардың арасындағы бейбіт келісімдерге келе білу, соның нәтижесінде, көшіп-қонып жатқан ауылдарды сақтау, әрине, Абылайға аңызға бергісіз шетсіз-шексіз бедел әкелді. Елшіліктер мен аманаттарды пайдалану, барлық келісімдерді рет-ретімен жүргізу, әрбір уақытты жемісті пайдалану сияқты істері, әрине, “жабайы көшпенділердің” әрекетіне ұқсаған жоқ. Содан кейін де Орынбор әкімшілігінің оң қолы болған басшылары В.Татищев, И.Челневтер қазақ еліндегі Абылайға ерекше мән беретін болды.

Дипломатиялық саясат жүргізген кезінде Абылай бірнеше мәселені ескеріп отырған. Ең алдымен, қазақ жасақтары көпке созылған соғысқа шыдай алмайтындығын түсінді. Себебі, өте көп күш жинап алған жоңғар империясы нағыз айдаһар сияқты алыпқа айналып еді. Оның үстіне, қазақтар бірнеше майданда соғысуға мәжбүр болды. Сондықтан да Абылайды ылғи да келіссөздер жүргізуге итермелеген оның нағыз қажеттіктен туған ақыл-айласы еді. Соның нәтижесінде, бірте-бірте қазақ хандығын нығайтуға жағдай жасалды. Өзінің күреске толы даңқты өмірінде Абылай талай жорықтарға шығып, белгілі бір мақсаттарды ұстап отырды. Кейбір қателері де болды. Оның қаталдығы мен кейбір қателерін Бұқар жырау сияқты елдің терең ақыл-абыройлы азаматтары әділ сынаптын еді. Солай десек те, Абылай саясаты сол кездегі ең дұрыс, ең озық саясат еді.

Абылайдың жеңімпаз ұрыстары Жоңғар империясын әлсіретіп, күшін жойған еді. Бірқатар жеңілістен кейін ол империяда алауыздық туды. Оған себепші — 1745 жылғы қаһарлы Қалдан-Сереннің қазасы еді. Абылай осы жағдайды жақсы пайдаланды. Бүкіл жоңғар тағы үшін таласқан бірнеше жоңғарлар Абылайдан көмек сұрап, оған бас иіп келді. Абылай Жоңғарияда көп жағдайда, әсіресе 50-жылдарда өзін-өзі қожайын ретінде ұстады. Түсінікті болу үшін —

мұның себептерін, алғышарттарын сәл қайталап, толығырақ ашып көрсетейік.

1741—1742 жылдар арасында Жоңғар мемлекеті, жоғарыда айтқанымыздай, қазақтарға қарсы ірі басқыншылық соғыс ашты. Сол кездегі құжаттар бойынша қазақтар жоңғар феодалдарына ауыр салық төлейтін болды. Аудармашы И.Лапиннің айтуы бойынша, 1744 жылға қарай қазақтар әр үйден бір-бір қарсақтың орнына бір жылқы төлейтін болды. Ал осы соғыста Абылай асқан ерлік көрсетіп, тағы да басқыншыларға қарсы негізгі күшті ұйымдастырушы болды. 1745 жылы Қалдан-Серен өлген соң Жоңғарияның өз ішінде лаң басталды. Сол кезде Давади, Ламадоржы және Өмірсана тақ үшін күреске шықты. Абылай бірден-ақ Өмірсананы қолдады. Оған себеп, ең алдымен, Лама Доржы қазақтарға қарсы басқыншылық соғыс жүргізген қолбасшы еді. Екіншіден, Өмірсана, аңыз бойынша, Абылайдың өкіл інісі. Абылай Қалданның тұтқынында болған кезде ол қазақ сұлтанын өзінің інісі Өмірсанаға өкіл ағасы ретінде қосып қойған еді. Ал шындыққа қарасақ, Өмірсана қазақ мемлекетіне қарсы басқыншылық соғыс жүргізбеген жоңғар басшысы, қайраткері еді. Осы тарихи жағдай 1751 жылы болды. Көп ұзамай Лама Доржыны жоңғар феодалдары өлтіреді. Өмірсана жаңа саяси жағдайды пайдаланып, Давадиға қарсы шығады. Ал оған саяси және әскери көмек көрсеткен Абылай еді. Абылай Өмірсанаға материалдық көмекпен қатар әскери көмегін де берді. 1754 жылы Өмірсана қарулы күресте жеңіліп, Қытайға қашып кетті. Абылай сол арада не істеді?

Құжаттарда қазақ феодалдары Өмірсананы толық қолдағаны туралы жазылған. Бұл мәселені кеңірек талдасақ, мынадай ұғымға келеміз. Абылай, ең алдымен, айтқанынан қайтпайтын, бір сөзді қайраткер. Содан соң да өкіл інісін толық қолдады. Ал басқа жағынан, енді Цин басқыншылығына қарсы күштерді шығарды. Осыған орай Цин өкіметі Жоңғарияға өздерінің әскерлерін кіргізді. Бұл оқиға 1755 жылы болды. Осы кезден бастап Қытай өкіметі Жоңғарияны түгелдей жоюға кірісті. Бірнеше жылдан соң Жоңғар мемлекеті жер бетінен жоқ болды.

50-жылдары Абылай және оған жақын феодалдар өздері жоңғарларды тәуелділікке түсіруге әрекет жасады. Мына-

дай мысалдарды келтіруге болады. Емел өзені өңірінде қоныстанған 10 мың қалмақ отбасынан 50-жылдары қазақтар шабуылынан соң 7-8 мың отбасы қалған еді. Сол кезде Абылай қалмақтарды қырмай, қоныстарын аударып, олардың біразын қазақтармен некеге тұрғызды, яғни туыстастырды, өзі де сол саясатты пайдаланып, қалмақ қызы Топыш ханымды алды. Болашақ Кенесары ханның әжесі осы еді.

Осы сияқты мысалдар қазақтардың басқыншылық соғысын емес, қайта өз жеріне, өз қоныстарына қамқорлық жасағандарын көрсетеді. Себебі, бұл жерлер — қазақтың ежелден келе жатқан мекенжайы. 50-жылдары қазақ елінің күші керемет нығаяды. Көп жағдайда жоңғарлар одақты қазақтармен де құрған. Мысалы, мына бір құжатта: “Қазақтармен біріккен Батма-Серен Давади қонысына шабуыл жасады”, — деп жазылған. Ал осы Батма-Серен — Өмірсананың жақын туысы.

Қазақтардың жоңғарларға қатысты саясатын басқарған, әрине, Абылай болатын. Абылайдың күшейіп кететіндігінен қорыққан Қытай өкіметі өз әскерлерін Жоңғарияға кіргізді. 1755 жылдың жазында қытайлар Давадиді ұстап алып, Абылайға бірінші елшілікті жіберді. Бірақ солардың ең негізгі мақсаты — Өмірсананы ұстау еді. Өмірсана сол кезде қазақтармен, қырғыздармен, кейбір ойрат руларымен одақ құрып, Жоңғарияның тәуелсіздігі үшін күрес бастайды. Сол күресте оған тіпті орыстар да көмектескен еді. Ал негізгі көмек Абылай хан жағынан болды. Қытайлар жағдайды жақсы түсінді де, Абылайды өз қолында ұстау үшін 1756 жылы наурыз айында қазақ сұлтанына тағы бір елшілік жібереді. Бұл, әрине, бейбітшілік көздемеген елшілер еді. Елшілер әкелген хатта Абылайдан Өмірсананы ұстап беруін талап етеді.

Абылай циндіктердің кеңесін тыңдаған жоқ. Қазақ жасақтары Жоңғарияда өз билігін жүргізді. Абылай Қытайдың басқыншылығы күшейіп келе жатқанын да түсінетін еді. Көп ұзамай Қытай өкіметі қазақ еліне қарсы соғыс бастады. 1757 жылы жазда олар Тарбағатайдан асып, қазақ қоныстарына баса-көктеп кіреді. Абылай енді біріккен қазақ-ойрат әскерлерін басқарып, Цин империясына тойтарыс берді. Содан барып Қытай өкіметі Жоңғарияны толық құрту жөнінде шешім қабылдайды да, әскерлерін Жоңғарияға кіргізеді.

Сөйтіп, XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген ұлы көшпелі империя жойылды. Бұл қайғылы оқиға 1759 жылы аяқталды. Жоңғарияны құртқан Абылай емес еді. Абылай — қазақ мемлекетінің құрылысын қорғаушы, ұйымдастырушы, саяси және әскери қайраткер. Себебі, ол жоңғар шапқыншылығының бетін қайтарып, Қытай басқыншылығын тоқтатты. Міне, осы үшін бүгінгі күні Абылайды ерекше бағалаймыз. Оған тағзым етеміз. Сондай саяси қайраткерлердің арқасында қазақтар ел болып, жұрт болып сақталды. Абылай есімі бізге үлкен мақтаныш, мемлекет қайраткерлерінің арасында өз орнын алып тұр.

Уәлиханов Е. Қазақ тарихы. 1994. №1. 29—33-бб.

КІШІ ЖҮЗ РУЛАРЫНДА ОРНАҒАН РАСПРАВ ЖҮЙЕСІ

Ру басшысы — соттың төрағасы.

Екі адам — кеңесші, старшын. Хатшы — молда. Бақылаушы — пристав, орыс және татар.

Алғашында әлім руынан төраға болып Сарымай би, байұлынан Сырым Датұлы, жетірудан Тіленші батыр Бөгенбай бекітілген. Бұдан басқа 32 кеңесші-старшын бекітілген. 1787 жылы қараша айының 9-ы күні бұлар Орынбор қаласында О.А.Игельстромның қатысуымен шекаралық сот мәжілісінде ант берген. Барлық қатысқан ру басшыларына О.А.Игельстромның қолы қойылған жергілікті ру сотының нұсқауы берілді. Нұсқау сегіз бөлімнен тұрады. Онда жергілікті ру сотының міндеті, сот жүргізудің әдістері анық жазылған. Нұсқаудың бес бөлімінде жергілікті ру соты туралы: “Өз руларындағы төртіпті сақтауға, шекара бойына шабуыл жасатпауға, егер де ұры ұсталса, сотта қарап, оның ақ-қарасын анықтап, тиісті шара қолдануы керек. Егер мал ұрланған болса, соттың шешімімен мал иесіне тапсырылуы керек, егер сотта белгілі шешімге келе алмаса, онда шекаралық сотқа жіберілуі керек. Сот төрағасына әр сотта қаралған іс туралы тұрақты хат арқылы шекаралық сотқа жіберіп отыруы міндеттеледі” делінген.

О.А.Игельстромның реформасы Кіші жүз даласына Ресейдің губерниялық әкімшілік басқару жүйесін енгізудің алғашқы шарасы болды. Жергілікті ру сотының 1787 жылдан 1799 жылға дейін саны өсіп, жеке рулардың да өз алдына

соттары құрылған. Мысалы, 1791 жылы наурыздың 21-і күні Кіші жүздегі кердері, жағалбайлы руында жергілікті ру сотына ашу үшін әрбір ру сотына 440 сом ақша және 9 пұт ұн бөлінген. Орынбор сотымен жергілікті ру сотын ұстап тұру үшін Орынбор әкімшілігі жылына шекаралық сотқа 5400 сом, ал жергілікті ру сотына жылына 3360 сом және 94 пұт ұн бөліп отырған.

О.А.Игельстромның реформасы толық аяқталмай, жергілікті ру соты тарап жатты. Оның негізгі себебі: жергілікті сот айтарлықтай іс шеше алмады, мұның үстіне, халық арасында соттың беделі болмады. Старшындар мен билер руларындағы сотты өзінің жерлестерінен өш алу, оларға күш көрсету мақсатында пайдаланды.

Патша әкімшілігінің XVIII ғасырдың 70—90-жылдардағы жүргізген қайта құру реформасы өзінің толық мақсатына жете алған жоқ. Бірақ оның сұлтандар мен старшындарға тиімді жақтары болды. Старшындар елді басқару ісіне араласып, сұлтандық билік әлсіреді. Патша өкіметінің отарлық саясатын жүргізуде старшындар негізгі тірекке айналды. Сонымен қатар орыс-қазақтардың тонаушылық іс-әрекетіне аз да болса тежеу қойылды. Патшаның: “Кімде-кім қазақтарға зорлық-зомбылық жасаса, ұсталып, қатал жазалансын” деген жарлығы шықты.

Кіші жүз қазақтары Еділ мен Жайық өзендерінің аралығына өтіп, малын жая алатын болды. Бірақ ол үшін әрбір мал басына ақшалай не мал түрінде салық төленген. Орынбор әкімшілігі әрбір өткен мал басынан: қойға — 2 тиын, мүйізді ірі қараға — 5 тиын, жылқыға — 10 тиын, түйеге — 25 тиыннан алған. Бұл ақша немесе мал Орынбор әкімшілігінің қазынасына түскен. Ал Жайық орыс-қазақтары өз пайдасына әрбір қойға — 15 тиын, ірі қараға — 50 тиын, жылқыға — 45 тиын, түйеге 80 тиын алып отырған.

О.А.Игельстромның басқару жүйесіндегі мұндай шараларына сұлтандар қарсы болды. Олар түрлі жолдармен патша төңірегіндегі реформаға қарсы адамдарға ықпал жасап, Кіші жүзде хандық билікті қалпына келтірді. О.А.Игельстром басқа жұмысқа ауысып, оның орнына А.А.Петулинг тағайындалды.

1799 жылы наурыздың 19-ы күні шекаралық соттың орнына шекаралық комиссия әкімшілігі құрылды. Бұл басқару мекемесі шекаралық сотта емес, азаматтық басқару

жүйесінде еді. Шекаралық комиссия құрамында азаматтық сот, іс-қағаз жүргізу және ақша шығыны мен кірісін есептеу (казначей) бөлімдері болды. Бұдан басқа Кіші жүз қазақтарында болып жатқан жағдайды бақылап, тез шешім қабылдайтын азиялық бөлім де бар еді. Барлық іс-қағаздар осы бөлімге келіп отырған.

1797 жылы ақпан айының 26-ы күні империяның сыртқы істер алқасының жанынан Азия халықтарында болып жатқан оқиғаларды бақылап отыратын арнаулы департамент немесе экспедиция мекемесі ашылды. Басшысы болып статс-кеңесші Лашпарев тағайындалды. Орынбор шекара комиссиясы тікелей осы мекемеге бағынды.

Патшалық Ресей Орталық Азия мен Қазақ даласын зерттеп, оны басқару ісіне осылай шындап, жоғары мемлекеттік деңгейде басқаруға көшті. Кіші жүз қазақтарының ең жоғарғы мемлекеттік мекемесі төтенше Азия департаменті болды. Бұл мекемеге генерал-губернатор бағынды, ал генерал-губернаторға Орынборлық шекаралық комиссия басшысы қарады. Шекаралық комиссия Кіші жүз қазақтарын басқару үшін 5 жергілікті жергілікті ру сотын қалдырды. Қазақ жеріндегі жергілікті ру соты 1804 жылға дейін сақталып келді.

Орынбор шекаралық комиссия кеңесі Орынбор қаласында орналасқан. Кіші жүз даласында болып жатқан оқиғалардың барлығын Орынбор шекара комиссиясы бақылап отырған. Қазақтардың және орыс-казак бекіністерінен келіп түскен іс-қағаздар және өртүрлі арыздар арнаулы комиссия отырысында қаралып, шешім шығарылып тұрған.

Комиссия отырысына қатысу үшін Кіші жүз руларынан сұлтан сайланып жіберілетін болған. Қазақ сұлтаны арнаулы нұсқауда айтылғандай: “Ел ішінде беделі бар, адал адам болуы керек” делінген. Алғашқы Орынбор комиссиясының төрағасы болып, генерал-майор Бахметов тағайындалды. Комиссияның бірінші отырысы 1800 жылы қаңтардың 12-сі күні Орынбор қаласында шақырылды. Оған байұлы руы шеркеш бөлімшесінен сұлтан Нұрке Қарабаев және әлім руынан сұлтан Нұрмұхамбет қатысады. Шекаралық комиссия мүшесі болған қазақ сұлтанына Ресей әкімшілігінің жарлығымен шенеунік дәрежесі берілген және ол үшін қосымша ақшалай қаржы алған.

Комиссия отырыстарында мал ұрлау (барымта), жер дау-жанжалы, орыс-казак бекіністерінің комендантының арызы сияқты мәселелер қаралған. Сонымен қатар комиссия Қазақ жері арқылы өтетін сауда керуендерімен бірге Хиуа, Қоқан, Бұхара хандықтарына арнаулы барлаушы мен тыңшылар жіберіп, Орталық Азия хандықтарында болып жатқан оқиғалар туралы өте құпия деректер жинап отырған.

XIX ғасырдың 20-жылдарына қарай хандық билік жергілікті үстем таптарды да қанағаттандыра алмады. Елде әлеуметтік қайшылық тереңдей түсті. Бұл кезде Ресей өкімшілігі даланы басқаруда шекара комиссиясының қызметі арқылы мол тәжірибе жинақтап, хандықты жойып, Кіші жүзді басқаруды Ресейлік өкімшілік жүйесін енгізуге болатынына көз жеткізді. 1822 жылы Сперанскийдің ұсынысымен, Сібір қазақтарын басқару туралы жаңа заң даярланды. Ол бойынша, Сібір қазақтары (Орта жүз) Ресей өкімшілігі құрамына еніп, енді бұдан былай орыс мемлекетінің заңына бағынатын болды.

Кіші жүзді басқару үшін Орынбор генерал-губернаторы Эссен 1822 жылы жоба жасады. Эссен жобасы Сыртқы істер алқасының Азия департаментінде 1824 жылы бекітілді. Сөйтіп осы жылдан бастап Кіші жүз қазақтарын басқаруда Ресейдің отаршыл өкімшілік жүйесі енгізілді.

Мәшімбаев С. Қазақ тарихы. 1994. №2.

ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ-ӘКІМШІЛІК РЕФОРМАЛАРЫ

XIX ғасырдың бірінші жартысы қазақ тарихындағы маңызды кезеңнің бірі. Дәл осы кезеңде Қазақ мемлекеттігі толықтай жойылып, Қазақстан Ресей империясының отарына айналған. Өлкеге жаңадан енгізілген басқару жүйесі қазақтардың әлеуметтік құрылымына, шаруашылық түріне, рухани мәдениетінің дамуына, қоғамдағы демографиялық ахуалға өзгеріс енгізеді.

Осы орайда Ресей империясы құрамындағы Қазақстанның орнын анықтау қажеттілігі туады. Н.М.Қоркунов, П.П.Семенов-Тянь-Шанский сынды өлкетанушылар, ғалымдар патша өкіметінің отарлау әрекеттерін жұмсартыңқырап: “Батыс мемлекеттерімен салыстырғанда Ресейдікі “таза саяси сипатта”, — деді. Ресейдің отарлау мақсатындағы

ішкерілеп енуі недәуір күшейе түседі. Ресейдің отарлауы әсіре сақтағанымен, мейлінше қитұрқыллығымен ерекшеленеді. Ішкерілеу үздіксіз және ашық жаулап алумен емес, негізінен, қазақтарды Ресей мемлекетінің ықпал ауқымына біртіндеп тарту арқылы жүзеге асырылды.

Патша үкіметі қазақ жерінің шалғай аудандарына сұғына еніп, шекара тарту арқылы өз үстемдігін нығайтуға тырысқан еді. Ірі шонжарлардың кедей-кепшікке ғана емес, күші кемдеу бекзада-байларға да үстемдік жүргізуі кейінгілерді патша әкімшілігінен әділдік сұрауға мәжбүр еткен. Патша әкімшілігінің күткені де осы еді. Әкімет шағынұшыларды қолдап қана қоймай, олардан ауыл-аймағымен бірге Ресейдің “мәңгілік бодандығына” өтуді талап етеді. Ондай рубасылардың, старшындардың бір бөлігі шекара маңына көшіп келсе, екінші бөлігі Ертістің оң жағасына, яғни Ресей аумағына қоныс аударды. Мұнда оларға көшіп-қонатын жер беріліп, сұлтандар мен старшындар жыл сайын әрбір еркек кіндікті үшін қазынаға жасақ (алым-салықтың бір түрі) төлеуге міндеттеніп, қол қояды. Алайда осымен бірге қазақтар барлық жер төлемдерінен, әскер беруден және жұмыс күшінен босатылады.

Ертістің сол жағасындағы, шекара маңындағы қазақтар жасақ төлемегенімен, шекаралық әкімшіліктің әртүрлі тапсырмаларын орындаған. Осы ауылдардың старшындары қазақ арасындағы ахуал туралы мәлімет беруге, Ресей керуендерін күзетуге, орыс тұрғындарын қазақ арасындағы ұры-қарылардан қорғауға тиіс еді. Осы ауылдардың басшылары арқылы шекарадан шалғайдағы қазақ қоныстарымен байланыс жасалған. Шекараға таяу қоныстанғандардың саяси дербестігі жалған еді. Ал шалғайдағы қазақтардың Ресейге бодандығы сөз жүзінде ғана болатын.

Патша үкіметінің қазақ даласын отарлауының алғашқы қадамдарының бірі — I Александр 1822 жылы 22 маусымда заң жүзінде бекіткен “Сібір қазақтары туралы Жарғының” қабылдануы. Бұл құжат сол кезеңнен бастап, 60-жылдардың ортасына дейін Сібір әкімшілігіне қарасты қазақтарды басқаруда сүйенетін басты заң болған. III. Уәлиханов бұл заң туралы былай деген: “1822 ж. Сперанский Сібір ережесін құрастырып, 1824 ж. ол қазақ жұртына енгізіліп еді. Ұғым-түйсігі, салты бөлек, сауатсыз, көшпелі

халық еш ойланбастан күні бүгінге дейін қазақ түгіл, орысқа да түсініксіз кеңселік тіл мен тәртіптен тұратын бюрократиялық орталыққа бағындырылды. Бізге бұйрықтармен, мәжілістермен, кіріс және шығыс журналдармен бірге татар молдалары мен татар білімін теліді. Біз бұл сияқты реформаларды халық үшін зиянды және прогреске кереғар деп санаймыз”.

“Жарғы” аса сақтықпен, асықпай жүзеге асырылған. 1824 жылы 24 маусымда Қарқаралы округі мен дуанын, 17 қыркүйекте Көкшетау сыртқы округі мен ауданын, 4 наурызда Арғын округтік дуанын ашу жөнінде жарлықтар шығарды. Осыдан соң 1831 жылы Аягөз дуаны, 1832 жылы Ақмола, 1833 жылы Баянауыл және Үшбұлақ, 1834 жылы Қарағай, 1838 жылы Көкпекті дуандары ашылады.

Қазақ жері әкімшілік-аумақтық бөлініске түседі. “Жарғыға” сәйкес әрбір округтің шектеулі жері белгіленеді, округ тұрғындары жергілікті әкімшіліктің рұқсатынсыз өздеріне белгіленген жерден өтпеуге тиіс болады. Қазақтар тыйымға көнбей, шекарадан өтіп кетпес үшін қарулы казактардан арнаулы топтар жасақталады. Сөйтіп, қазақтар өз округінен шықпай көшуге мәжбүр болады. Жарғыға сәйкес 50—70 түтінді бір ауыл деп санап, 10—12 ауыл бір болысқа, бірнеше болыс округке бірігеді.

“Жарғының” енуімен мынадай шаралар жүзеге асырылды: округтік дуандар құрылды: сұлтандардың билігі шектелді; басқарудың алқалық ұстанымы енгізілді. Сұлтандар дуанға есеп беретіндіктен, өз билігін шектен тыс пайдалануға жол берілмейді.

Иерархиялық басқару жүйесі құрылды: аға сұлтан—болыс—старшын. Әркімнің міндетінің айқындығы және басшылыққа есеп беретіні ел ішіндегі қатынасты ептеп реттеді, шаруашылыққа зиянын тигізетін феодалдық қырқысуларды тоқтатты. Екінші жағынан, басқарудың жаңа жүйесі империяның мүддесін қанағаттандыруға бағытталды. Ол мүдде — округтік дуандар арқылы жаңа жерлерді бағындыру, қазақ жерін бақылауда ұстау еді.

Сот ісіне де шектеу қойылды. Барлық қылмыстық және саяси істер округтік дуанға жөнелтетін болды. Ал империяға қауіп төндірмейтін ұсақ-түйек істер дала заңымен шешілуі үшін билердің құзырында қалдырылды. Мұндай екіжақты-

лық арқылы, бір жағынан, “Жарғыны” құрастырудың бірінші шартына — “бұратаналардың” салты мен тәртібін ескеруге қол жеткізілсе, екіншіден, оның негізгі мақсаты — бағындырылған жерді қатаң бақылау жүзеге асырылады.

Қазақ хандары Ресейдің вассалы еді. Қандай да бір ханның билікке келуі патша өкіметінің оған деген көзқарасына байланысты болатын. Ресейдің хандарды сайлауға ықпалды ақсақалдар алқасы, ел ағалары ұсынған хандарды патшаның бекітуінен басталған. Содан бастап патша өкіметі хандарды мүмкіндігінше өзіне тәуелділікте ұстауға тырысты және қолайына жаққан сұлтандардың ғана хан болуын қадағалады.

Патша өкіметі жергілікті халықтың хан сайлау дәстүрін бұзуға шамасы келмегендіктен, оны ештеп өз мақсаттарына қарай бұруға тырысқан. Сондықтан төре тұқымына жатпайтын бай-шонжарлардың көңіл күйінде “ойнап”, оқалы шапан жабу, сыйлық беру арқылы оларды ынталандыруға тырысқан. Үкімет ескі дәстүрді сақтауға көмектескен болып, бірте-бірте сайлаудың мүлдем жойылуын көздеген хан сайлаудың қосымша түрін енгізуге ұмтылған еді. Патша өкіметі отарлау саясатын күшейту мақсатында 1854 жылы 19 мамырда Семей облысын басқару жөнінде жана ереже енгізеді. Аталған ережеге сәйкес, “қазақ даласының сол қанаттағы бөліктерінен: Көкпекті, Аягөз сыртқы округінен және Жетісу өлкесінен, Семей, Өскемен қалаларынан, Бұқтырма бекінісінен және Ертістің оң жағалауындағы кейбір қазақтар қоныстанған жерлерден Семей деп аталатын айрықша облыс құрылады”.

Облыс басшылығына әскери губернатор тағайындалды. Семей облысы қазақтарының округтік, болыстық және ауылдық басқару жүйелеріне басқа өлкелермен салыстырғанда көбірек өзгеріс енгізілді.

Округтер округтік әскери приказға бағындырылды. Оларды төраға құқығындағы округтік әскери башы басқарады. Округтік приказдың құрамына аға сұлтан, үш орыс шенеунігі және бір “құрметті қазақ” енді. Округтік әскери басшы “тыныштық, тәртіп және алаңсыздықты” сақтауға міндетті еді.

Дәл осы Семей облысында отарлық өкімшіліктің ықпалы күшейе түсті. Өйткені мұндағы округтердің басшылығында сайланбалы сұлтандар емес, Ресей әскерилері тұр еді. Округ

басшылары аға сұлтандардың билігін шектеп, болыстар мен ауыл старшындарына үлкен өкілеттілік беріп, соларға сүйенуге тырысты. Қабылданған ереже бойынша, олар белгісіз мерзімге сайланатын, яғни ауыстырылмайтын еді. Бұған қоса Семей облысының қазақтарына ең көп мөлшерде салық салынды.

1867 жылы Ресей империясының ауқымы аса кеңейгендіктен, бұл жерлерді заңды, саяси-өкімшілік тұрғыдан бекітетін өзгерістер енгізу қажет еді. Осы мақсатта комиссиялар құрылды. Бірнеше жобаның ішінен Дала комиссиясының жобасы таңдап алынды. Оның негізінде “Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын басқару жөніндегі Уақытша ереже” (1867 ж. 11 шілдедегі және 1868 ж. 21 қазандағы) шығарылды. Нәтижеде — қазақ даласы Түркістан, Орынбор және Батыс Сібір деп аталатын үш генерал-губернаторлыққа бөлінді. Қазіргі Солтүстік-Шығыс Қазақстан аумағы Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының аумағына енген еді. Әрбір генерал-губернаторлық облыстарға бөлінді. Оны әскери губернаторлар басқарды. Облыстар уезд бастықтары уездерге, уездер болыстарға бөлінді. Әрбір болыс 1000—3000 түтіннен құрылып, іштей өзара ауылдарға бөлінді.

1867—1868 жылдары Қазақстанда жүргізілген реформалар патша үкіметінің отарлау саясатының маңызды бұтақтарының бірі еді. Ол өлкенің өкімшілік құрылымы, жер мәселесі, сот жүйесі, халық ағарту, салық саясаты сынды аса маңызды салаларын қамтыған болатын. “Уақытша ережеге” қол қойылған соң бір жыл өткенде, Орынбор генерал-губернаторы Крижижановскийдің: *“Бұдан әрі қазақ даласы шын мәнінде орыс жері... Бұдан былай қазақтар орыс билігіне бағынуға мәжбүр болады”*, — деп жазуы бекер емес болатын. Өйткені басқа себептерді былай қойғанда, осы Ережеден соң бүкіл қазақ жері Ресейдің мемлекеттік меншігіне алынып, қазақтарға ақылы түрде ғана пайдалануға беріле бастап еді.

Борсықбаева А. Қазақ тарихы. 2000. №6. 22—24-бб.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ РЕСЕЙГЕ ҚОСЫЛУЫНЫҢ АУЫР ЗАРДАПТАРЫ

Ресей империясының шаруаларды қазақ жеріне жаппай қоныстандыруы қазақ халқының ежелден қалыптасқан салт-дәстүрін, шаруашылық жүйесін үлкен өзгеріске ұшыратты.

Қазақстан қоныс аударатын аудан ретінде басқа аймақтардан барған адамдарға да қолайлы болды. Отарлық басып алудың барлық кезеңінде қазақ жері талан-таражға түсті. Жергілікті тұрғындар жайлы мекендерін тастап, амалсыз ішкері қарай қоныс аударуға мәжбүр болды. Көшпелілердің атамекендерінен, шұрайлы жайылымдарынан айырылуы салдарынан дала жағдайындағы шаруашылықты жүргізудің тиімді әдістері жойылды.

Жерді алу тұрғылықты халықтың мүддесі ескерілместен, күштеу түрінде жүзеге асырылды. Қоныс аудару саясатының қатаңдығы сондай, тіпті қазақ халқының Ресей империясына бодан ретіндегі мүдделері де мүлде еленбеді.

Отарлау саясатының салдарынан қазақ халқы материалдық жағынан ғана емес, рухани жағынан да зардап шекті. Қазақ шаруашылықтарына мөлшерден тыс ауыр салықтар салынды. Қазақтарды отырықшыландыру да кереғар сипатта жүргізілді. Отаршыл әкімшілік отырықшыланудың ежелден қалыптасқан ұяларын талқандап, олардың тұрғындарын жартылай шөл және иесіз аймақтарға ығыстырды. Орыс шаруаларын қоныстандыру саясаты қазақтарда бұрын қалыптасқан егіншілік шаруашылығын мүлдем күйретті. Сондықтан “отарлау саясаты қазақтардың егіншілікке бейімделуіне игі әсерін тигізді” деген пікір еш қисынға сыймайды.

“Төңкерістен бұрынғы Қазақстанның жағдайында қазақтар үшін мал шаруашылығы ғана бірден-бір тіршілік көзі болды” деген жорамал да шындыққа жанаспайды. Қазақстанның көптеген аудандарында егіншіліктің өте ертеде дамығанын және оның қазақтар өмірінде маңызды рөл атқарғанын нақты деректермен дәлелдеуге болады. Мәселен, оңтүстік аймақтағы Шу өзені алқабында өмір сүрген қазақтар егіншілікпен ерте заманнан бері айналысқан. Тіпті, мұнда мал шаруашылығы екінші қатарға ысырылған. Шу өзені бойында 1898 жылы 600 шаруашылық, 1500 десятинадан астам алқапқа егін еккен. Сонда әр шаруашылықтың қарамағында 3 десятинаға таяу егістік жер, 8 бас мал болған. Ал көшпелілердің иелігінде орта есеппен 30—40 бас мал болған.

Семей облысының қазақтарға орыс шаруаларын жаппай қоныстандыру басталмай тұрып-ақ егіншілікпен шұғылданған. XIX ғасырдың соңына таман осы облыстағы ірі астықты

шаруашылықтар өз өнімдерін базарға да шығарып тұрған. Қазақтардың арасында 100—200 десятинаға дейін егін еккен ауқаттылары да кезіккен. Ірі шаруашылық иелері жалдамалы жұмысшылар ұстаған. Ақтөбе және Қостанай уездеріндегі егістік алқабының 80%-ына қазақтар иелік еткен. Ақтөбе уезінде 1893 жылдың өзінде қазақтардың астық сатудан тапқан ақшалай табысы мал шаруашылығы өнімдері беретін пайданың жартысынан асқан.

XX ғасырдың басында Жетісу облысы тұрғындарының 45,5%-ы егіншілікпен, 46,8%-ы мал шаруашылығымен айналысқан. Орал уезіндегі қазақ егіншілері 1913 жылы 5,4 млрд пұт астық жинап, оның 75%-ы, яғни 4 млн пұтын базарға шығарып сатқан.

Егіншілік шаруашылықтың маңызды саласы болып есептелді. Алайда қазақ егіншілігінің дамуы патша өкіметінің отаршылдық саясатының салдарынан тоқырауға ұшырады. Егіншіліктің халықтың әл-ауқатын жақсартып, тұрақтандырудағы маңызын жете түсінген көзі ашық, көреген қайраткер Баянауыл округінің аға сұлтаны, полковник Мұса Шорманов болған. Ол Семей облысының әскери губернаторына хат жолдап, егін егу үшін өзіне жер бөлуін өтінеді. Семей облысының әскери губернаторы 1861 жылы 13 мамырда Сібір қазақтары облысының әскери губернаторына жолдаған хатында былай деп жазады: “Шорманов Жақсы мен Жаман ауылдарының аралығындағы жерді пайдалана алмайды. Өйткені бұл алқап қазақтардың меншігі болып табылады”. Бұл кезде шұрайлы жайылымдар мен құнарлы егістік алқаптары қоныс аударған казактар мен орыс шаруаларына бөлініп берілген еді. Оның үстіне, барлық қазақ жері Ресей мемлекетінің меншігі болып есептелді.

Әсіресе шаруашылықтың негізгі саласы — мал шаруашылығы қатты зардап шекті. Қазақстанның далалық облыстарында (Жетісуды қоспағанда) 1880—1905 жылдар аралығында қой мен ешкі саны 24,9%-ға, 1905—1914 жылдар аралығында жылқы саны 4,1%-ға кеміген.

Осы деректердің өзі-ақ “патшалық отарлау саясатының прогрестік сипаты болды” деген қағиданы жоққа шығарады. Экономикалық және тарихи әдебиеттерде кең тараған “орыс шаруаларын қоныстандырудың нәтижесінде қазақтар егін салуды, шөп шабуды үйренді, отырықшылық пайда болды, өлкедегі өндіргіш күштердің дамуы жеделдеді” деген бір

жақты тұжырым шындыққа мүлдем жанаспайды. Керісінше, патша үкіметінің отаршылдық саясаты қоғамдық прогресті тежеді; өндіргіш күштердің дамуына тұсау салды; қазақ халқы тарапынан қарсылық туғызып, олардың аман қалу жолындағы күресін күшейтті. Белгілі зерттеуші Т.Седельниковтің дерегі бойынша, қазақтардың қоныстанушылармен қақтығыстары жиілеген. Соның салдарынан 1907 жылы қаңтар айында Ақмола, Семей, Жетісу облыстарына әскери жағдай енгізілген. Қалған далалық облыстардың көпшілік аудандарында күшейтілген күзет жұмыс істейді.

Патшалық отаршылдық саясаттың негізінде қалыптасқан даму бағыты резервацияға өкеліп соқтыратын еді.

Патшалық Ресейдің отар аймақтарында, соның ішінде, Қазақстанда да саяси езгі өте ауыр болды. Патшалық Ресей “халықтар түрмесіне” айналды. Отар аймақтарда қатал полицейлік тәртіп үстем етті. Мемлекет заңдары қазақтардың жеке басының және мүлкінің аман сақталуына еш кепілдік бермеді. Әсіресе орыстандыру және ассимиляциялау саясаты қауіпті болды. Қазақстанның Ресейге қосылуынан кейінгі отарлық жағдай қазақ халқының бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күресіне қозғау салды. XVIII ғасырдың соңында басталған әртүрлі формадағы ұлт-азаттық қозғалыстары Қазақстан тарихының барлық кезеңінде де болып тұрған. Ол қозғалыс XIX ғасырда және XX ғасырдың басында бұрынғысынан да күшейе түскен. Қазан төңкерісінің жеңісінен кейін Қазақстанның орталық жағдайы тіл, мәдениет, экономика, экология салаларында шешуі қиын күрделі проблемалардың туындауына себепкер болды.

Әбдіразақов Т. Қазақ тарихы. 1995. №2. 39—41, 45-66.

РУХАНИ ОТАРЛАУ ЖОЛЫ — МИССИОНЕРЛІК

Патша үкіметінің қазақ даласындағы отарлық саясатының басты бағыттарының бірі — жергілікті халықты христиан дініне тарту. Осы арқылы қазақ халқын толық орыстандыру, оны дінінен, тілінен айыру кезек күттірмейтін міндет еді. Бұл саясат Қазақстан Ресей империясы құрамына қосылған кезеңнен бастап жүйелі түрде жүргізілген. Қазақтарды христиан дініне тартуда, миссионерлік ұйымдар үлкен жұмыстар атқарды. Аталған істің барысын мемлекеттік ұйымдар тарапынан бақылауға алынып, оған нақты көмек пен бағыт беріледі.

Атап айтқанда, Сібір қазақтары әскери губернаторының Батыс Сібір генерал-губернаторлығының “Қазақтар арасындағы христиан дінін тарату жайы туралы” құпия хабарлама-сында “Сібір қырғыздары облысында 1863 жылы 140013 ер және 123202 әйел жынысты қырғыздар тұрады. Олар, негізінен, мұсылман дініндегілер болып есептелгенімен, мұсылман діні талаптары аса қатаң сақталмайды. Бұл құбылыс, әсіресе солтүстік аудандарда ерекшеленеді. Есіл өзенінің арғы жағы мен Қарқаралы аймағында мұсылман діні талаптары сақталады. Сондықтан христиан дінін насихаттау саласындағы миссионерлік жұмыстар байыппен жүруі керек” екендігі ескертілген.

Сонымен бірге аталған хабарламада қазақтарға қызмет етуші қазақтардың христиан дінін қабылдап жатқандығын көрсете келе мемлекет тарапынан дінін айырбастаушы қазақтарға материалдық, т.б. жеңілдіктер көрсетуге ұсыныс жасалған. Осы арқылы жергілікті халық арасында христиан дінін қабылдаушылар саны өсе түсетіндігі айтылған.

Патша үкіметінің миссионерлік саясаты XIX ғасырдың II жартысында, әсіресе Қазақстанның Шығыс өлкесінде кең қарқынмен жүргізілді. Аталған жұмыс барысы Омбы қаласында шығып тұрған Омбы епархиялық хабаршысында үнемі жарияланып тұрады. Аталған журналдың 1898—1899 жылдардағы сандарын парақтағанда, оның қандай бағытта жүргеніне көз жеткіздік. Атап айтқанда, осы кезеңдегі патша үкіметінің миссионерлік саясаты, негізінен, мынадай бағыттарда жүргізілген.

1. Казак-орыс қоныстарына шіркеу және басқа да мінәжат үйлерін салып, осыған жергілікті халықты тарту.

2. Шіркеулік-приходтық мектептер ашып, онда казак балаларын оқыту.

3. Жергілікті халық арасында тікелей үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу.

4. Орыс мектептерінде оқитын казак балаларына христиан діні негіздерін оқыту және казак мектептеріне дін сабақтарын енгізу арқылы христиан дінін насихаттау. Мысалы, Омбы епархиясының 1898 жылғы есебінде аталған уақытта шіркеу құжаттары бойынша... 402 казакпен миссионерлік жұмыс жүргізілген.

1890—1898 жылдары казак даласына христиан дінін кеңірек тарату мақсатында үкімет тарапынан Шульба, Александр, Татар, Атбасар елді мекендерінде сибыну үйлері салынды. Ақмола қаласында Константино-Елецк шіркеуі

пайдалануға беріледі. Атбасар сиыну үйі христиан дінін қабылдаған қазақтарға арнап салынады. Осы қаладағы христиан дінін қабылдаған қазақ балаларының үйін салуға 15 000 рубль ақша жұмсалды. Осындай мақсаттарға арналған үйлер Семей қаласы манайында, Бөкен елді мекендерінде салынып, пайдалануға берілді.

1899 жылы Семей облысы қазақтары үшін Приобретенск, Тумареты, Ақмола облысының Татар елді мекендерінде христиандық храмдар салынды. Алғашқы екеуінде христиан дінін қабылдаған отырықшы қазақтар тұрады. Осындай мақсаттағы шіркеу үйі Большенарым қонысында да жұмыс істеді.

Миссионерлер қазақ-орыс станицалары мен өндіріс орындары айналасындағы жергілікті халықты христиан дініне тартумен шектелмей, шалғай аудандардағы қазақтар арасында да үгіт-насихат жүргізген. Алайда миссионерлердің мәлімдеуіне қарағанда, бұл жұмыс жекелеген қазақтар мен мұсылман діни қызметкерелері тарапынан қарсылыққа ұшырап отырған.

Омбы епархиялық хабаршысының 1899 жылғы 18 есебінде көрсетілгендей, қазақ даласындағы миссионерлік жұмысқа жергілікті халық жаппай наразылық көрсетіп, Қытайға өтіп кетуіне дейін барған.

Жергілікті халықтың христиан дінін қабылдаушы жекелеген қазақтармен қатынасын мынадай оқиғадан көруге болады. Зайсан уезіндегі Федоров кен орнындағы қазақ жұмысшылары бақылаушы, шоқынған қазақ Моисей Петровты өздерінің нағыз жауы ретінде қабылдайды. Жергілікті үкімет пен кен әкімшілігіне сүйенген М.Петров өз қандастарына болымсыз күнәсі үшін қатаң шара қолданады. Оған жауап ретінде қазақ жұмысшылары оны дереу бақылаушылықтан босатуды талап етеді. Егер бұл талап орындалмайтын болса, оны өлтіретіндіктерін мәлімдейді. Кен әкімшілігі жұмысшылар талабын орындамаған соң, олар ереуілге шығып, М.Петровты сабайды. Ереуілді басуға келген полиция уряднигі Калеевтің талабына жұмысшылар “шошқа Моисейді кен өндірісінен өкетпейінше, олар жұмысқа шықпайтындықтарын” мәлімдейді. Қазақтар ар-ождан және иман тазалығы үшін осылай күреседі.

Аталған кезеңдегі патша үкіметінің миссионерлік саясатына Б.Алтынсарин де қарсы шыққан. Ол қазақ халқын оқуға, білімге тарту ісіне белсене араласқанымен, қазақ мек-

тептерінде христан діні сабақтарын оқытуға батыл наразылық білдірген. Торғай облысының оқу инспекторы қызметінде жүргенде, ол Орынбор оқу округінің татар, башқұрт, қазақ мектептері жөніндегі инспекторы В.Катаринскийге жазған хатында Ор қаласындағы мұғалімдер мектебін басқарушы әрі оқытушы А.Бессоновтың миссионерлік жат пікірі жөнінде: “Сізге өте бір қайғылы хабар білдіруге тура келіп отыр... Бақсаң, олар мұғалімдер мектебінің 3 және 4-сыныптарына бір ай бойы інжіл және оның парыздарын уағыздай бастапты. Тіпте ол өз шәкірттерін “залым” деу сияқты сөздерге дейін барыпты”, — деп, бұған асқан сорақылық деп қарайды. Бұдан әрі Ы.Алтынсарин: “Мұғалімдер мектебінде дін сабағын оқытуды мүлдем тоқтату жөнінде төтенше бұйрық шығарылсын, ондай болмаса, орыс, қазақ мектептерінде дін сабағы бөлініп оқытылсын”, — дейді. Ал Бессоновты мұғалімдіктен босатып, қатаң шара қолдануды Орынбор оқу округінен талап етеді.

Ы. Алтынсарин дүниеден қайтқанша миссионерлік саясатпен ашық күресіп келген. Мысалы, ол “Красноуфимскідегі ауыл шаруашылығы мектебінде қазақ балаларына шошқа бақтыру, шошқа етін беру, орыс оқушыларымен бірге ғибадат еткізу оқиғаларын” естіп, қатты наразылық білдіріп, тікелей барып шара қолданатындығын жазады.

“Мешіттерді, медреселерді, сиыну үйлерін жабу, діни кітаптарды жою, қазақ тілінде жазылған Евангелия, христан дінін қабылдамаушыларды Сібірге жер аударумен қорқыту, миссионер мұғалімдер арқылы орысша оқыту, қазақтарды ант қабылдауға мәжбүр ету, ... қазақ балаларын миссионерлік үйлерде еріксіз ұстау, оларды “шоқынұшы” деп жариялау, христан дінін қабылдамағандығы үшін қазақ қызының басын арқанмен қысу, қазақ тілінде кешірім мен өтініш жазуға тыйым салу, болыстық басқармадағы іс қағаздарын орысша жүргізу, т. б. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында ұмыт қалған алыстағы шет аймақта осы уақытқа дейін іске асып келеді. Мұның барлығын қалай ұлы Ресей державасының теократиялық, бюрократиялық үкіметінің шет аймақ ұлттарына қарсы крест жорықтары деп атамасқа”, — деп көрсетті М.Тынышбаев.

XIX ғасырдағы қазақ даласындағы Ресей миссионерлерінің іс-әрекеті осындай еді.

Қарасаев Ф. Қазақ тарихы. 2000. №6. 19—21-бб.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	3
I тарау. ТАС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН	
Ежелгі Қазақстан	5
Қазақстандағы жартас бетіне салынған суреттер эволюциясы	7
II тарау. ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН	
Қазақстан жеріндегі адамдар өмірінде металл дәуірінің басталуы. Қола мәдениеті	8
Дөңдібай	9
Балақұлболды	—
III тарау. ТЕМІР ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН	
Қазақ халқының бастауы. Сақ-сармат тайпаларының мәдениеті. Этникалық атрибуция	11
Кир мен Тұмар	—
Геродоттан үзінді	13
Алтын адам	15
Күміс тостағандағы жазу	16
Мұртты қорғандар	—
Ержүрек амазонкалар	18
IV тарау. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	
Қазақтың байырғы тайпалары	20
Халықтың қайта түлеуі	21
Қарлұқтар мемлекеті	22
Қыпшақтардың саяси қарым-қатынастары	25
Оғыз және қыпшақ қалалары	28
Қазақтардың шығуы туралы	34
Бұл қазақ қай уақытта үш жүз атанған	36
Жүздер туралы	39
V тарау. КӨШПЕЛДЕР ӨРКЕНИЕТІ	
Ежелгі қоғамдық құрылыстың пайда болуы	40
Атамекен: Ежелгі қалалар	
Тараз аймағы	41
Байырғы түркілердің ел басқару жүйесі	47
Түріктердің салты	50
Қазақ жеріндегі XIII—XIV ғасырлардағы тайпалар туралы	52
Сақтар мәдениеті	53
Қарлұқ қағанатының шаруашылығы, саяси-әлеуметтік құрылымы	57
Қарлұқ елінің қалалары (VIII—X ғғ.)	63

VI тарау. ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТТІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Қазақ мемлекеті: эволюцияның басталуы мен даму кезендері	73
Қазақ, Ресей және Сібір мемлекеттерінің қарым-қатынастары	76
Қазақ хандығының құрылуы туралы	84
Қазақ қоғамындағы хандар билігі	91
“Жеті Жарғының” түп төркінін түсіндіру	97

VII тарау. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ РУХАНИ МӨДЕНИЕТІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ДАНАЛАРЫ

Көне түркі руникалық жазу ескерткіштері	103
Тоныкөк	108
Махмұт Қашқари және оның “Диуаны” туралы	109
Оғызнама	113
Қорқыт ата	114
Ораз-Мұхаммед хан дастаны	116
Ершілер өнері	117
Қазақтардың космологиялық түсініктері	118
Ұлы Жібек жолы	120

VIII тарау. ҚАЗАҚСТАН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДА

Жоңғар-қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер	123
Жоңғарға қарсы жойқын шайқас	127
Абылай және жоңғар шапқыншылығы	130
Кіші жүз руларында орнаған расправ жүйесі	136
Патша үкіметінің Қазақстандағы саяси-әкімшілік реформалары ...	139
Қазақстанның Ресейге қосылуының ауыр зардаптары	143
Рухани отарлау жолы — миссионерлік	146

Учебно-методическое издание

Составитель

Сайден Жолдасбаев

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

Хрестоматия

Учебное пособие для 10 классов естественно-математического
направления общеобразовательных школ

(на казахском языке)

Второе издание, переработанное

Редакторы *Е. Жақыпов*

Көркемдеуші редакторы *Ж. Болатов*

Техникалық редакторы *А. Садуақасова*

Корректоры *Р. Көшкінова*

Компьютерде беттеген *А. Баймбеков*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000001 мемлекеттік лицензиясы 2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 2534

Басуға 23.06.10 қол қойылды. Пішімі 84x108¹/₃₂. Офсеттік
қағаз. Қаріп түрі “Школьная”. Офсеттік басылым. Шартты баспа
табағы 7,98. Шартты бояулы беттаңбасы 8,40. Есептік баспа табағы
8,02. Таралымы 15 000 дана. Тапсырыс №

“Мектеп” баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй

Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz